

अध्याय एक परिचय

१.१ विषय प्रवेश

नेपाल बहुभाषी मुलुक हो । १०० भन्दा बढी भाषाहरु अस्तित्वमा रहेको यस मुलुकका बहुसङ्ख्यक जनताको साझा तथा सम्पर्क भाषा भने नेपाली भाषा हो । देशको शिक्षा ,सञ्चार तथा प्रशासनको मुख्य भाषा भएर र आम नेपालीहरु बीच सम्पर्कको माध्यम बनेर यसले आँनो पहाच देशभर फैलाई लोकप्रियता आर्जन गरेको छ । नेपालभित्र मात्र नभई भारतका विभिन्न भागमा समेत प्रचलित यस भाषाको शब्द भण्डार विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशी भाषाका शब्दहरुले बनेको छ । भाषाको शब्द भण्डारमा रहेका प्रचलित शब्दसम्बन्धी सूचना र अर्थको वैज्ञानिक व्यवस्थापन सहित सूचीबद्ध ग्रन्थलाई शब्दकोश भनिन्छ । नेपाली भाषामा शब्दकोश निर्माणका प्रयासहरु आजभन्दा करिब २०० वर्ष अगाडि नै भए पनि इस्वीको २० औं शताब्दीको चौथो दशकमा प्रकाशित नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश(१९३१ई.) / नेभाको तुव्युश द्विभाषी शब्दकोशको रुपमा र नेपाली बगली कोष (१९९८) / नेबको प्रथम नेपाली एकभाषी शब्दकोशको रुपमा प्रकाशित भएपछि भाषासङ्ख्या, क्षेत्र, प्रयोजन समय आदिका दृष्टिले विभिन्न प्रकारका नेपाली कोशहरु क्रमशः प्रकाशित देखिन्छन् । यस्ता कोशहरुमध्ये नेपाली बृहत् शब्दकोश(२०४०) / नेबृश आधिकारिक एकभाषी शब्दकोश मानिन्छ । प्रस्तुत अनुसन्धानको विषय यही नेपाली बृहत् शब्दकोश(२०४०) / नेबृशको कोशवैज्ञानिक अध्ययन हो ।

१.२ समस्या कथन

शब्दकोश र व्याकरण लेख्य भाषाको स्तरीकरण तथा मानकीकरणका महत्त्वपूर्ण आधार मानिन्छन् । नेपाली भाषामा व्याकरण र शब्दकोश निर्माणका चेष्टा र प्रयासहरु इस्वीको १९ औं शताब्दीको प्रारम्भतिरबाट नै भएका देखिन्छन् । नेपालको ऐतिहासिक विवरण (१८११ ई.) को अन्त्यमा सूचीकृत करिब ७०० नेपाली, नेवारी र अङ्ग्रेजी समानार्थी शब्दको सूचीलाई नेपाली शब्दकोश निर्माणको आरम्भिक प्रयास मानिन्छ । यसपछि नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश(१९३१ ई.) / नेभाको तुव्युश नेपाली शब्दकोशको इतिहासमा उल्लेख्य ग्रन्थ मानिएको छ । भाषासङ्ख्याका दृष्टिले द्विभाषी (स्रोत भाषा नेपाली र लक्ष्य भाषा अङ्ग्रेजी) समयका दृष्टिले ऐतिहासिक र प्रयोजनका दृष्टिले व्युत्पत्तिमूलक यो शब्दकोश प्रकाशन भएको एक दशकपछि प्रथम एकभाषी कोशको रुपमा नेपाली बगली कोष(१९९८) / नेबको प्रकाशित देखिन्छ । यसपछि सङ्क्षिप्त नेपाली कोश(२००७) / सनेको, नेपाली शब्दकोश(२०१९) / नेश, बृहत् नेपाली शब्दकोश(२०२३) / वृनेश नेपाली शब्द परिचय (२०३४) / नेशप, नेपाली बृहत् शब्दकोश(२०४०) / नेबृश नेपाली शब्दसागर(२०५७) / नेशसा, प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश (२०६१) / प्रनेश जस्ता एकभाषी कोशहरु प्रकाशित देखिन्छन् । नेपाल जस्तो बहुभाषी देशको सम्पर्क भाषा नेपालीको लेख्य रुपमा एकरूपता ल्याई स्तरीय र मानक रुप निर्धारण गर्ने दिशामा उपर्युक्त कोशहरुले

उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ। उपर्युक्त कोशहरूमध्ये नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) / नेवृश आर्नो समयको महत्त्वपूर्ण कोश मानिन्छ। शब्दसम्बन्धी सूचना र अर्थविधानका दृष्टिले आर्नो समयको नेतृत्वदायी कोशको रूपमा स्थापित नेवृशको कोशवैज्ञानिक अध्ययन यस अनुसन्धानमा गरिएको छ।

नेपाली बृहत् शब्दकोश(२०४०)/नेवृशको अध्ययन अनुशीलनका क्रममा निम्न लिखित बादालाई प्रमुख आधार बनाइएको छ :

- (क) कोशविज्ञानका आधारमा नेपाली बृहत् शब्दकोश(२०४०)/ नेवृश कस्तो छ ?
- (ख) यस कोशमा प्रविष्टि र उपप्रविष्टिको छनोट, निर्धारण र वर्णविन्यास सम्बन्धी सूचनाको आधार कस्तो छ ?
- (ग) यस शब्दकोशमा प्रयुक्त सूचनाको छनोट र व्यवस्थापनको आधार कोशविज्ञानको सिद्धान्त अनुरूप छ वा छैन ?
- (घ) यस शब्दकोशको अर्थलेखन कस्तो छ ?
- (ङ) नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) /नेवृशका उपलब्धि र कमजोरी केके हुन् ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्य निम्न लिखित रहेका छन् :

- (क) सामान्य उद्देश्य :
नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्पराको सापेक्षतामा नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) /नेवृशको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु यस अनुसन्धानको सामान्य उद्देश्य रहेको छ।
- (ख) विशिष्ट उद्देश्य :
(अ) सामान्य एकभाषी शब्दकोशको रूपमा नेपाली बृहत् शब्दकोश(२०४०)/ नेवृशललाई कोशविज्ञानका आधारमा विश्लेषण गर्नु,
(आ) यस कोशमा प्रविष्टीकृत शब्दलाई पर्गेल्नु,
(इ) प्रविष्टीकृत शब्द र तत्सम्बन्धी सूचनाहरूको परीक्षण गर्नु,
(ई) अर्थलेखनका युक्तिहरूको समीक्षा गर्नु र
(उ) नेपाली शब्दभण्डारको प्रकृति र प्रवृत्तिको अध्ययन, कोशीय एकाइको सूचना र तिनको व्यवस्थापनका दृष्टिले यस शब्दकोशका सबल तथा दुर्बल पक्षको कोशवैज्ञानिक समीक्षा गर्नु यस अनुसन्धानका विशिष्ट उद्देश्य रहेका छन्।

१.४ अध्ययनको औचित्य

नेपाली भाषामा शब्दकोशहरू कमै सङ्ख्यामा मात्र प्रकाशित देखिन्छन् । नेपाली शब्दकोश निर्माणको बाटो त्यति फराकिलो बन्न सकेको देखिदैन । नेपालीमा शब्दकोशबारे अध्ययनहरू पनि अत्यन्त कम पाइन्छन् । शब्दकोशको कुनै खास पक्षबारे गरिएका अत्यन्त सङ्क्षिप्त समीक्षा र टिप्पणीबाहेक शब्दकोशका समग्र पक्षको अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइदैन । नेपालीमा सम्पादित शब्दकोशहरू कुन स्थापनामा आधारित छन् ? तिनले कस्तो प्राविधिकता स्विकारेका छन् ? कोशीय एकाइसम्बन्धी सूचनाहरू कस्ता छन् ? तिनको व्यवस्थापन विधि कस्तो छ र शब्दकोश कस्तो हुनुपर्छ ? जस्ता प्रश्नहरू प्रायः अनुत्तरित नै रहेको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत अनुसन्धानले नेपाली शब्दकोशको अध्ययनको मार्ग प्रशस्त गरेको छ । यसले शब्दकोशका समग्र वा खास क्षेत्रसाग सम्बद्ध भई अनुसन्धान गर्न अन्य अनुसन्धातालाई आकर्षित गर्नेछ । साथै यस अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्षले भविष्यमा कोश सम्पादनको क्षेत्रमा समेत उल्लेखनीय सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

प्रस्तुत अनुसन्धान नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्परा र नेपाली बृहत् शब्दकोश/नेवृश (२०४०) को अध्ययनमा मात्र सीमित रहेको छ ।

१.६ अध्ययन विधि

यस अनुसन्धानमा निम्न लिखित अध्ययन विधि आगालिएको छ ।

- (क) सामग्री सङ्कलनको प्राथमिक स्रोतको रूपमा नेपाली बृहत् शब्दकोश/नेवृश (२०४०) लाई लिइएको छ ।
- (ख) कोशविज्ञान तथा कोश सम्पादनसाग सम्बन्धित पुस्तक तथा लेखहरूलाई गौण सामग्रीका रूपमा लिइएको छ ।
- (ग) नेपाली कोशहरू र कोशबारे गरिएका समीक्षा, टिप्पणी र लेखहरूलाई गौण सामग्रीको रूपमा लिइएको छ ।
- (घ) उपर्युक्त कार्यका निमित्त सामग्री सङ्कलन गर्न पुस्तकालय कार्य गरिएको छ ।
- (ङ) नेपाली बृहत् शब्दकोश/नेवृश (२०४०)को सम्पादन प्रक्रियाबारे जानकारी लिन सम्बन्धित विद्वान्हरूसाग सम्पर्क गरिएको छ ।
- (च) उल्लिखित सामग्री, सूचना र कोशवैज्ञानिक ग्रन्थहरूका आधारमा नेपाली बृहत् शब्दकोश(२०४०)/नेवृशको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ शोध प्रबन्धको सङ्गठन

यस शोध प्रबन्धमा जम्मा सात अध्याय रहेका छन्। पहिलो अध्यायलाई शोध परिचयको रूपमा राखिएको छ।

दोस्रो अध्यायमा पूर्वकार्यको समीक्षा प्रस्तुत गरिएको छ। पूर्वकार्यको समीक्षा नेपाली शब्दकोशसाग सम्बन्धित अध्ययन र नेपाली बृहत् शब्दकोश(२०४०)/नेवृशसाग सम्बन्धित अध्ययन गरी दुई उपशीर्षकमा प्रस्तुत गरी अन्त्यमा सारांश दिइएको छ।

तेस्रो अध्यायको शीर्षक नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्पराको सर्वेक्षण रहेको छ। यसमा टर्नरपूर्वको नेपाली शब्दकोश परम्परा र टर्नरको योगदानको समीक्षासहित नेवृश पूर्ववर्ती र उत्तरवर्ती नेपाली एकभाषी शब्दकोशहरूको स्थितिको ऐतिहासिक सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गरी अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ।

चौथो अध्यायको शीर्षक नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) को निर्माणको पृष्ठभूमि राखिएको छ। यसमा नेवृशको निर्माणको पूर्वाधारको रूपमा नेश पुनः प्रकाशन हुन नसक्नुको कारणसहित नेवृशको निर्माणको उपक्रम, शब्दकोश समितिको गठन, नीति, कार्ययोजना, सम्पादन प्रक्रियालगायत समग्र अन्तर्कथाको प्रस्तुतिपछि, कोश निर्माण र सम्पादनमा संलग्न व्यक्तिहरूका दृष्टिकोण प्रस्तुत गरी सारांश दिइएको छ।

पाचौं अध्यायको शीर्षक नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) को सम्पादनका वैशिष्ट्य राखिएको छ। यसमा नेवृशको शब्द सङ्कलन, प्रविष्टि र सूचनाको व्यवस्थापन, अर्थविधान र प्रबन्धनमा यस कोशका उपलब्धिहरूको अध्ययन गरी सारांश दिइएको छ।

छैटौं अध्यायको शीर्षक नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) को सम्पादनका असङ्गति राखिएको छ। यसमा नेवृशको प्रविष्टि चयन, वर्णानुक्रम, कोशीय एकाइसम्बन्धी सूचना र तिनको व्यवस्थापन, अर्थविधान र वर्णविन्यासबारे यस कोशका स्थापना र प्रयोगबीचका असङ्गतिको विश्लेषण कोशविज्ञानका आधारमा गरी अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ।

सातौं अध्याय उपसंहारको रूपमा प्रस्तुत छ। यसमा अध्यायगत सार दिई अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

सातौं अध्यायपछि सन्दर्भ सामग्री सूची, प्राविधिक शब्दहरूको सूची र परिशिष्ट राखिएको छ।

अध्याय दुई पूर्वकार्यको समीक्षा

२.१ विषय प्रवेश

यस अध्यायमा नेपाली शब्दकोशको बारेमा भएगरेको अध्ययनलाई पूर्वकार्यको समीक्षाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। समग्र सामग्रीलाई नेपाली शब्दकोशसाग सम्बन्धित र नेबृश (२०४०) साग सम्बन्धित दुई शीर्षकमा अध्ययन गरी अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ।

२.२ पूर्वकार्यको समीक्षा

२.२.१ नेपाली शब्दकोशसाग सम्बन्धित अध्ययन

बल्लभमणि दाहाल (२०३३) ले *नेपाली भाषा र कोश* शीर्षकको लेखमा नेपाली शब्दकोशको निर्माणमा अङ्ग्रेजहरूले गरेका प्रयासहरूको सङ्क्षिप्त चर्चासहित लक्षित समूह, प्रयोजन र सूचनाका आधारमा शब्दकोश विभिन्न प्रकारका हुने टिप्पणी गरेका छन्। उनले नेपालीमा प्रकाशित कोशहरूलाई सामान्य द्विभाषिक तथा बहुभाषिक कोश, आधिकारिक वर्णनात्मक कोश, व्युत्पत्तिमूलक कोश र विशेष कोश गरी चार प्रकारमा वर्गीकरण गरी विदेशीहरूले दोस्रो भाषाको रूपमा अङ्ग्रेजी र हिन्दी शिक्षणका निम्ति प्रारम्भमा केही शब्दकोश निर्माण गरेको उल्लेख गरेका छन्। नेभाप्रसद्वारा प्रकाशित पुष्कर शमशेरको नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश (१९९३), चक्रपाणि चालिसेद्वारा सम्पादित नेबको र रामचन्द्र ढुङ्गानाको संनेको तथा नेराप्रद्वारा प्रकाशित बालचन्द्र शर्माको नेशलाई दाहालले आधिकारिक कोश मानेका छन्। ज्याल्फ लिली टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश/नेभाको तुव्युश ९६ अकउबचभतष्वभ बलम भतकययिनष्वर्वा मष्वतष्यलबचथ या ल्मउवषि विलनगवनभ(ङढघञ्ज० लाई व्युत्पत्तिमूलक कोशअन्तर्गत राखेका छन्। उनले प्राविधिक कोश, अर्थ सीमित कोश र ध्वनिप्रधान कोश विशेष कोशमा रहने उल्लेख गरेका छन्। केशवलाल कर्माचार्यको सङ्क्षिप्त नेपाली कोश (२०२०) र डी.बी. श्रेष्ठको ए गाइड टु कमन टर्म्स अन भेरियस सब्जेक्ट्स (२०३२) लाई प्राविधिक कोश निर्माणतर्फका कदम मान्दै सही प्राविधिक शब्दकोश नेपालीमा नभएको टिप्पणी गरेका छन्। दाहालले चक्रपाणि चालिसेको पर्यायवाची कोष (१९९८) र पुष्कर शमशेरको नेपाली उखान टुक्का र वाक्यांश कोश (१९९८) लाई अर्थसीमित कोश मानेका छन् भने महानन्द सापकोटाको सरिशब्द (२०२१) लाई ध्वनिप्रधान कोशअन्तर्गत राखेका छन्। नेपालीमा प्रकाशित कोशहरू मध्ये टर्नर, चालिसे, ढुङ्गाना र शर्माका चार कोशको वर्णविन्यास, व्याकरण, व्युत्पत्ति, शब्दनिर्माण, शब्दस्रोत, अर्थ, उदाहरण तथा शब्द छनोटलाई विवेचनाको मूल आधार बनाई दाहालले निम्न तालिकामा तिनको सङ्क्षिप्त सर्वेक्षणात्मक समीक्षा गरेका छन् (दाहाल : २०३३ : १३५) :

२.१ : नेपाली कोश सर्वेक्षणवारे दाहाल

कोश	हिज्जे	व्याकरण	व्युत्पत्ति र शब्दनिर्माण-प्रक्रिया	शब्दस्रोत	अर्थ	उदाहरण	शब्दको छनोट
१. नेपाली बगली कोष (चक्रपाणि)	१. नासिक्य (श्र नासिक्य/-सवर्णी व्यञ्जन २. नासिक्य (श्र अनुस्वार/- य, र, ल, व, ह, श, ष, स जस्तै: पञ्च, दण्ड, अंश माञ्छे तर हुन्छ ३. हिज्जेका विकल्प : हिसाब = हिसाप	नाम, विशेषण, क्रिया-विशेषण, सकर्मक, अकर्मक			अर्थबोधक शब्द वा संक्षेपमा व्याख्या तर अस्पष्ट । 'तीतो' छ, रस मध्ये एक रस		सामयिक प्रचलित शब्द
२. सङ्क्षिप्त नेपाली कोश (रामचन्द्र हुंगाना)	१. नासिक्य(श्र नासिक्य/-सवर्णी व्यञ्जन २. नासिक्य - अनुस्वार/- य, र, ल, व, श, ष, स, ह, जस्तै : माञ्छे, हुन्छ, दण्ड, शङ्ख ३. ह्रस्व-दीर्घको विकल्प । जस्तै : तीथी = तिथि दुई = दुइ	"			"		कथ्य र प्रचलित संस्कृत शब्द समावेश नगरेको
३. नेपाली शब्दकोश (बालचन्द्र शर्मा)	१. तत्सम नासिक्य शब्दमा बगलीकोशको नियम । जस्तै : दण्ड, पञ्च, अंश । २. तद्भव र अन्य शब्दमा उच्चारणअनुसार टन्टा, हुन्छ, काम्लो इत्यादि । ३. हिज्जेमा कथ्यभेद स्वीकृत । जस्तै : ढोङ् = ढोंग । बन्दाञ्चन्दकोवी = कोपी = गोवी = गोभी चुलो = चुल्हो । ओर्लिनु = ओर्लनु = ओह्लिनु = ओह्लनु । ४. ड तथा ढ वर्णको स्थानानुसारी ध्वनिका लागि (ड) (ढ) चिन्ह ।	"	खास खास शब्दको बनोट र तत्सम शब्द दिएको जस्तै: कुहमाले (कुम्भ+कार) गराइ (गर+आइ)	संस्कृत, फार्सी अरबी आदि संक्षेपमा सं., फा., अ. आदि	"		प्रशासनिक र अन्य प्राविधिक शब्द नदिएको तर संस्कृतका अप्रचलित क्लिष्ट शब्द बेसी दिएको ।
४. ऋकउवचव(तखभ बलम भक्तययिनअर्वा म्अतप्यलवचथ या तजभ ल्मउवणि विलनगवनभ टर्नर	१. तत्सम शब्द बाहेक सबै ह्रस्व २. उच्चारणअनुसार हलन्त ३. स्वर मध्यवर्ती 'ह' - . अक्षरसीमा बनाउने बाहेक ४. नासिक्य तत्समको नियमवमोजिम ५. कथ्य उच्चारण दिएको तर शिक्षितका उच्चारण पनि समावेश (रोमनमा) आजा - आगया क्षत्री - छेत्री	"	व्युत्पत्ति र शब्दनिर्माणका साथै अन्य सम्बन्धित भाषाका सहजात शब्द पनि	सं. अ., फा., अं. इत्यादि	स्पष्ट बुझ्ने गरी व्याख्या र अर्थबोधक शब्द अङ्ग्रेजी र नेपालीमा	उखान टुक्का वाक्पद्धति र वाक्य समेतमा प्रयोग देखाइएको	दैनिक प्रचलन प्रशासन आदि आगन्तुक र संस्कृतका साथै परिशिष्टमा अन्य भारतीय भाषाका सहजात शब्दको सूची

प्रविष्ट शब्द, तिनका सूचना तथा अर्थका सम्बन्धमा दाहालले उपर्युक्त चार कोशहरूले आगालेका नीति र कार्यसम्बन्धी विवेचनामा प्रकाशनका दृष्टिले सबभन्दा कान्छो भएर पनि बालचन्द्रको शब्दकोशमा कोशीय एकाइसम्बन्धी सूचना तथा लेखनमा अपेक्षित अग्रगामी सुधार आउन नसकेको देखाएका छन् । टर्नरको शब्दकोश प्रकाशित भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा प्रकाशित तीन कोशमध्ये सर्वाधिक शब्दसङ्ख्या रहनु बालचन्द्रको शब्दकोशको वैशिष्ट्य मानिए पनि अप्रचलित तत्सम शब्दले भाराक्रान्त हुनुलाई यसको ऋणात्मक पक्ष मान्दै वर्णविन्यासका दृष्टिले अपेक्षित मध्यममार्गी देखिनुलाई भने सुधारको सङ्केतका रूपमा हेरेका छन् । उनले तुलनात्मक व्युत्पत्तिका दृष्टिले टर्नरको शब्दकोश उत्कृष्ट भएर पनि स्रोत तथा लक्ष्य भाषा नेपाली रहेका अन्य कोशहरूका पङ्क्तिमा नेभाको तुव्युश स्रोत भाषा नेपाली र लक्ष्यभाषा अङ्ग्रेजी रहेकाले अलग्गै किसिमको मानेका छन् ।

दाहालले नेपाली भाषाको स्तरीयता स्थिरीकरण, विस्तार र प्रसारका निम्ति स्तरीय वर्णनात्मक कोश, वर्णनात्मक व्यावहारिक कोश, विभिन्न तहका विद्यार्थीका निम्ति उपयोगी हुने शैक्षिक कोश, स्तरीय नेपाली भाषिका कोश, भाषिका स्तरीय नेपाली कोश, पर्याय विपर्याय कोश, तुलनात्मक शब्दकोशका साथै सन्दर्भपरक, प्राविधिक तथा शैलीगत कोश तथा ऐतिहासिक व्युत्पत्तिमूलक कोशको खाचो रहेको औल्याएका छन् । उनले वर्णविन्यास र उच्चारणलाई मुख्य सूचना बनाएर शैक्षिक कोश र बहुप्रचलित शब्दहरूलाई प्रविष्टि दिई सामान्य कोश तयार गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् भने भाषिकाको सर्वेक्षण गरी स्तरीय नेपाली भाषिका तथा भाषिका स्तरीय नेपाली शब्दकोश बनाउनु पर्ने विचार प्रकट गरेका छन् । उनले हरेक कोशको भिन्नता पहिचान गर्ने कोशवैज्ञानिक ज्ञान र सीप भएका व्यक्तिबाट मात्र यस्ता कोश बनाइनुपर्ने सुझाउ दिएका छन् । दाहालले गरेको नेपाली भाषामा प्रकाशित कोशहरूको कोशवैज्ञानिक सङ्क्षिप्त विवेचना नेबृशको समीक्षाका निम्ति पनि उपयोगी हुने देखिन्छ ।

महानन्द सापकोटा (२०३४) ले नेशपको भूमिकामा प्रकाशित नेपाली शब्दकोशहरूमा आँनो कोश पाचौ रहेको र यो कोश शब्दको परिचय (निर्वचन र व्युत्पत्ति) दिने उद्देश्यले सम्पादन गरिएको उल्लेख गरेका छन् । कोशमा मूल संस्कृत शब्द वर्णानुक्रममा दिई त्यसबाट तद्भवको रूपमा विकसित भई नेपालीमा प्रचलित शब्द त्यही शब्दअन्तर्गत दिएको उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपालीमा नै गरिएको निर्वचनका दृष्टिले चाहि यस कोशलाई प्रथम मानेका छन् । सापकोटाले आँनो शब्दकोशमा शब्द प्रविष्टिबारे दिएको सूचना उपयोगी भए पनि उनले गरेको कोशको श्रेणीसम्बन्धी प्रस्तुतिको प्रस्ट आधार देखिदैन ।

सूर्यविक्रम ज्ञवाली (२०३४) ले नेशपको भूमिकामा उक्त कृतिको सङ्क्षिप्त समीक्षा गरेका छन् । उनले त्यस कोशमा तद्भव शब्दहरू वर्णानुक्रममा नभएकाले शब्द खोज्न कठिनाइ हुने उल्लेख गरेका छन् । कोशीय एकाइको व्यवस्थापनको बहुप्रचलित र वैज्ञानिक युक्ति वर्णानुक्रम भएकाले उक्त कोशको समीक्षामा ज्ञवालीले गरेको वर्णानुक्रम सम्बन्धी टिप्पणी महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

डिल्लीराम तिमिसिना (२०३४) ले *नेपालीको व्युत्पत्ति शास्त्र* शीर्षक दिई महानन्द सापकोटाको नेशपको सङ्क्षिप्त चिनारी गराएका छन् । उनले शब्दकोशको प्रयोजन, प्रकार तथा

कोशकारमा हुनुपर्ने ज्ञान, कला र अध्यवसायको सङ्क्षिप्त टिप्पणीसहित नेपालीमा प्रकाशित शब्दकोशहरूमा नेशप टर्नरको शब्दकोश भन्ने नेपाली शब्दकोशको निर्वचन र व्युत्पत्तिका दृष्टिले उल्लेख्य रहेको टिप्पणी गरेका छन्। तिमिसिनाको टिप्पणी सापकोटाको कोशको आन्तरिक सामग्रीको विश्लेषणमा केन्द्रित नभई सामान्य परिचयमा मात्र केन्द्रित छ।

ज्ञानमणि नेपाल (२०३५-क) ले *नेपाली शब्द परिचय नियालेर हेर्दा* शीर्षकको लेखमा नेशपमा प्रविष्ट केही शब्द प्रविष्ट दिनुको औचित्य, अर्थ र व्युत्पत्तिबारे विवेचना गरेका छन्। उनले नेशपमा केही अनावश्यक शब्द र पदावली प्रविष्टीकृत रहेका तर विशेष अर्थ दिने केही शब्द तथा पदावली छुटेको उल्लेख गरेका छन्। उनले व्युत्पादनशीलता नभएका वा अनुर्वर शब्द पनि नेशपमा प्रविष्ट रहेको र यसले कोशको कलेवर मात्र बढेको टिप्पणी गरेका छन्।

ज्ञानमणि नेपाल (२०३५-ख) ले *नेपाली शब्द परिचय नियालेर हेर्दा* शीर्षकको दोस्रो लेखमा महानन्दकृत नेशपमा प्रविष्ट केही शब्दको व्युत्पत्ति केलाएका छन्। उनले संस्कृत वाङ्मयका साहित्यिक र साहित्येतर ग्रन्थमा प्रयुक्त विभिन्न प्राकृत रूपसाग नेशपले मूल संस्कृतपछि विकसित प्राकृत भनी उदाहरणमा प्रस्तुत गरेका प्राकृत रूपसाग तुलना गर्दै नेशपले दिएको निर्वचन त्रुटिपूर्ण रहेको पुष्टि गरेका छन्। शब्दकोशले शब्दबारे दिने महत्त्वपूर्ण सूचनामध्ये व्युत्पत्ति पनि एक मानिने भएकाले नेपालले नेशपको शब्द व्युत्पत्तिबारे गरेको विवेचनालाई शब्दकोशीय सामग्रीको एक अङ्गको समीक्षाको रूपमा लिन सकिन्छ।

घटराज भट्टराई (२०३९) ले *मोतीराम भट्टको शब्दकोश* शीर्षकको लेखमा अनुप्रास मञ्जरी (अप्रकाशित) नामक श्लोकबद्ध शब्द सङ्ग्रहका आधारमा मोतीराम भट्टलाई कोशकारका रूपमा चिनाउने प्रयास गर्दै त्यसतर्फ अनुसन्धाताहरूको ध्यान आकर्षित गर्न खोजेका छन्। उनको समीक्षा नेपाली एकभाषी शब्दकोशको प्रारूप खोज्ने दिशामा मात्र केन्द्रित रहेको छ।

हर्षनाथ भट्टराई (२०४१) ले *संस्कृत, अङ्ग्रेजी र नेपाली शब्दकोश परम्पराको सङ्क्षिप्त सर्वेक्षण*का क्रममा दुबैतर्फको शब्दकोश निर्माणका प्रारम्भिक नमुना, प्रयास र विधिको चर्चा गरेका छन्। उनले अजयपाल (१२२९-३२ ई.) ले वर्णानुक्रम अवलम्बन गरी नानार्थसङ्ग्रह नामक कोश तयार गरेको तर त्यो पद्धति अन्य कोशकारहरूले अवलम्बन नगरेकाले पूर्वीय शब्दकोश परम्परामा वर्गीय पद्धतिले नै व्यापकता पाएको स्पष्ट पारेका छन्। पूर्वीय कोशकारहरूले अक्षरसङ्ख्या पद्धति तथा अन्त्याक्षरी पद्धतिका आधारमा पनि कोशहरू तयार गरेको उल्लेख गरेका छन्। प्रविष्ट शब्दको व्यवस्थापनका प्राचीन युक्तिबारे मात्र भट्टराईको समीक्षा केन्द्रित देखिन्छ।

शिव रेग्मी (१९८६ ई.) ले *मोतीराम भट्ट र उनको शब्द सङ्ग्रह प्रकरण* शीर्षकको लेखमा घटराज भट्टराईले अनुप्रास मञ्जरी नै मोतीराम भट्टको शब्दकोश मानेकोमा त्यसको खण्डन गरेका छन्। उनले भाषा पद्य सङ्ग्रहभित्रको शब्द सङ्ग्रह प्रकरण चाहि अनुप्रास मञ्जरी हो भनी त्यसमा सङ्कलित अनुप्रासयुक्त शब्दको सूची दिएका छन्। रेग्मीको मोतीराम भट्टसम्बन्धी अध्ययनले मोतीरामले कविता रचना निमित्त उपयुक्त शब्द छनोट गर्दा वर्गगत आधारमा शब्दसूची बनाएको प्रस्टिन्छ। यसलाई नेपाली एकभाषी शब्दकोशको प्रारूप मान्न सकिन्छ।

घटराज भट्टराई (२०४४) ले *बालचन्द्र शर्मा व्यक्तित्व र साधना* नामक पुस्तकभित्र कोशकार बालचन्द्र नामक उपशीर्षकमा नेपाली शब्दकोश(२०१९)/नेशको सङ्क्षिप्त विवेचना गरेका छन्। उनले नेपाली शब्दकोश परम्परामा चक्रपाणि चालिसे र रामचन्द्र ढुङ्गानाका कोशहरु पछि विस्तृत र बहुसूचनायुक्त शब्दकोश भनी नेशको मूल्याङ्कन गरेका छन्। भट्टराईको समीक्षा नेशको सङ्क्षिप्त र सामान्य चिनारीको रूपमा मात्र रहेको छ। यसले उक्त कोशको अन्तर्वस्तु विश्लेषणतर्फ कुनै चासो राखेको देखिदैन।

चूडामणि बन्धु (१९९५ ई.) ले *डिक्सनरी मेकिङ इन नेपाली* शीर्षकको लेखमा स्रोत वा लक्ष्य भाषा जुन भए पनि नेपाली भाषाको प्रयोग भएका सम्पूर्ण शब्दकोशको सम्पादन, प्रकाशन आदिसाग सम्बद्ध सूचना र सङ्क्षिप्त टिप्पणीसहित नेपाली शब्दकोश परम्पराको सर्वेक्षण गरेका छन्। उनले नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्पराको आरम्भ नेबकोबाट भएको उल्लेख गरेका छन्। बालचन्द्रको शब्दकोश आँनो समयको श्रेष्ठ कोश मानिए पनि यसमा अप्रचलित तत्सम शब्दको आधिक्य रहेको, विश्वविद्यालयका प्राध्यापकहरुको समूहद्वारा कोशविज्ञानका विधि र युक्तिहरुको उपयोग गरी निर्माण गरेकाले नेबृश धेरै वैज्ञानिक बन्न पुगे पनि यो कोश पनि त्रुटिरहित बन्न नसकेको औल्याएका छन्। बन्धुले विभिन्न तह र उमेरका शिक्षार्थीका निम्ति उपयोगी ऐतिहासिक व्युत्पत्तिसहितको एकभाषिक, द्विभाषिक तथा बहुभाषिक शब्दकोशको टङ्कारो खााचो रहेको औल्याएका छन्। आँनो समीक्षामा बन्धुले नेपाली भाषाका महत्त्वपूर्ण शब्दकोशको समीक्षाका क्रममा नेबृशललाई त्रुटिरहित नमाने पनि त्रुटिक्षेत्र भने औल्याएका छैनन्।

योगेन्द्र यादव र चूडामणि बन्धु (१९९५ ई.) ले *अ डिक्सनरी अफ द नेपाली लङ्ग्वेज (अन हिस्टोरिकल प्रिन्सिपल्स) : अ प्रपोजल* शीर्षकको लेखमा नेपाली भाषाका कोशहरुमध्ये टर्नरको नेभाको तुव्युश, बालचन्द्र शर्माको नेश, महानन्द सापकोटाको नेशप र नेराप्रद्वारा प्रकाशित नेबृश लाई नेपालीमा प्रकाशित महत्त्वपूर्ण कोश मानेका छन्। यी कोशहरुले शब्दको व्युत्पत्तिलगायत विविध सूचना प्रदान गरी लेख्य नेपाली भाषालाई एकरूपता दिने प्रयास गरे पनि वर्णविन्यासमा अन्तर्विरोध, उच्चारण सम्बन्धी सूचनाको अभाव, व्युत्पत्तिगत विभिन्नता र व्युत्पत्तिबारे अनिर्णीत शब्दहरुलाई ऐतिहासिक भाषावैज्ञानिक विधिद्वारा तुलनात्मक पुनर्निर्माण गर्ने कार्यको कमी भएको उल्लेख गरेका छन्। लेखकद्वयले प्राचीन वाङ्मय, समकालीन लिखित सामग्री र सामाजिक तथा क्षेत्रीय भाषिकामा प्रचलित समग्र शब्द सङ्ग्रह गरी व्याख्या गरिएको कोशको अभाव पूर्तिका निम्ति नेपाली भाषाको तुलनात्मक व्युत्पत्तिपरक कोश आवश्यक रहेको उल्लेख गरेका छन्। यादव र बन्धुको समीक्षाले नेपाली भाषाका मुख्य कोशका त्रुटिक्षेत्र मात्र औल्याएका छन्। तिनका प्राप्ति तथा उपलब्धिको विवेचना नगरेकाले र त्रुटिक्षेत्रबारे पनि बादागत टिप्पणी मात्र गरेकाले यो समीक्षा एकाङ्गी र अति सङ्क्षिप्त देखिन्छ।

हेमाङ्गराज अधिकारी (२०६३) ले वर्णविन्यासमा सुधार, व्याकरण तथा शब्दकोश निर्माणले लेख्य भाषामा प्रचलित मान्यताको प्रचार प्रसार भई भाषाको मानकीकरणमा सहयोग पुग्ने मानेका छन्। उनले उच्चारण र वर्णविन्यासका विविधताबाट उत्पन्न अन्योललाई निराकरण गरी भाषालाई एकरूपतातर्फ अगि बढाउने तथा अर्थ र प्रयोग निर्धारणमा पनि विशेष सहयोग पुऱ्याउने हादा भाषाको मानकीकरणमा शब्दकोशको महत्त्व रहेको स्पष्ट पारेका छन्। उनले नेपाली भाषाको मानकीकरणका प्रारम्भिक प्रयासहरुमा हलन्तबहिष्कार आन्दोलनलाई वर्णविन्यासमा सुधार

गर्ने प्रथम प्रयास मान्दै राममणिको शब्दकोश (अप्रकाशित मणिकोश) निर्माणलाई भाषाको मानकीकरणको दिशामा उल्लेख्य कार्य भनी यसै पृष्ठभूमिमा चन्द्रिका व्याकरण (१९६९) नेबको आदि प्रकाशित भएको र नेबशसम्म आउदा नेपाली भाषाको लेख्य रूपको मानक स्वरूप बनेको टिप्पणी गरेका छन्। शब्दकोश लेख्य भाषाको मानकीकरण र एकरूपताका निम्ति उपयोगी ग्रन्थ भएकाले र नेपाली भाषामा प्रकाशित शब्दकोशहरूले यस कार्यमा सहयोग पुऱ्याएकाले अधिकारीको टिप्पणी शब्दकोशको मूल्याङ्कनका निम्ति उपयोगी हुने देखिन्छ। नेपाली भाषाको मानकीकरणको प्रसङ्गमा अधिकारीले उठाएका विचारहरू र उदाहरण तथ्यपूर्ण देखिन्छन्। शब्दकोश भाषाको मानकीकरणको दिशामा उपयुक्त संयन्त्र बन्ने उनको दृष्टिकोण ग्रहणीय देखिन्छ।

रामचन्द्र लम्साल (२०५७) ले शब्दकोश सम्बन्धी सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक पक्षको विवेचना, नेपाली शब्दकोश परम्पराको सर्वेक्षण तथा नेपाली भाषामा प्रकाशित प्रतिनिधि शब्दकोशहरूको समीक्षा गरेका छन्। आठ अध्यायमा प्रबन्धित कोशविज्ञान र नेपाली कोश नामक उनको पुस्तकको विषयवस्तुलाई शब्दकोश सम्बन्धी सैद्धान्तिक अध्ययन तथा नेपाली शब्दकोश परम्पराको अध्ययन गरी दुई भागमा छुट्ट्याउन सकिन्छ।

लम्सालले कोशविज्ञानमा २० औं शताब्दीको पूर्वार्द्धपछि भाषावैज्ञानिक पद्धतिको उपयोग हुन थालेको र प्रायोगिक भाषाविज्ञान अन्तर्गत कोशविज्ञान रहेको उल्लेख गरेका छन्। उनले भाषाविज्ञानका समग्र शाखा र सम्पूर्ण वाङ्मय कोशविज्ञानसाग सम्बद्ध रहेको प्रस्तुत गरेका छन्। ऐतिहासिक शब्दकोश निर्माणमा ऐतिहासिक भाषाविज्ञान र समकालिक शब्दकोशका निम्ति वर्णनात्मक भाषाविज्ञानले कोशविज्ञानलाई सहयोग पुऱ्याउने उल्लेख गर्दै यिनै आधारमा कोशविज्ञान भाषाविज्ञानको प्रयोगभूमि बनेको र कोशविज्ञानको प्रयोग क्षेत्र चाहि कोशविधान (शब्दकोश निर्माण) विज्ञान बनेको स्पष्ट पारेका छन्। उनले शब्दकोशको प्राच्य तथा प्रतीच्य परम्पराको चर्चा गर्दै कठिन वैदिक शब्दको सोपपत्तिक निरूक्तिका क्रममा पूर्वीय वाङ्मयमा निघण्टु र निरूक्त एवम् पश्चिममा बाइबलका कठिन शब्दको शब्दार्थसूचीका रूपमा शब्दकोशको प्रारूप तयार भएको उल्लेख गरेका छन्। प्रारम्भमा शब्दको उपपत्ति र अर्थमा मात्र सीमित शब्दकोश हाल विभिन्न सूचनासहित अनेक प्रकारमा देखा परेको उल्लेख गरेका छन्। यसरी विविध विषय, सूचना र आकृतिमा देखा परे पनि आधारभूत रूपमा शब्दकोश र विश्वकोश गरी दुई प्रकारमा कोश छुट्टिने र प्रविष्टि क्षेत्र, भाषासङ्ख्या, प्रविष्टिको प्रकृति, काल वा समय, प्रविष्टिक्रम, प्रयोजन, प्रयोक्ता आदिका आधारमा शब्दकोशका अन्य प्रकारहरू पनि छुट्टिने उल्लेख गरेका छन्। उनले संरचनात्मक दृष्टिले कोशलाई पूर्वभाग, मूलभाग र उत्तरभाग गरी तीन भागमा छुट्ट्याई तिनमा रहने सामग्रीबारे स्पष्ट पारेका छन्।

परम्परागत तथा आधुनिक शब्दकोशको स्वरूपको तुलना गर्दै उनले क्षेत्र निर्धारण, शब्द सङ्कलन, व्यवस्थापन र अर्थविधानका दृष्टिले प्राचीन तथा आधुनिक शब्दकोशमा व्यापक भिन्नता रहेको देखाई आधुनिक शब्दकोश वैज्ञानिक तथा बहुसूचनात्मक रहेको टिप्पणी गरेका छन्। उनले आधुनिक शब्दकोश सम्पादन प्रक्रियालाई योजना, लेखन र मुद्रण गरी तीन चरणमा विभाजन गरी प्रत्येक चरणका कार्यबारे चर्चा गरेका छन्। भाषासङ्ख्याका आधारमा शब्दकोश सम्पादनमा भिन्नता हुने उल्लेख गर्दै स्रोत र लक्ष्य भाषा एउटै हुने भएकाले एकभाषी कोशको सामग्री सङ्कलन, मानक उच्चारण तथा वर्णविन्यासको चयनका साथै अर्थविधानमा समस्याहरू देखिए

पनि अन्य कोशभन्दा एकभाषी कोश व्यापक र पूर्ण हुने उल्लेख गरेका छन् । उनले सामाजिक तथा सांस्कृतिक भिन्नताले कतिपय शब्दको भाषान्तर अर्थविधान चुनौतीपूर्ण हुने भएकाले द्विभाषी तथा बहुभाषी शब्दकोश यान्त्रिक अनुवाद भैं बन्ने विचार प्रकट गरेका छन् ।

लम्सालले नेपाली शब्दकोशको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई प्रारम्भिक तथा आधुनिक गरी दुई कालखण्डमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रारम्भिक कालअन्तर्गत शब्दकोश निर्माणका पूर्वचेष्टा र प्रयासका प्रमाण मानिने अङ्ग्रेज विद्वान्हरूका शब्दार्थसूची र केही नेपाली विद्वान्हरूका प्रयासहरूको विवरण दिएका छन् । उनले नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्पराको सूत्रधार मोतीराम भट्टलाई मान्दै उनको छन्दोबद्ध शब्दसूची अनुप्रास मञ्जरी (अप्रकाशित) लाई प्रथम एकभाषी नेपाली शब्दकोश मानेका छन् । आधुनिक काललाई प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीन चरणमा विभाजन गरेका छन् । नेबकोलाई प्रथम चरणको, नेशलाई द्वितीय चरणको र नेवृशलाई तृतीय चरणको प्रस्थान विन्दु मानी उपर्युक्त कोशहरूका साथै अन्य कोशहरूको समेत विवेचना गरेका छन् । उनले नेबकोबाट नेवृशसम्म आउदा कोशीय प्रविष्टि, सूचना र अर्थविधानमा क्रमिक सुधार विस्तार र वैज्ञानिकतामा अभिवृद्धि भएको टिप्पणीसहित तिनका कमी कमजोरीको समीक्षा गर्दै नेवृशलाई बृहत् तथा बहुसूचनात्मक कोश मानेका छन् ।

नेपाली भाषामा प्रथम प्रकाशित कोशविज्ञान सम्बन्धी पुस्तकका रूपमा लम्सालको कोशविज्ञान र नेपाली कोश (२०५७) को ऐतिहासिक महत्त्व रहेको छ । कोशविज्ञान तथा कोशविधानसम्बन्धी सैद्धान्तिक चिन्तनको सूत्रपात यस कृतिले गरेको छ । तर कोशको व्युत्पत्ति, अर्थसन्दर्भ, परम्परा, उद्देश्य, उपयोगिता र प्रकार आदि जस्ता परिधीय विषयमा लेखक केन्द्रित देखिन्छन् । कोशविधान र कोशविज्ञानका मूलभूत सिद्धान्तको विश्लेषण र विवेचना कमै पाइन्छ । नेपाली शब्दकोश परम्पराको ऐतिहासिक विकासक्रम देखाउने सन्दर्भमा लेखकले नेपाली एकभाषी कोश परम्पराको प्रारम्भ गर्ने व्यक्तिका रूपमा मोतीराम भट्टलाई अगि सार्दै उनको अनुप्रास मञ्जरीलाई यसको प्रमाणका रूपमा पेस गरेका छन् । अनुप्रास मञ्जरी कोश नभई शब्दसूची मात्र हो । अर्थविधानको शब्दसूचीलाई कोश मान्न सकिदैन । त्यस्तै नेपाली बृहत् शब्दकोशभित्र अप्रचलित तत्सम शब्द रहेको उल्लेख उनले गरेका छन् तर बालचन्द्र शर्माको शब्दकोशका अप्रचलित तत्सम शब्दप्रति उनी मौन देखिन्छन् ।

हेमाङ्गराज अधिकारी (२०५७) ले *शब्दकोश निर्माण र नेपालका भाषिका* शीर्षकको लेखमा लेख्य सामग्रीबाट मात्र शब्द सङ्कलन गरी शब्दकोश निर्माण गर्दा विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा प्रचलित शब्दहरू छुट्टै हादा भाषिकाका शब्दहरू पनि समेट्दा शब्दकोशले समग्रता प्राप्त गर्ने विचार प्रकट गरेका छन् । उनले यस्ता शब्दहरू सम्बन्धित भाषिका सम्बन्धी अध्ययन, शब्दसूची, वर्णन, नालीबेली (वंशावली) पुराना संस्मरण, किंवदन्ती, निर्देशन, गफगाफ, तर्कवितर्क, लोकसाहित्य आदिसाग सम्बद्ध भई मौखिक स्रोतबाट पनि सङ्कलन गर्न सकिने उल्लेख गरेका छन् । शब्द सङ्कलनका निमित्त प्रकृति, मानव, समाज, संस्कृति, धर्म, व्यवसाय मनोरञ्जन, आवेग जस्ता क्षेत्र निर्धारण गर्दा सबै शब्द समेटिने र प्राविधिक, अप्राविधिक, औपचारिक, अनौपचारिक, हेयार्थी, सम्मानार्थी, शिष्ट, ग्राम्य, व्याकरणात्मक कोटि, कोटिकर, सहप्रयोग आदिका आधारमा यस्ता शब्दको प्रयोग र अर्थ निर्धारण गर्न सकिने कुरा बताएका छन् । अधिकारीको उपर्युक्त लेख

कोशीय प्रविष्टिको चयनमा मात्र केन्द्रित देखिन्छ । तिनको व्यवस्थापन र सूचना आदिबारे उक्त लेखमा उल्लेख पाइदैन ।

बल्लभमणि दाहाल (२०५७) ले *महानन्द सापकोटाको सरिशब्द : एक टिपोट* शीर्षकको लेखमा महानन्द सापकोटाको सरि शब्द (२०२१) नामक भिन्नार्थी कोशको सङ्क्षिप्त समीक्षा गरेका छन् । उनले सापकोटाका उक्त कोशमा एउटै मूल अर्थ विस्तारित भएका केही अनेकार्थी शब्द, समोच्चारित तर भिन्न वर्णविन्यास भएका शब्द, उच्चारण, वर्णविन्यास र अर्थ फरक भए पनि अप्रचलित दुरुह शब्द र स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन नसक्ने तर समस्त शब्दको एक घटकको रूपमा प्रयोगमा आएका केही शब्दांश वा रूप तथा अस्वीकार्य वर्णविन्यास भएका केही शब्दलाई पनि भिन्नार्थी मानेको टिप्पणी गरेका छन् । कोशवैज्ञानिक दृष्टिले यस्ता शब्द भिन्नार्थी हुन नसक्ने निष्कर्ष दिए पनि यस कोशलाई उनले नेपाली भाषाको एक प्रकारको कोशमा राखेका छन् । शब्दकोशमा प्रविष्टि हुने विभिन्न प्रकारका शब्दमध्ये भिन्नार्थी शब्दबारेको दाहालको यस विवेचनाले यस्ता कोशीय शब्दको विवेचनाका निम्ति सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ ।

माधव पोखरेल (२०५७) ले *महानन्दका कोशको सामान्य समीक्षा* शीर्षकको लेखमा महानन्द सापकोटाको नेशको सङ्क्षिप्त समीक्षा गरेका छन् । उनले महानन्दद्वारा शब्दको व्युत्पत्ति केलाउन खोजिए पनि यस कोशले दिएको व्युत्पत्ति शङ्काको घेरामा रहेको टिप्पणी गरेका छन् । संस्कृत र तिनबाट विकसित प्राकृत र आधुनिक आर्यभाषाका शब्दबारे अङ्ग्रेजहरूले जसरी ठोक्वा गरेका छन् त्यस्तो ठोक्वा गर्न यो कोश समर्थ नरहेको टिप्पणी गर्दै पोखरेलले सन्दर्भ ग्रन्थ सूची पनि नदिदा व्युत्पत्तिबारे आँनै ज्ञानमा मात्र यो कोश सीमित रहेको उल्लेख गरेका छन् । पोखरेलले महानन्दको शब्दकोशको व्युत्पत्ति सम्बन्धी प्रामाणिकता अध्ययनीय र परीक्षणीय रहेको औँल्याएका छन् । नेवृशका कतिपय शब्द पनि यस कोशको व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचनामा आधारित रहेकाले पोखरेलको समीक्षा नेवृशको व्युत्पत्ति विश्लेषणमा सहायक हुन सक्ने देखिन्छ ।

लक्ष्मीकुमार कोइराला (२०५७) ले नेपालीमा प्रकाशित कोशहरूमध्ये नेपाली शब्दसागर (२०५७)/नेशा शब्दसङ्ख्या, सूचनाको व्यवस्थापन र अर्थविधानका दृष्टिले उत्कृष्ट रहेको दाबी गर्दै शब्दस्रोत, व्युत्पत्ति, अर्थ आदिमा नेवृशमा प्रशस्त त्रुटि रहेको टिप्पणी गरेका छन् । व्युत्पत्तिका दृष्टिले धेरैजसो नेपाली तद्भव शब्दहरू प्राकृत भाषासाग निकट रहेका तर तिनलाई पनि संस्कृतमा नै पुऱ्याउने नेवृशको व्युत्पत्ति सूचनाप्रति कोइरालाले आपत्ति जनाएका छन् । नेवृशभित्रका कतिपय त्रुटिहरूप्रति लक्षित कोइरालाको टिप्पणीलाई अनुपयुक्त मान्न सकिदैन । विशेषतः केही शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थविधानमा नेवृश त्रुटिमुक्त देखिदैन । कतिपय तद्भव शब्दको निकटतम व्युत्पत्ति प्राकृत भाषामा नखोजी संस्कृतमै ठोक्किने प्रवृत्ति यस कोशमा देखिए पनि कोइरालाले संस्कृतबाट प्राकृत हुँदै नेपालीमा आएका भनी उदाहरणको रूपमा दिएका शब्द ध्वनितात्त्विक परिवर्तनको प्रामाणिकताको कसैमा घोट्टा केकति उपयुक्त हुन्छन्, परीक्षणीय छ । नेवृशको अर्थविधान सम्बन्धी त्रुटिका सम्बन्धमा उनी बढी मात्रामा अनेकार्थी शब्दमा केन्द्रित देखिन्छन् । अनेकार्थी शब्दले मुख्यार्थपछि परिधीय अर्थ दिने भएकाले कोइरालाले अर्थगत त्रुटिको उदाहरणका रूपमा अगि सारेका शब्द र अर्थमा उनले देखाए भैं त्रुटि भएको मान्न सकिदैन । उनले उत्कृष्ट मानेको नेपाली शब्दसागरका त्रुटिहरूप्रति भने उनले बिलकुलै दृष्टि नदिएकाले उनको समीक्षा सन्तुलित देखिदैन ।

काशीनाथ तमोट (२०५७) ले *नेपाली शब्दसागर निकृष्ट (त?) म सोपपत्तिक कोश* शीर्षकको लेखमा अप्रचलित तत्सम शब्दको बहुलताका साथै कथ्य भेद भएका नेपाली शब्दको आधिक्यले नेशाको शब्दसङ्ख्या र कलेवर बढेको टिप्पणी गरेका छन् । यस कोशले भाषाको मानकीकरणको दिशानिर्देश गर्न नसकेको टिप्पणी उनको रहेको छ । उनले शब्दसागरले पूर्व प्रकाशित नेपाली शब्दकोशहरूमा प्रचलित वर्णक्रमभन्दा पृथक् वर्णक्रम आगाल्नु र त्यसमा पनि विचलित हुनु कोशविज्ञानको सर्वमान्य पद्धति विपरीत प्रवृत्ति मानेका छन् । तमोटले नेशामा प्रविष्ट १० शब्दको व्युत्पत्तिलाई अन्य शब्दकोशले दिएको व्युत्पत्तिसाग दाजेर व्युत्पत्तिको सूचनाको दृष्टिले यो कोश ८० प्रतिशत त्रुटियुक्त रहेको आरोप लगाएका छन् । शब्दको व्युत्पत्तिबारे तमोटको विवेचना नेवृशको अध्ययनका निम्ति पनि उपयोगी हुने देखिन्छ ।

बालमुकुन्द भण्डारी (२००० ई.) ले *बिल्डिङ अ पेडागोजिकल लेक्सिकन अफ कन्टेम्पोररी नेपाली* शीर्षकको आर्नो विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा नेपाली शब्दकोश परम्पराको सङ्क्षिप्त सर्वेक्षण गरेका छन् । प्रमुख नेपाली शब्दकोशको समीक्षा र मूल्याङ्कन गर्न उनको सर्वेक्षण सहयोगी हुने देखिन्छ ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०५८-क) ले कोश शब्दको व्युत्पत्ति, परिभाषा र प्रयोगको सन्दर्भ केलाउदै शब्दकोश निर्माण प्रक्रियाका विभिन्न चरणका कार्यहरूको सङ्क्षेपमा वर्णन गरेका छन् । शब्दकोशलाई प्रविष्टिक्रम, भाषा, स्वरूप, समय, प्रयोजन, प्रयोगक्षेत्र र विषयक्षेत्रका आधारमा वर्गीकृत गर्न सकिने उल्लेख गर्दै उनले विषयक्षेत्र र प्रयोगक्षेत्र व्यापक रहेकाले यी क्षेत्रमा थप कोश बन्ने सम्भावना देखाएका छन् । नेपाली शब्दकोशको विकास प्रक्रियालाई लुइटेलले भाषासङ्ख्या तथा लेखन वा प्रकाशनको समयक्रमानुसार सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गर्दै प्रविष्टि, प्रविष्टिपूर्व र प्रविष्टि उत्तरलाई शब्दकोशका तीन भाग मानी तिनमा रहने सामग्रीको सोदाहरण व्याख्यासहित नेशाको पूर्वभागका सामग्रीमा रहेका कमी कमजोरीहरूबारे आलोचनात्मक टिप्पणी गरेका छन् ।

शब्दकोश सम्बन्धी सैद्धान्तिक तथा प्रायोगिक पक्षको सङ्क्षिप्त र सूत्रात्मक चिनारीका दृष्टिले लुइटेलको कोशविज्ञान उपयोगी देखिए पनि सामग्री सङ्कलन, कोशीय रूपको निर्धारण, अर्थलेखन र सूचनाको व्यवस्थापनका युक्तिहरूबारे यसमा खास चर्चा पाइदैन । नेपाली शब्दकोश परम्परालाई लुइटेलले केवल भाषासङ्ख्याका आधारमा मात्र प्रस्तुत गरेका छन् । तिनका प्राप्ति अप्राप्तिको लेखाजोखा गरेका छैनन् । नेशाको विवेचनामा पनि उनी कोशको मूलभाग (प्रविष्टि खण्ड) मा भन्दा प्रविष्टि पूर्वभागमा बढी केन्द्रित देखिन्छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०५८-ख) ले *कोशविज्ञानका कसीमा डोट्याली बृहत् शब्दकोश* शीर्षकको लेखमा डोट्याली बृहत् शब्दकोश (२०५८) को संरचनात्मक अध्ययन गरेका छन् । प्रविष्टि पूर्वभाग, प्रविष्टि भाग र प्रविष्टि उत्तर भागसमेत तीन खण्डद्वारा विनिर्मित उक्त भाषिका कोशमा प्रविष्टि शब्दको व्याकरण निर्देश, सामान्य तथा विशिष्ट अर्थ पर्यायवाची शब्द, उखान, टुक्का, गाउाखाने कथा, सूक्ति, उद्धरण आदिविधान गरिएको साथै सङ्केत सूची आदि दिइएकाले कोशविज्ञानका युक्तिलाई पछ्याएको भनी टिप्पणी गरेका छन् । डोट्याली बृहत् शब्दकोश भाषिका कोश भएकाले यसको विवेचना भाषिका विज्ञान र कोशविज्ञानको सहयोगमा

गर्नुपर्नेमा लुइटेलले कोशविज्ञानलाई मात्र विवेचनाको आधार बनाएकाले यस लेखका आर्ने सीमा रहेको छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (२०५८-ग) ले नेपाली वाक्यांश वाक्यद्विति इत्यादिको कोषको संरचनात्मक विश्लेषण शीर्षकको लेखमा पुष्कर शमशेरद्वारा सम्पादित उक्त कोशको अध्ययन गरेका छन् । प्रविष्टिपूर्व, प्रविष्टि र प्रविष्टि उत्तर गरी तीन भागद्वारा विनिर्मित उक्त कोश प्रयोगमूलक विशेष कोश भन्दै यसमा कोशवैज्ञानिक सचेतता रहेको टिप्पणी गरेका छन् । शब्दकोशको समीक्षाका विविध आधारमध्ये संरचनात्मक आधार पनि एक भएकाले लुइटेलको उक्त समीक्षा सङ्क्षिप्त र परिचयात्मक किसिमको मात्र रहे पनि कोश विश्लेषणको एक युक्तिका कारण उपयोगी देखिन्छ ।

कुलप्रसाद कोइराला(२०५८) ले नेपाली उखानटुक्काको वर्णक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश वाक्यद्विति इत्यादिको कोष १९९८ : एक अध्ययन शीर्षकको लेखमा उक्त कोश कोशविज्ञानका सिद्धान्तको अनुपालन गरी सम्पादन गरिएको टिप्पणी गरेका छन् । कोशकार पुष्कर शमशेरको कोशकलाको सङ्क्षिप्त सूचना यस समीक्षाबाट पाइन्छ ।

चूडामणि बन्धु (२०५८) ले नेपाली कोश निर्माणमा पुष्कर शमशेर राणाको योगदान शीर्षकको लेखमा कोशविज्ञान र कोश निर्माणविधिको सङ्क्षिप्त चर्चासहित नेपाली शब्दकोश निर्माणमा पुष्कर शमशेरले गरेका कार्यको विवेचना गरेका छन् । उक्त लेखमा प्रस्तुत सामग्री कोशविज्ञान र कोशकार पुष्कर शमशेर राणाको योगदानसाग सम्बन्धित गरी दुई खण्डमा प्रस्तुत छन् ।

कोशविज्ञानसाग सम्बन्धित पक्षमा बन्धुले शब्दको उच्चारण, व्युत्पत्ति, पदकोटि, प्रयोग, वर्णविन्यास आदि सूचना र ती शब्दको परिभाषा, पर्याय, विपर्याय, व्याख्या, प्रयोग आदिका आधारमा अर्थविधान आदिको जानकारी भएको क्रमबद्ध शब्दसूची भनी शब्दकोशको परिभाषा गरेका छन् । उनले विषयका आधारमा विश्वकोश र शब्दकोश गरी दुई मुख्य प्रकारमा कोशलाई छुट्ट्याई भाषा, समय, प्रयोजन आदिका आधारमा शब्दकोश विभिन्न आकृति र प्रकारका हुने उल्लेख गरेका छन् । कोश निर्माणको वैज्ञानिक विधि कोशविज्ञान प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एक शाखाको रूपमा विकसित भएको उल्लेख गर्दै उनले कोशविज्ञानको सैद्धान्तिक आधारमा शब्दकोशको निर्माण गरिने तर फरक फरक विशेषताका कारण कोश विभिन्न प्रकारका हुने भए पनि तिनको उपयोगिता सम्बन्धित भाषाको पठनपाठन र अनुवाद आदिका निम्ति हुने टिप्पणी गरेका छन् । बन्धुले शब्दकोश निर्माण गर्दा योजना, सामग्री सङ्कलन, सम्पादन र प्रविष्टिको व्यवस्थापन गरी मुख्य चार चरण छुट्ट्याई कार्य गरिने उल्लेख गरेका छन् । योजना तर्जुमाले कोश निर्माणमा नीतिगत निर्देशन गर्ने र यसकै आधारमा शब्द सङ्कलन, प्रविष्टिहरुको चयन र सम्पादनको कार्य अगि बढ्ने उल्लेख गर्दै सूचीकृत शब्द र तत्सम्बन्धी सूचनालाई दुई भागमा छुट्ट्याएर अध्ययन गर्न सकिने देखाएका छन् । उनले शीर्ष शब्द, तत्सम्बन्धी उच्चारण, वर्णविन्यास, पदकोटि, व्याकरण, सामाजिक स्तर आदिसाग सम्बद्ध सूचना भएको भागलाई पहिलो र अर्थविधानलाई दोस्रो भाग भनी चिनाएका छन् ।

बन्धुले नेपाली शब्दकोश निर्माणमा पुष्कर शमशेर राणाले गरेका कार्यको विवेचना गरेका छन्। नेपालमा आधुनिक शिक्षाको चेतना फैलाउन लाग्दा अङ्ग्रेजी भाषाबाट विभिन्न रचना अनुवाद गर्न अङ्ग्रेजी नेपाली द्विभाषी शब्दकोशको आवश्यकता परेको वेलामा पुष्कर शमशेरले अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दकोश (१९९३) को प्रधान सम्पादक भई मिहिनेतसाथ सो कोश तयार गरेको उल्लेख गरेका छन्। अङ्ग्रेजी शब्दको उच्चारण नेपाली लिपि र केही चिह्नद्वारा सफलतासाथ दिनु यस कोशको वैशिष्ट्य मान्दै उनले उक्त कोशमा पदकोटिको सूचना र सही पर्याय पुष्करको अङ्ग्रेजी तथा नेपाली भाषाको राम्रो ज्ञान र कठोर मिहिनेतको परिणाम भएको टिप्पणी गरेका छन्। पुष्कर शमशेरको नेपाली उखान र टुक्काको वर्णक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश वाक्पद्धति इत्यादिको कोष (१९९३) मा चार हजारभन्दा बढी प्रविष्टि सङ्ख्या रहेको सूचना बन्धुले दिएका छन्। पुष्कर शमशेरले उखान र वाक्पद्धति बीचको भिन्नता देखाउन दुई टुक्का परेमा उखान (उदा. औलो दादा डुडुको निल्ले, नेपाल बसी भोट देख्ने) र एउटा मात्र संलग्न अंश भएमा वाक्पद्धति वा वाक्यांश भनी गरेको परिभाषालाई बन्धुले एक प्रकारको परिचायक शब्दावली मानेका छन्। पुष्कर शमशेरको कोश सम्पादन कलाको विवेचनाको क्रममा बन्धुले गरेको कोशको परिभाषा, प्रकार, कोशविधानका विविध चरण र कार्यको सङ्क्षिप्त चर्चा शब्दकोशको समीक्षाका निमित्त उपयुक्त हुने देखिन्छ।

पुष्कर शमशेर राणा (२०५८) ले *नेपाली भाषामा उच्चारण* शीर्षकको लेखमा बङ्गाली, हिन्दी आदि सजातीय भाषाहरुमा जस्तै नेपाली भाषाका अधिकांश अजन्त शब्दको उच्चारण हलन्त भए पनि कतिपय चाहिँ अजन्त नै उच्चारण हुने उल्लेख गर्दै नेपाली भाषामा उच्चारण सहितको कोशको खाँचो औल्याएका छन्। उनले 'सरदार, त्यसको' जस्ता शब्दमा आउने 'र' र 'स' हलन्त भएको देखाउँदा 'क्ष' को उच्चारण छ्य, क्य्य ; कन्या, चक्र, पक्व, बाक्लो जस्ता शब्दको सही उच्चारण कन्या, चक्र, पक्क, बाक्कलो भए पनि 'कन्याइदे, खन्यायो' जस्ता शब्दमा द्वित्व उच्चारण नभई सामान्य उच्चारण हुने टिप्पणीसहित उच्चारणसहितको कोशले यस्तो समस्या निराकरण हुने कुरा औल्याएका छन्। कथ्य मानकको सूचनाका निमित्त उच्चारणयुक्त कोशको आवश्यकताबारे राणाको दृष्टिकोण महत्त्वपूर्ण रहेको छ।

शब्दकोशको लेखन तथा सम्पादनबारे विचारमञ्च स्थायी स्तम्भ (मधुपर्क: २०५८) मा वसन्तकुमार शर्मा, हर्षनाथ भट्टराई र केशवप्रसाद उपाध्यायले आआफ्ना विचार व्यक्त गरेका छन्। वसन्तकुमार शर्माले पूर्व प्रकाशित शब्दकोश, वंशावली आदिबाट शब्द सङ्कलन र व्याकरणबाट व्युत्पत्तिको सूचना लिन सकिने विचार व्यक्त गर्दै विनासङ्कोच शब्दार्थ दिनुपर्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् भने हर्षनाथ भट्टराईले विषय र वर्गका आधारमा बढी शब्द बटुल्न सकिने, आवश्यक शब्दको मात्र व्युत्पत्ति दिनु वाञ्छनीय हुने र अनेकार्थी शब्दको सङ्ख्याङ्कन गरी अर्थ दिनु उपयुक्त हुने धारणा राखेका छन्। उपाध्यायले कोशविज्ञानको निर्देशनमा शब्दकोश सम्बन्धी काम गर्दा उपयुक्त हुने एवम् क्षेत्र विभाजन गरी शब्द सङ्कलन गरेर शब्दको स्रोत, व्युत्पत्ति, शब्दवर्ग आदि सूचना दिई अर्थविधान गर्नु वाञ्छनीय हुने विचार व्यक्त गरेका छन्। वसन्तकुमार शर्माले बढी शब्द हुनुलाई शब्दकोशको महत्ता मानेका छन् भने हर्षनाथ भट्टराई तथा केशवप्रसाद उपाध्यायले बढी शब्द हुनुभन्दा मानक तथा स्तरीय शब्द हुनुले शब्दकोशको महत्त्व बढ्ने टिप्पणी गरेका छन्।

शर्मा र भट्टराईका विचार अनुभवमा आश्रित देखिन्छन् भने उपाध्यायको विचार सिद्धान्त र अनुभवबाट निस्केको देखिन्छ। शब्दकोश सम्पादनका क्रममा कोशविज्ञानले निर्दिष्ट गरेका युक्ति नै उपयोगी हुने देखिन्छन् तर कोशको शब्द सङ्कलन पक्षबारे मात्र विद्वत्त्रयको विचार केन्द्रित देखिन्छ।

सुकुम शर्मा (२०५९) ले ज्याल्फ लिली टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश (१९३१ ई.) को संरचनात्मक आधारमा समीक्षा गरेका छन्। मूल भाग वा शब्दकोशमा प्रयुक्त समग्र सामग्री तिनको व्यवस्थापनलगायत कोश निर्माणमा प्रयुक्त युक्ति, विधि आदिको समग्र सूचना पूर्वभागमा रहेको र प्रविष्टि उत्तर भागमा थप सामग्री (Addenda) र नेपाली शब्द भण्डारमा प्रचलित तथा उक्त कोशमा प्रविष्टि दिइएका विभिन्न भाषाका तुलनीय तथा पुनर्निर्मित रूपहरू दिइएको टिप्पणी शर्माले गरेका छन्। पूर्वभागमा प्रस्तुत नीति र युक्तिमा कोशको मूल भाग रहेको टिप्पणी गर्दै शर्माले टर्नरको वर्णानुक्रममा इ र ङ वर्ण रहे पनि अगाडि ती वर्ण हुने शब्द नेपालीमा नपाइने तर मध्य परिवेशमा भने तिनको उच्चारण हुने भएकाले वर्णानुक्रममा उक्त दुई वर्ण राख्नु औचित्यपूर्ण रहेको उल्लेख गरेका छन्। टर्नरले नेपाली शब्दको वर्णविन्यास उच्चारणानुसारी गरेको र कथ्य र लेख्य दुबै स्थितिमा समान रहेका संस्कृत तत्सम शब्दलाई भने उनले संस्कृत नियममा नै व्यवस्थित गरेको, प्रविष्ट शब्दको शब्दवर्गीय सूचना, क्रियाका प्रकारको उल्लेख, सर्गपद्धति, समास तथा द्वित्व विधिद्वारा निर्मित शब्दको व्युत्पादन सम्बन्धी सूचना; कारक, वचन, लिङ्ग, पुरुष, क्रियाका करण, अकरण रूप, काल, पक्ष, वाच्य जस्ता व्याकरणिक सूचना, भाषिकाको सङ्केत, शब्दको स्रोत, कालक्रमिक व्युत्पत्ति र तुलनात्मक रूप तथा कतिपय शब्दको पुनर्निर्मित रूप समेत दिएपछि मात्र अर्थविधान गरेको टिप्पणी शर्माले गरेका छन्। साहित्यिक कृतिका उद्धरण, उखान, गाउखाने कथा र स्वनिर्मित वाक्यद्वारा समेत अर्थको सप्रमाण पुष्टि गरेको उल्लेख उनले गरेका छन्। भाषावैज्ञानिक आधार लिई कोशवैज्ञानिक पद्धतिमा शब्दको तुलनात्मक व्युत्पत्तिगत सूचना र नेपाली वर्णविन्यासको वैज्ञानिक सुधारका दृष्टिले समेत आटिलो कदम भनी शर्माले टर्नरको शब्दकोशको मूल्याङ्कन गरेका छन्।

टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश नेपाली शब्दकोश परम्पराको महत्त्वपूर्ण कोश भएको र कोशवैज्ञानिक दृष्टिले समेत उच्च रहेकाले यसको समीक्षा शब्दकोश विश्लेषणका दृष्टिले सूचनात्मक र उपयोगी हुने देखिन्छ।

टीकाराम पन्थी (२०६०) ले भाषिक चिन्तन नामक पुस्तक भित्रको *नेपाली शब्दसागरका विशेषता* शीर्षकको लेखमा नेशसाको प्रविष्टि चयनबारे सङ्क्षिप्त समीक्षा गरेका छन्। उनले अति अप्रचलित संस्कृत तत्सम शब्द, अप्रचलित बहुपदी संस्कृत समस्त शब्द र असाधु वैकल्पिक शब्दले शब्दसागरको प्रविष्टि सङ्ख्या बढेको टिप्पणी गर्दै नेपालीमा प्रचलित र कोशवैज्ञानिक मर्यादा अनुकूल हुने शब्द यस कोशमा ३०% जति मात्र रहेको टिप्पणी गरेका छन्। कोशीय प्रविष्टिको छनोट कोश निर्माणको प्राथमिक कार्य मानिने भएकाले पन्थीको उक्त लेखले उठाएका सबाल कोशीय प्रविष्टिबारे विश्लेषण गर्ने आधार बन्ने देखिन्छन्।

शिवप्रसाद भट्टराई (२०६१) ले *कोशनिर्माण परम्परामा प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश* शीर्षकको लेखमा नेपाली शब्दकोश परम्पराको सङ्क्षिप्त चर्चासहित प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश प्रनेश (२०६१) को समीक्षा गरेका छन्। उनले शब्दको उच्चारण, स्रोत, विपरीतार्थक शब्द र

अर्थसहित वाक्यमा प्रयोग गरिएको यस कोशले कथ्य र लेख्य मानक निर्धारण र वर्णविन्यासमा अपवादको न्यूनीकरण गरी सरलता र एकरूपता ल्याउन उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएको टिप्पणी गर्दै बृनेशको तुलनामा यो कोश अग्रगामी र युगान्तकारी रहेको मूल्याङ्कन गरेका छन् । कोशीय सूचनाको विश्लेषणमा भट्टराईको समीक्षा उपयोगी हुने देखिन्छ ।

अखण्ड भण्डारी (२०६१) ले *प्रयोगात्मक प्रयोग* शीर्षकको लेखमा प्रनेशको सङ्क्षिप्त समीक्षा गरेका छन् । उनले हाल प्रचलनमा आएका केही आगन्तुक शब्दको प्रवेश, अप्रचलित शब्दको परिहार, प्रविष्ट शब्दको उच्चारणसहित समग्र सूचना, अर्थ र प्रयोगयुक्त भन्दै यस कोशका केही पक्षको प्रशंसा र वर्णविन्यासबारे केही अन्याय तथा अवशिष्ट केही अपवादलाई घटाउन नसकेको भनी आलोचना समेत गरेका छन् । प्रनेशका सबल तथा दुर्बल पक्ष औल्याइएकाले यस समीक्षाले पनि कोश विश्लेषणमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

गोविन्दराज भट्टराई (२०६१) ले *इलेक्ट्रोनिक युगलाई चुनौती* शीर्षकको लेखमा प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशको सङ्क्षिप्त समीक्षा गरेका छन् । उनले प्रनेशलाई नेपाली शब्दकोश निर्माणको इतिहासमा देखा परेका महत्त्वपूर्ण कोशमध्ये सातौं र प्रामाणिक कोश मानेका छन् । नेपाली कथ्य र लेख्य भेद बीचको अन्तर छुट्ट्याउने प्रामाणिक सूचना, समसामयिक प्रयोग, उच्चारणमा एकरूपता र लेखनमा मानकीकरणलाई विशेष ध्यान दिइएको प्रनेश इलेक्ट्रोनिक युगलाई चुनौती बनेको र आगामी इलेक्ट्रोनिक कोश निर्माणका निम्ति सहयोगी सन्दर्भ ग्रन्थ बनेको टिप्पणी गर्दै कोशकारद्वारा निर्मित वाक्यात्मक प्रयोगलाई कर्पस वा पाठसङ्ग्रह नभएको अवस्थामा स्वाभाविक मानिने विचार व्यक्त गरेका छन् । भट्टराईले प्रनेशलाई प्रामाणिक शब्दकोश माने पनि यसको प्रस्ट आधार दिएका छैनन् । कथ्य र लेख्य मानक निर्धारणमा प्रनेश सन्दर्भ ग्रन्थ बनेको र विद्युतीय कोशका निम्ति यसको सहयोग लिन सकिने माने पनि कुन पक्षबाट सहयोग लिइने भनी निश्चय गरेका छैनन् ।

हरिविनोद अधिकारी (२०६१) ले *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश* शीर्षकको लेखमा यस कोशको लघु चर्चा गरेका छन् । उनले प्रविष्टि चयन, वर्णविन्यास, प्रविष्टि सम्बन्धी सूचना र अर्थ विधानमा प्रनेशले आगालेका युक्तिहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा गर्दै नेपाली भाषाको मानकीकरण प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने दिशामा यो कोश अद्यावधिक तथा अग्रगामी फड्को भनी टिप्पणी गरेका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठ (२०६२) ले *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशको प्रयोगपक्ष र स्वरूप* शीर्षकको लेखमा उक्त कोशको समीक्षा गरेका छन् । उनले विद्यालय तथा महाविद्यालयमा पढ्ने विद्यार्थीलाई यस कोशले लक्षित समूह बनाएको र तदनुसार बढी प्रयोगमा आउने शब्दलाई मात्र प्रविष्टि दिएको देखिए पनि केही अप्रचलित शब्द यसमा रहेको टिप्पणी गरेका छन् । श्रेष्ठले शब्दको स्रोतबारे दिएको सूचना अपर्याप्त भएको टिप्पणी गरेका छन् । शब्दको व्युत्पत्ति, व्युत्पादन, लिङ्ग, वचन, कारक, जस्ता व्याकरण सम्बन्धी र हेय, शिष्ट, ग्राम्य, आदर आदि स्तरगत सूचनाको प्रस्तुतिले यो कोश अत्यन्त उपयोगी रहेको उल्लेख गरेका छन् । शब्दको अर्थविधानमा उदाहरण र वाक्यात्मक प्रयोगले कोशीय अर्थको राम्ररी पुष्टि भएको उल्लेख गर्दै यसका कमी कमजोरी हटाउन सुझाउ समेत दिएका छन् । शब्दकोश विश्लेषणका आधारभूत पक्षका आडमा श्रेष्ठले गरेको यस विवेचनले अन्य एकभाषी कोशको अध्ययनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

नवीन भावुक र कृष्ण ज्ञवाली (२०६२) ले *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशको सरसर्ती परिक्रमा गर्दा* शीर्षकको लेखमा प्रनेशको सङ्क्षिप्त समीक्षा गरेका छन्। लेखकद्वयले प्रनेशको प्रविष्टि चयन र सूचनाको व्यवस्थापनका आधार तथा आर्थी सूचनाका युक्तिहरूको सोदाहरण सङ्क्षिप्त विवेचना गर्दै उक्त कोश पूर्ववर्ती नेपाली एकभाषी शब्दकोशहरूको तुलनामा वैज्ञानिक, बहुसूचनात्मक र प्रामाणिक रहेको टिप्पणी गरेका छन्। कोश विश्लेषणका विभिन्न आधारहरूको उपयोग गरी सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत यस समीक्षाले कोश विश्लेषणका युक्तिको सङ्क्षिप्त सङ्केत गरेको छ।

पार्वती पहारी 'तुफान' (२०६३) ले *शब्दकोश र नेपाली भाषाको एकभाषी कोश परम्परा* शीर्षकको लेखमा नेपाली एकभाषी शब्दकोशको इतिहास छोटकरीमा प्रस्तुत गरेकी छन्। उनले नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्पराका तीन चरण देखाई तेस्रो चरणको प्रारम्भ नेवृशबाट भएको उल्लेख गरेकी छन्।

बद्रीविशाल भट्टराई (२०६३-क) ले *नेपाली एकभाषी शब्दकोशमा हिज्जे व्यवस्था : निरन्तरता र परिष्कार* शीर्षकको लेखमा नेपाली एकभाषी शब्दकोशहरूमा वर्णविन्यासबारे स्थापित मान्यताको विवेचना गरेका छन्। उनले नेपाली वर्णविन्यास सम्बन्धी चिन्तनको प्रारम्भ र विकासको सङ्क्षिप्त चर्चा गर्दै प्रमुख नेपाली एकभाषी शब्दकोशका वर्णविन्यास विषयक मान्यताको छानबिन गरी पूर्ववर्ती शब्दकोशहरूको तुलनामा नेवृशका मान्यता वैज्ञानिक रहे पनि अपवादको न्यूनीकरणमा यो कोश पनि केही पछि परेको टिप्पणी गरेका छन्। शब्दकोशका महत्त्वपूर्ण सूचनामध्ये वर्णविन्यास पनि भएकाले भट्टराईको समीक्षा महत्त्वपूर्ण रहे पनि यसमा शब्दकोशले दिने अन्य सूचनाको भने उल्लेख पाइदैन।

बद्रीविशाल भट्टराई (२०६३-ख) ले *नेपाली शब्द भण्डार* शीर्षकको लेखमा प्रमुख नेपाली एकभाषी शब्दकोशले नेपाली शब्द भण्डारबारे दिएका सूचनाको सङ्क्षिप्त समीक्षा गरेका छन्। उनले पूर्ववर्ती एकभाषी नेपाली शब्दकोशको तुलनामा नेवृशले नेपाली शब्द भण्डारका स्रोतबारे दिएका सूचना सङ्क्षिप्त र वैज्ञानिक रहेको टिप्पणी गरेका छन्। शब्दकोशले दिने कोशीय एकाइ सम्बन्धी सूचनाहरूमा व्युत्पत्ति पनि महत्त्वपूर्ण मानिने भएकाले शब्दस्रोतबारे गरिएको उक्त अध्ययनको महत्त्व रहेको छ।

२.२.२ नेपाली बृहत् शब्दकोश/नेवृश (२०४०) साग सम्बन्धित अध्ययन

गोरखापत्र (२०४० चैत्र २४) ले *बृहत् शब्दकोश प्रकाशित* शीर्षकको समाचारमा नेवृशको सङ्क्षिप्त चिनारी गराएको छ। उक्त समाचारमा मूल प्रविष्टिअन्तर्गत ३५ हजार ५४४ र उपप्रविष्टिको रूपमा पेटबोलीमा २५ हजार ६९९ शब्द समावेश गरिएको र परिभाषा, उदाहरण आदिद्वारा अर्थविधान गरी आवश्यक ठाउँमा उखान टुक्का दिई अर्थ प्रस्ट पारेको सूचना दिइएको पाइन्छ। कोशमा आगन्तुक सबै शब्दको वर्णविन्यास नेपालीकरण गरिएको उल्लिखित छ। संस्कृत तत्सम शब्दमा बाहेक अन्य शब्दमा पातलो 'स' मात्र प्रयोग गरेको र भाषिका उपभाषिकाका शब्दको प्रयोग तथा प्रचलन हुने क्षेत्रबारे सूचित गरिएको उल्लिखित छ। गोरखापत्रको समाचार नेवृशको सामान्य चिनारीमा मात्र केन्द्रित देखिन्छ। यसले प्रविष्टि उपप्रविष्टि, अर्थविधान र वर्णविन्यासबारे दिएका तथ्य र सूचनाहरू समेत अपूर्ण र त्रुटियुक्त देखिन्छन्।

गोरखापत्र (२०४० चैत्र २७) ले *नेपाली बृहत् शब्दकोश* शीर्षकको सम्पादकीयमा नेवृशको बारेमा अति सङ्क्षिप्त टिप्पणी गरेको छ। सम्पादकीयमा देशमा दिन परदिन भाषिक दायित्व थपिदै आएको र उच्च तहका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक नेपाली भाषामा नै प्रकाशन गर्ने सन्दर्भ चलेको समयमा प्रकाशित आधिकारिक नयाा कोश नेवृशले लेख्य भाषामा प्रामाणिकता र एकरूपता ल्याउने अपेक्षा गरिएको छ। सम्पादकीयमा प्रज्ञा प्रतिष्ठान र त्रिभुवन विश्वविद्यालय जस्ता उच्च बौद्धिक तथा आधिकारिक संस्थाले प्रामाणिक व्याकरण प्रकाशन गर्नु पर्ने खााचोतर्फ उक्त दुबै निकायको ध्यानाकर्षण समेत गराइएको छ। शब्दकोश र व्याकरण भाषाको मानकीकरण र एकरूपताका महत्त्वपूर्ण सामग्री भएकाले सम्पादकीयले उठाएका विषय महत्त्वपूर्ण रहे पनि यसमा नेवृश भित्रका कुनै पक्षबारे पनि टिप्पणी गरेको पाइदैन।

ज्ञानमणि नेपाल (२०४१) ले *नेपाली बृहत् शब्दकोश नियालेर हेर्दा* शीर्षकको लेखमा नेवृशको सङ्क्षिप्त समीक्षा गरेका छन्। उनले नेवृशमा प्रविष्ट केही शब्दको व्युत्पत्ति त्रुटिपूर्ण रहेको र केहीको कालक्रमिक व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचनामा एकरूपता नरहेको टिप्पणी गरेका छन्। सम्पादकीयमा स्थापित सिद्धान्त विपरीत केही आगन्तुक शब्दलाई दोहोरो वर्णविन्यासमा प्रविष्टि दिनाले मानक रुपबारे अन्योल कायम रहेको र कतिपय शब्दको अर्थविधान पनि भ्रमपूर्ण तथा बोझिलो रहेको टिप्पणी गरेका छन्। नेपालले केही अनेकार्थी शब्दको बहुप्रचलित अर्थ छुटेको र बहुप्रचलित भिन्नार्थी शब्दले प्रविष्टि पाएको कुरा सप्रमाण प्रस्तुत गरेका छन्। प्रविष्टि उपप्रविष्टि निर्धारणमा पनि एकरूपता नरहेको देखाउदै नेपालले केही अनावश्यक समस्त शब्द उपप्रविष्टिभित्र दिइएको तर सोही प्रकृतिका कतिपय शब्द मूल प्रविष्टिमा नै राखिएको साथै केही शब्दको अर्थविधानमा भौगोलिक भुल भएको टिप्पणी गरेका छन्। कोशीय प्रविष्टि र तत्सम्बन्धी सूचनामध्ये व्युत्पत्ति र अर्थविधानबारे मात्र नेपालले टिप्पणी गरेका छन्। शब्दवर्ग, व्याकरण जस्ता कोशीय सूचनाको बारेमा उनको लेखमा उल्लेख गरिएको देखिदैन।

ज्ञानमणि नेपाल (१९८५ ई.) ले *नेपाली बृहत् शब्दकोशमा प्राप्त इतिहाससम्बन्धी अशुद्धिको समीक्षा* शीर्षकको लेखमा नेवृशमा प्रविष्ट केही शब्द र तिनको अर्थबारे अध्ययन गरेका छन्। उनले नेवृशले प्रविष्टि दिई अर्थविधान गरेका मानगृह, चाागुनारायण, शिवका, पाना, महेन्द्रमल्ली, जजियाकर जस्ता पुरातन शब्द र स्थितिमल्ल, रामशाह, प्रताप मल्ल तथा पृथ्वीनारायण शाह शब्दको अर्थविधान र तिथिमितिमा त्रुटि रहेको उल्लेख गरेका छन्। दिइएका १० शब्दको इतिहाससम्मत अर्थ दिई उनले त्रुटिको निराकरणको अपेक्षा राखेका छन्। शब्दकोशीय सूचनाहरूमा अर्थविधान सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण मानिन्छ र यसको शुद्धता र स्पष्टता अनिवार्य हुन्छ। नेपालले इतिहास सम्बन्धी शब्दको अर्थबारे टिप्पणी गरे पनि अन्य शब्दतर्फ भने दृष्टि दिएको देखिदैन।

चन्द्रकान्त अधिकारी (२०४८) ले *सकर्मक अकर्मक क्रिया : सामान्य छलफल* शीर्षकको लेखमा प्रविष्ट केही क्रियाहरूको प्रकारबारे नेवृशले त्रुटिपूर्ण सूचना दिएको उल्लेख गरेका छन्। नेवृशमा प्रविष्ट क्रियाहरूको विश्लेषणमा अधिकारीको अध्ययन उपयोगी हुने देखिन्छ।

देवीप्रसाद गौतम (२०४९ र २०५०) ले *नेपाली बृहत् शब्दकोशमा त्रुटिपूर्ण शब्दव्युत्पत्ति* शीर्षकका दुई लेखमा नेवृशमा प्रविष्ट केही शब्दको व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचनाको अध्ययन गरेका छन्। उनले नेवृशमा प्रविष्ट केही तद्भव शब्दको मूल रुपबारे त्रुटिपूर्ण सूचना दिएको उल्लेख गर्दै

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानका आधारमा उक्त कोशमा प्रविष्ट केही शब्दको मूल रूप र क्रमशः विकसित रूप देखाएका छन् । शब्दार्थबोधको एक आधार व्युत्पत्ति पनि मानिन्छ । त्यस्तै कोशीय प्रविष्टिका विविध सूचना मध्ये व्युत्पत्ति पनि एक मानिने भएकाले गौतमले व्युत्पत्ति सम्बन्धी समीक्षामा उठाएका सवाल र सूचना नेवृशको व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचनाको विश्लेषणका निम्ति सहयोगी हुने देखिन्छन् ।

चन्द्रकान्त अधिकारी (२०५१) ले नेपाली व्याकरणपरक शब्दकोश नामक पुस्तकको परिशिष्टमा *नेवृशमा दिइएका क्रियापदहरूको समालोचनात्मक टिप्पणी* शीर्षक दिई नेवृशमा प्रविष्ट क्रियाको प्रकारबारे सङ्क्षिप्त टिप्पणी र सूची दिएका छन् । उनले नेवृशमा प्रविष्ट ८४९ वटा क्रियाको सूची दिई क्रियाको प्रकार (सकर्मक, अकर्मक, कर्मवाच्य, भाववाच्य, प्रेरणार्थी) सम्बन्धी सूचना त्रुटिपूर्ण रहेको टिप्पणी गरेका छन् । शब्दकोशमा प्रविष्टिको रूपमा दिइने शब्दमा क्रिया पनि हुने भएकाले र तिनका प्रकारको सूचना कोश विवेचनाका निम्ति उपयोगी हुने भएकाले अधिकारीद्वारा त्रुटिपूर्ण भनी सूचीकृत क्रिया र तिनका प्रकार सम्बन्धी सूचना नेवृशको अध्ययनमा उपयोगी देखिन्छन् । उनीद्वारा सूचीकृत कतिपय क्रियाको प्रकार निर्धारण यद्यपि परीक्षणीय देखिन्छ ।

मोहनराज शर्माले (१९९५ ई.) ले *अ कम्प्रहेन्सिभ डिक्सनरी अफ नेपाली : कम्पायलर्स भ्यु पोइन्ट एन्ड सजेसन्स* शीर्षकको लेखमा नेवृशको प्रविष्टिदेखि अर्थविधानसम्मका युक्ति र कोश प्रबन्धनको सङ्क्षिप्त विवेचना गरेका छन् । उनले नेपाली बृहत् शब्दकोशले शब्द सङ्कलन, सूचनाहरूको व्यवस्थापन, व्युत्पत्ति सङ्केत, वर्णविन्यास, वर्णानुक्रम तथा अर्थलेखन आदिवारे आगालेको नीतिका बारेमा सूत्रात्मक टिप्पणी गर्दै स्तरीय नेपालीमा प्रचलित र नेपाली जिब्रोमा राम्ररी भिजिसकेका तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दलाई मात्र यसमा प्रविष्टि दिइएको उल्लेख गरेका छन् । उनले स्तरीय नेपालीमा एकै शब्दमा भाव व्यक्त नहुने भएमा मात्र भाषिकाबाट शब्दग्रहण गरिएको अन्यथा स्तरीय नेपालीका शब्दहरू मात्र नेवृशमा प्रविष्टि दिइएको उल्लेख गरेका छन् । मूल शब्द मूल प्रविष्टिमा र त्यसबाट व्युत्पन्न शब्द उपप्रविष्टिमा सामान्यतः राखे पनि बढी प्रजननशील व्युत्पन्न शब्दलाई छुट्टै प्रविष्टि दिइएको, क्रियाको 'नु' कोष्ठबद्ध गरी धातुलाई मात्र आधार रूप मानेको, उकारान्त तथा ओकारान्त शब्दलाई अनुकूलता हेरी प्रविष्टि दिइएको र बढी उत्पादनशील प्रत्ययलाई पनि प्रविष्टि दिइएको उल्लेख गरेका छन् । शर्माले शब्दको आधारपद र सर्ग छुट्ट्याएर व्युत्पत्ति सङ्केत गरिएको, तत्सम र आगन्तुक शब्दको मूल स्रोत मात्र उल्लेख गरिएको तथा तद्भव शब्दको क्रमिक व्युत्पत्ति सूचित गरिएको टिप्पणी गर्दै व्युत्पत्ति सन्दिग्ध भएमा प्रश्न चिह्न दिई त्यसै छोडिएको उल्लेख गरेका छन् । सङ्क्षिप्त परिभाषापछि पर्याय दिने प्रचलित अर्थलेखनको युक्ति अवलम्बन गरेको, आवश्यक ठाउँमा विपर्याय दिइएको, अनेकार्थी शब्दका धेरै अर्थमध्ये बहुप्रचलित अर्थ मात्र दिइएको, अत्यावश्यक ठाउँमा उखान र उदाहरणद्वारा अर्थ स्पष्ट पारिएको र प्रचलित शब्दलाई बहुप्रचलित शब्दमा प्रतिनिर्देश गरिएको उल्लेख गरेका छन् । उनले शिष्ट परम्पराले स्विकारेको वर्णविन्यासलाई शब्दकोशले आत्मसात् गरेको र नयाँ सहमतिलाई पनि मान्यता दिएको उल्लेख गरेका छन् ।

शर्माको विवेचनामा नेपाली बृहत् शब्दकोशले आगालेका नीतिको मात्र उल्लेख गरिएको छ तर कोशमा त्यसको प्रयोग कसरी भएको छ भन्ने विषयमा कुनै टिप्पणी गरिएको छैन । त्यसैले

यो नेवृशको समीक्षा नभई यस शब्दकोशले सम्पादकीयमार्फत घोषणा गरी आगालेका नीतिको संङ्क्षिप्त प्रस्तुतिको रूपमा रहेको छ। उनले नेवृशको सुधारका निम्ति सुभाउहरु पनि दिएको देखिदैन।

हर्षनाथ भट्टराई (२०५५) ले *नेपाली बृहत् शब्दकोशको नालीबेली* शीर्षकको लेखमा नेवृशको निर्माणको पृष्ठभूमि तथा निर्माण प्रक्रियाको अन्तर्कथा प्रस्तुत गरेका छन्। उनले नेवृशको निर्माण सम्बन्धी नीति, कार्ययोजना, सम्पादन समूह र त्यसले गरेका कार्यहरुको वर्णन गर्दै उक्त कोश नीतिगत र प्रशासनिक जालोमा जेलिएको र विशेष सम्पादकद्वयको बौद्धिक सहयोग नपाएको उल्लेख गरेका छन्। नेवृशका निम्ति विषयसाग सम्बद्ध २५ मुख्य क्षेत्रबाट शब्दहरु सङ्कलन गरेको तर छोटो समय र कम जनशक्तिको प्रयासले अर्थलेखन, सम्पादन लगायतका कार्यहरु गरी पूर्णता दिनुपरेकाले यसमा ऐतिहासिक, भौगोलिक, व्याकरणिक व्युत्पत्तिगत र वर्णविन्यास सम्बन्धी भ्रम र व्युत्पत्तिगत अनिर्णयले त्रुटिहरु रहेको स्विकारेका छन्। नेवृशको निर्माण प्रक्रियाबारे भट्टराईको समीक्षा केन्द्रित देखिन्छ। नीतिगत स्पष्टता, प्रशासनिक सहयोग र सम्पादन समूहका केही विद्वान्हरुको बौद्धिक परिश्रमको राम्रो तालमेल नमिलेकाले यस कोशमा केही त्रुटि रहेको स्विकार्दै यसलाई संशोधन तथा परिमार्जन गर्नुपर्नेमा उनले जोड दिएका छन्। नेवृशको शब्द सङ्कलन, प्रविष्टिको चयन, सूचनाको प्रस्तुति र अर्थलेखन आदिवारे उनले दिएका सूचना सो कोशको अन्तर्कथाको सत्यापनको सामग्रीको रूपमा र समीक्षाका निम्ति पनि उपयोगी रहेका छन्।

रामचन्द्र लम्साल (२०५३) ले *नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) को परिमार्जन : एक चर्चा* शीर्षकको लेखमा नेवृशका सबल तथा दुर्बल पक्षको विवेचना गरेका छन्। उनले विद्वान्हरुको सामूहिक प्रयासबाट निर्माण हुनु, प्रविष्टि सङ्ख्या र आकृतिका दृष्टिले पूर्ववर्ती नेपाली शब्दकोशहरुभन्दा बृहत् हुनु, मूल र गौण प्रविष्टिमा शब्द प्रविष्टि दिइनु, परिभाषा, पर्याय उदाहरण आदिवारा अर्थविधान गरिनु र कोश सम्पादनमा आधुनिक प्रविधिको उपयोग गरिनुलाई नेवृशका सबल पक्ष मानेका छन्। नेवृश शब्दकोशीय प्रकृतिका दृष्टिले अस्पष्ट रहेको, प्रचलित सम्पूर्ण शब्द र भाषिकाका शब्द यसमा समाविष्ट नभएकाले यसलाई पूर्णतः सन्दर्भ कोश मान्न नसकिने उल्लेख उनले गरेका छन्। प्रविष्टि उपप्रविष्टि निर्धारण र विन्यासमा विविधता हुनु र उखान टुक्का आदिलाई प्रविष्टि नदिइनुलाई अर्को दुर्बल पक्ष मान्दै वर्णविन्यासमा वैकल्पिक प्रयोगले अनेकतालाई यथावत् राखेको उल्लेख गरेका छन्। प्रविष्ट शब्दको उच्चारण सम्बन्धी सूचना नदिनु नेवृशको अर्को कमजोरी मानेका छन्। उनले कतिपय प्रविष्टिको शब्दवर्गीय सूचना नै नदिएको, दिएका ठाउमा पनि त्रुटि रहेको देखाएका छन्। प्रविष्ट केही शब्दको व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना नै नदिएको र कतिपय शब्दको त्रुटिपूर्ण व्युत्पत्ति दिएको उल्लेख गर्दै उनले यसलाई दुर्बल तथा संशोध्य पक्ष मानेका छन्। अर्थविधानमा तथ्यगत त्रुटि, अप्रविष्ट शब्दको प्रयोग, विपर्यायको कम प्रयोग र परिभाषात्मक क्लिष्टताका साथै चित्राङ्कन विधिको प्रयोग नहुनु र अर्थको स्पष्टता एवम् पुष्टिका निम्ति प्रयुक्त कतिपय वाक्य कृत्रिम हुनु यसका दुर्बल पक्ष भनी टिप्पणी गरेका छन्। विवृत्ति र बीजकको समुचित र सचेत प्रयोग नगरिनाले र प्रविष्टि र उपप्रविष्टिमा आएका शब्दको कोटि उपकोटि जनाउने उचित चिह्नको प्रयोग नगरिदा कोशीय प्रविष्टिको व्यवस्थापन भद्दा हुन पुगेको टिप्पणीसहित यस्ता सम्पूर्ण दुर्बल पक्षको परिमार्जन अपेक्षित रहेको उल्लेख गरेका छन्। लम्सालले नेवृशमा सबल पक्षभन्दा दुर्बल पक्ष बढी रहेको देखाएका छन्। समीक्षामा

प्रविष्टि, सूचनाहरू र अर्थविधानमा देखिएका कमजोरीबारे उनले औल्याए पनि तिनलाई परिमार्जन गर्ने कोश वैज्ञानिक युक्ति निर्देश भने गरेको पाइँदैन तथापि परिमार्जनका निम्ति यसमा निर्दिष्ट त्रुटि नेबृशको विश्लेषणमा सहयोग पुऱ्याउने किसिमका देखिन्छन् ।

बालकृष्ण पोखरेल (२०५५) ले *नेपाली बृहत् शब्दकोशले ध्यान नदिएका कुराहरू* शीर्षकको लेखमा नेबृशको निर्माणको पृष्ठभूमिको छोटो चर्चासहित यसका कमी कमजोरीको बारेमा सङ्क्षिप्त विवेचना गरेका छन् । उनले नेबृशको सम्पादनमा संलग्न विशेष सम्पादकद्वयले कामको आश्वासन मात्र दिएको तर काम नगरेको आरोपसहित समय सीमा बित्न लागेपछि त्यसको जिम्मेवारी आफूले लिएको उल्लेख गरेका छन् । पाच वर्षमा गर्नुपर्ने काम दुई वर्षमा गर्नु परेकाले यसमा केही त्रुटि भएको उनले स्विकारेका छन् । पोखरलेलले प्रधान सम्पादक (पराशर) नतोक्नु, भाषिकाका सम्पूर्ण शब्द समावेश नगरी 'बृहत्' विशेषण दिनु, विकारी र अविकारी पदकोटिबारे सूचना नदिनु, विनाप्रयोजन मूल र व्युत्पन्न शब्दको वर्णविन्यास भिन्नाभिन्नै गर्नु, त्रुटिपूर्ण व्युत्पत्ति दिइनु, धातुबाट 'नु' अलग गर्नु, जिम्मेवार कुनै एक व्यक्तिद्वारा अन्तिम रूजु तथा सम्पादन नगरिनु, जस्ता केही दोषहरू यसमा रहेको देखाउादै प्रज्ञा प्रतिष्ठानले कोशको संशोधन, परिमार्जन र परिवर्धन गर्न स्थायी सम्पादक मण्डल राख्नु पर्ने उल्लेख गरेका छन् । उपर्युक्त किसिमका कमी कमजोरी रहे पनि नेबृश आँनो समयको महत्त्वपूर्ण कोसेढुङ्गो भएको टिप्पणी उनले गरेका छन् । नेबृशको निर्माणबारे नीति, कार्ययोजनाको निर्माण, निर्देशन, संयोजन र सम्पादन समेत पोखरेलले गरेकाले उनको समीक्षा नेबृशको अध्ययन विश्लेषणका निम्ति उपयोगी देखिन्छ ।

रामाधीन यादव (२०५८) ले *नेपाली भाषा र नेपाली बृहत् शब्दकोश* शीर्षकको लेखमा नेबृशमा अप्रविष्ट शब्दको उल्लेखसहित नेपाली सञ्चार माध्यममा वर्तमान अवस्थामा प्रचलित वर्णविन्यासबारे टिप्पणी गरेका छन् । यादवको टिप्पणी नेबृशको प्रविष्टि र वर्णविन्यासको विवेचनाका निम्ति उपयोगी हुने देखिन्छ ।

हेमाङ्गराज अधिकारी (२०६२-ख) ले कोशविज्ञान र कोशनिर्माणका सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक पक्षको विवेचनासहित नेपाली शब्दकोश परम्पराको सङ्क्षिप्त सर्वेक्षण गरेका छन् । कोशविज्ञान अन्तर्गत शब्दकोशको परिभाषा, प्रयोजन र प्रकारको उल्लेखसहित सङ्क्षेपमा तिनका विशेषताको चर्चा गरेका छन् । अधिकारीले कोश निर्माणको योजना, निर्माण प्रक्रिया र स्वरूप तथा सम्पादनका विभिन्न चरणका कार्यहरूको सङ्क्षिप्त वर्णनसहित नेपाली शब्दकोश परम्परामा प्रारम्भमा प्रकाशित टर्नर र पुष्कर शमशेरका शब्दकोशलाई उल्लेख्य द्विभाषी कोश मान्दै तिनको जगमा नेपाली एकभाषी शब्दकोश निर्माण भएको टिप्पणी गरेका छन् । उनले चक्रपाणि चालिसेको नेबको, रामचन्द्र ढुङ्गानाको संनेको, बालचन्द्र शर्माको नेश, महानन्द सापकोटाको नेशप, नेराप्रप्रद्वारा प्रकाशित नेपाली बृहत् शब्दकोश/नेबृश (२०४०) वसन्तकुमार शर्माको नेशसा र हेमाङ्गराज अधिकारी तथा बद्रीविशाल भट्टराईको प्रनेशलाई नेपाली भाषाका उल्लेख्य शब्दकोश मान्दै तिनको सङ्क्षेपमा समीक्षा गरेका छन् ।

अधिकारीले पूर्ववर्ती शब्दकोशको तुलनामा नेबृशलाई प्रविष्टि सङ्ख्याका दृष्टिले बृहत् शब्दकोश मानेका छन् । नेबृशमा संस्कृतका अप्रचलित शब्दहरू केही मात्रामा रहे पनि भर्रा नेपाली शब्दको सङ्ख्या उल्लेख्य रहेको टिप्पणी गर्दै व्युत्पादनलाई केन्द्रविन्दु बनाएर मूल प्रविष्टि र उपप्रविष्टि गरी दुई तहमा शब्दलाई व्यवस्थापन गर्नु अर्को विशिष्टता मानेका छन् । उपसर्ग

भिन्न उपसर्ग व्युत्पन्न शब्द, कुनै शीर्ष शब्दभिन्न त्यसमा प्रत्यय जोडी बनाइएका व्युत्पन्न शब्द र समस्त शब्द उपप्रविष्टिको रूपमा राखिदा प्रयोक्तालाई चाहेको शब्द खोज्न भने कठिनाइ पर्ने समस्या रहेको टिप्पणी गर्दै अधिकारीले कतिपय शब्दको शब्दवर्गीय सूचना र व्युत्पत्ति भ्रमपूर्ण रहेको उल्लेख गरेका छन्। उनले केही शब्दको अर्थविधान पनि भ्रामक र त्रुटिपूर्ण रहेको टिप्पणी गरेका छन्। वर्णविन्यासबारे पूर्ववर्ती शब्दकोशहरूको तुलनामा नेवृश अग्रगामी रहे पनि केही तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासमा दोहोरो प्रयोग देखिनु, सङ्ख्यावाचक शब्दलाई एउटै मूल नियममा समेट्न नसक्नु यसका कमजोर पक्ष मान्दै यसलाई अपवादलाई प्रश्रय दिने कार्य भनी टिप्पणी गरेका छन्। अधिकारीले नेवृशको निर्माणमा देखिएका कमी कमजोरीको सङ्क्षिप्त र सूत्रात्मक टिप्पणी गरेका छन्। तिनको भित्री तहसम्म प्रवेश गरी समग्र पक्षको गहन अध्ययन नभए पनि उनले उठाएका सवालहरू नेवृशको विवेचनाका निम्ति उपयोगी हुने देखिन्छन्।

कृष्णप्रसाद पराजुली (२०६२) ले नेपाली बृहत् शब्दकोशको सम्पादन कसरी पूर्ण भयो ? शीर्षकको लेखमा नेवृशको निर्माणमा आँनो संलग्नताबारे चर्चा गरेका छन्। उनले नेवृशका निम्ति आफूले तनहादेखि काभ्रेसम्मका विभिन्न गाउामा गई २४०० जति शब्द सङ्कलन गरेको, २०३७ सालदेखि शब्दार्थ लेखनमा संलग्न रहेको र २०३८ देखि उक्त शब्दकोशको सम्पादनको रूपमा काम गरेको उल्लेख गरेका छन्। पराजुलीले विशेष सम्पादकद्वय वासुदेव त्रिपाठी र बल्लभमणि दाहालले शब्दकोश सम्पादनमा समय नदिएको तर संयोजक पोखरेल भने पूरा समय दिई खटेकाले कोशले पूर्णता पाएको टिप्पणीसहित यस कार्यका निम्ति काठमाडौँमा मात्र नभई बनारसमा समेत खटेर आफूले काम गरेको उल्लेख गरेका छन्। उनले नेवृशको सम्पादकीय आफैँले लेखेको दावी गर्दै पछि विशेष सम्पादकद्वय र शब्दकोश समितिका अध्यक्ष उपकुलपति माधवप्रसाद घिमिरेलाई समेत देखाई परिमार्जन गरेर पूर्णता दिएको उल्लेख गरेका छन्। उनले नेवृशको सम्पादन हतारमा गर्नु परेकाले यसमा केही त्रुटि रहे पनि यसले नेपाली भाषाको सन्दर्भ कोशको रूपमा आँनो स्थान कायम गरेको प्रस्ट्याएका छन्। पराजुलीको लेख नेवृशको सम्पादनको अन्तर्कथा प्रस्तुतिको सहयोगी मात्र देखिन्छ। नेवृशको कोशीय सामग्री र सूचनाको विवेचना यसमा पाइदैन।

शैलजा पोखरेल (२०६२) ले नेवृशको वर्णविन्यासको विवेचना गरेकी छन्। उनले त्रिवि र नेराप्रप्रको सहकार्यको रूपमा नेवृश प्रकाशित भएको तर यसको वर्णविन्यास अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका (२०३६)/अनेशानिमा प्रकाशित नियमानुसार हुने भनिए पनि नेवृश अनेशानि अनुरूप नरहेको टिप्पणी गरेकी छन्। बहुप्रचलित भएकाले तद्भव तुल्य मानी नेपाली वर्णविन्यास अनुरूप लेखिने भनिएका कतिपय संस्कृत तत्सम शब्दको वर्णविन्यासमा नेवृश अनेशानि अनुरूप मात्र नभई सम्पादकीयमार्फत घोषित नीतिमा समेत नअडिएको टिप्पणी उनको रहेको छ। तद्भव नेपाली शब्द, सङ्ख्यावाचक शब्द, सङ्ख्यावाचक व्युत्पन्न शब्द र जुन स्रोतको भए पनि नेपाली प्रत्ययको योगले व्युत्पादित शब्द नेपाली वर्णविन्यास अनुरूप हुने भनी सम्पादकीयमा स्थापित नियमलाई पनि नेवृशले अनुपालन नगरेको टिप्पणीसहित यसको पुष्टि गर्ने उदाहरणहरू उनले दिएकी छन्। क्षतिपूर्ति दीर्घीभवनको प्रक्रिया मानी नेपालीमा दीर्घ लेखाइँ गरेका शब्द दीर्घमा नै लेख्ने नियम नेवृशको सम्पादकीयमा राखिएको तर प्रविष्टिमा केही शब्द सो नियमानुसार नरहेको, अपरिभाष्य र स्पष्ट मापदण्ड नभएको शिष्ट परम्परा तथा अर्ध तत्सम प्रकृतिका भन्दै केही शब्दलाई तिनको मात्रा तथा वर्ण प्रयोगमा अनेकता बढाएको आरोप उनले लगाएकी छन्।

शैलजाले नेपाली तत्सम र तद्भव शब्दमा मात्र नभई आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासमा पनि नेवृश अनेशनि र सम्पादकीयमार्फत घोषित नियममा नरहेको पुष्टि कोशमा प्रविष्ट शब्दद्वारा गरेकी छन्। समग्रमा उनले नेवृश अनेशनिको नियममा पनि पूर्णतः नरहेको, सम्पादकीयमार्फत स्थापित नियममा पनि नअडेको देखाउादै यसको वर्णविन्यास नियमको प्रामाणिकताबारे प्रश्न उठाएकी छन्। पोखरेलको समीक्षा वर्णविन्यासबारे नेवृशका स्थापनामा केन्द्रित छ। शब्दकोशले दिने विभिन्न सूचनामध्ये वर्णविन्यास महत्त्वपूर्ण सूचना भएकाले उनले उठाएका सवालहरु नेवृशको वर्णविन्यासको विवेचनाका निम्ति सहयोगी हुने देखिन्छन्।

२.३ सारांश

शब्दकोशबारे नेपाली भाषामा भए गरेका अध्ययनमध्ये नेवृश इतर कोशको विवेचनामा नेपाली भाषाका प्रमुख कोशहरु नेभाको तुव्युश, नेवको, संनेको, नेश, नेशप बीच तुलना तथा पृथक्पृथक् समेत समीक्षा गरेको पाइन्छ। तुलनात्मक अध्ययनको सिलसिलामा केही समीक्षामा नेवृशलार्इ पनि लिएको देखिन्छ। केही अध्ययनमा नेवृश उत्तरवर्ती शब्दकोश नेशसा तथा प्रनेशको समीक्षा गरेको पाइन्छ। यसरी गरिएका समीक्षामा ती शब्दकोशको प्रविष्टि, कोशीय एकाइसम्बन्धी सूचना, वर्णविन्यास, अर्थविधान आदिको सङ्क्षिप्त अध्ययन गरेको पाइन्छ। केही समीक्षा उल्लिखित कोशबाहेक उखान टुक्का कोश आदिसाग पनि सम्बद्ध देखिन्छन्। शब्दकोशको प्राच्य तथा प्रतीच्य परम्पराका साथै नेपाली शब्दकोशको ऐतिहासिक विकास क्रमको अध्ययन केही समीक्षामा गरेको पाइन्छ। नेवृशसाग सम्बन्धित अध्ययनहरु पनि कुनै यस कोशका समग्र पक्षको सामान्य विवेचनामा र कुनै त्यस कोशको खास पक्षमा देखिएका असङ्गतिको विवेचनामा केन्द्रित देखिन्छन्। यस्ता केही समीक्षामा कोशवैज्ञानिक सिद्धान्तको धेरथोर उपयोग भएको पाइन्छ। नेवृशसाग सम्बद्ध केही सामग्रीले उक्त कोशको निर्माण तथा सम्पादनको अन्तर्कथा प्रस्तुत गरेका छन्।

समग्रमा नेपाली भाषामा शब्दकोशको अध्ययन कमै देखिन्छ। भए गरेका अधिकांश अध्ययन कोशको प्राविधिक पक्षको विश्लेषणमा भन्दा सामान्य चिनारीमा सीमित पाइन्छन्। शब्दकोशले दिने विविध सूचना, तिनको व्यवस्थापन र अर्थविधानका युक्तिलगायत प्राविधिक पक्षमाथि विवेचना गरेको कमै पाइन्छ। केही समीक्षामा कोशका प्राविधिक पक्षमाथि कोशवैज्ञानिक सिद्धान्तका आधारमा विवेचना गरेको पाइन्छ। तर ती समीक्षा शब्दकोशका समग्र पक्षको विश्लेषणमा नभई कुनै एक पक्षको मात्र विश्लेषण र विवेचनामा केन्द्रित देखिन्छन् फलस्वरूप नेपाली शब्दकोशको अध्ययनको गोरेटो त्यति स्पष्ट देखिदैन।

अध्याय तीन

नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्पराको सर्वेक्षण

३.१ विषय प्रवेश

यस अध्यायमा नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्पराको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसमा टर्नरपूर्वको नेपाली शब्दकोश परम्परा, टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश (१९३१ ई.), नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) पूर्वको नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्परा, नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) उत्तरवर्ती नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्परा गरी चार मूल शीर्षकमा एकभाषी शब्दकोश परम्पराको समीक्षात्मक चर्चा गरी अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ टर्नरपूर्वको नेपाली शब्दकोश परम्परा

नेपाली शब्दकोश निर्माणको प्रारम्भ अङ्ग्रेज विद्वान्हरुद्वारा भएको देखिन्छ, यसमा च्याल्फ लिल्ली टर्नरको नेभाको तुव्युश महत्त्वपूर्ण शब्दकोश मानिन्छ । टर्नरको यो कोश निर्माण हुनु अगि शब्दकोश निर्माणका केही प्रयासहरु भएका देखिन्छन् । यी प्रयासहरु बहुभाषी र द्विभाषी प्रकृतिका छन् । नेपाली एकभाषी शब्दकोशको प्रारूपको निर्माण भने मोतीराम भट्टबाट भएको देखिन्छ । शब्दकोश निर्माणको इतिहासमा देखा परेका यी प्रयास र योगदानलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२.१ बहुभाषी तथा द्विभाषी शब्दकोश परम्परा

कर्कप्याट्रिकको एन अकाउन्ट अफ द किङडम अफ नेपाल (१८११ ई.) को अन्त्यमा समाविष्ट अङ्ग्रेजी शब्दको समानार्थी नेपाली र नेवारी शब्दको सूची नेपाली बहुभाषी शब्दकोश परम्पराको प्रथम नमुना मानिन्छ । नाता, शारीरिक अङ्ग, खाद्यान्न, सागपात, फलफूल, धातु, भाँडाकुँडा, घरायसी हतियार, कृषिका औजार, पेसा, जाति, थर बुझाउने शब्दका साथै सामान्य रोगका नाम र केही नेपाली क्रियाहरु यसमा सूचीकृत देखिन्छन् । वर्णानुक्रममा नभई वर्गगत आधारमा रोमन लिपिमा सङ्कलित कर्कप्याट्रिकको यो शब्दसूची नेपाली शब्दकोश परम्पराको प्रथम नमुना मानिन्छ (लम्साल : २०५७ : १७६ र शर्मा : २०५८ : ९१-९३) । ब्राइन हुटेन होजसनले केही नेपाली थरहरुको सङ्कलन गरेको उल्लेख ग्रियर्सनको लिङ्ग्विस्टिक सर्भे अफ नेपाल (१९२७ ई.) मा पाइए पनि उनको एउटा सङ्क्षिप्त द्विभाषी शब्दसूची मात्र उपलब्ध देखिन्छ (शर्मा : पूर्ववत् : ३१-३२) । यस परम्परामा डेनियल राइटको हिस्ट्री अफ नेपाल (१८७७

ई.) को अन्त्यमा रोमन लिपिमा रहेको नेपाली शब्दहरूको सूची उल्लेख्य देखिन्छ। कर्कष्याट्रिकको तुलनामा वर्गगत व्यवस्थितता यसमा देखिन्छ। वर्णानुक्रममा शब्दहरू सूचीकृत गर्नु राइटको विशेषता मानिन्छ। राइटको यस कार्यलाई आगामी व्यवस्थित शब्दकोशको प्रारूप भनी मूल्याङ्कन गरिएको छ (शर्मा : पूर्ववत् : ५१)।

टर्नबुलको नेपाली ग्रामर एन्ड भोक्याबुलरी (१८८७ ई.) को अन्त्यमा वर्णानुक्रममा सूचीबद्ध अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दावली प्रकाशित देखिन्छ। रोमन लिपिमा नेपाली अर्थसहित ४००० जति शब्द भएको यस शब्दावलीलाई अङ्ग्रेजी नेपाली द्विभाषी शब्दकोश भन्दा अत्युक्ति नहुने देखिन्छ। शब्दवर्ग र केही कारकहरूको सूचना यसका उल्लेख्य विशेषता मानिन्छन्। सन् १९०४ मा प्रकाशित दोस्रो संस्करणमा टर्नबुलले छुट्टै शब्दकोश प्रकाशनको अठोट व्यक्त गर्नुले शब्दकोशले छुट्टै विधाको अस्तित्व प्राप्त गर्न लागेको प्रस्टिन्छ। तर तेस्रो संस्करण (१९२३ ई.) मा छुट्टै शब्दकोश प्रकाशन गर्न नसकेको उल्लेखसहित दोस्रो संस्करणमा समाविष्ट शब्द तथा सैनिक संवादात्मक वाक्यहरू मात्र उनले प्रकाशित गरेको पाइन्छ (टर्नबुल : १९२३ ई. : १५६)।

वर्णानुक्रम पद्धति, सङ्क्षिप्त रूपको खोलुवा, प्रविष्टिको शब्दवर्गीय र व्याकरणिक सूचना, पर्यायवाची अर्थविधान जस्ता कोशवैज्ञानिक विशेषता टर्नबुलको शब्दावलीका थप उपलब्धि देखिन्छन्। यिनै विशेषताका आधारमा उनको शब्दकोश प्रकाशित भएको भए त्यो नै पहिलो अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दकोश हुने थियो भन्ने मूल्याङ्कन उपयुक्त देखिन्छ (शर्मा : २०५९ : १२)।

टर्नर पूर्वका अन्य द्विभाषी शब्दावली तथा शब्दकोशहरूमा डोपिड हेपेन्स्टल र कुशलसिं बूढाथोकीको खस गुर्खाली ग्रामर एन्ड भोक्याबुलरी (१८९९ ई.) गङ्गाधर शास्त्री द्रविडको अ डिक्सनरी : इङ्लिस एन्ड नेपाली (१९०४ ई.), आर. किलगोर, डडन र जी. प्रधानको संयुक्त लेखनमा प्रकाशित इङ्लिस नेपाली डिक्सनरी (१९१३ ई.) देखिन्छन्।

हेपेन्स्टल र बूढाथोकीको कृति शब्दावलीको रूपमा मात्र देखिन्छ। यसको उल्लेख्य पक्ष अङ्ग्रेजले गरेका कार्यमा नेपाली लेखकको नाम पनि समाविष्ट हुनुलाई मान्न सकिन्छ। द्रविडको डिक्सनरीलाई व्यापारिक उद्देश्यले निर्मित तथा विभाषी नेपालीले तयार गरेकाले खास उल्लेख्य नेपाली शब्दकोश मान्न नसकिने टिप्पणी गरेको पाइन्छ (बन्धु : १९९५ ई. : ८१)। किलगोर, डडकन र जी. प्रधानको संयुक्त प्रयासमा प्रकाशित शब्दकोश पनि द्रविडकै प्रवृत्तिको देखिन्छ।

३.२.२ नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्परा

मोतीराम भट्टले कविता, गजल र समालोचनाका अतिरिक्त शब्दकोश सम्बन्धी टिप्पणी र शब्द सङ्ग्रह पनि गरेको पाइन्छ। उनले काव्य रचनामा आकर्षक तथा अनुप्रासयुक्त शब्दको आवश्यकता औल्याउँदै छन्दमा विभिन्न वर्गका शब्दको सूची तयार गरेको देखिएको छ। उनको शब्दसूचीको नाम अनुप्रास मञ्जरी (भट्टराई : २०३९ : ८३-८६) उल्लेख भए पनि शब्द सङ्ग्रह प्रकरणभित्रको एक अंश मात्र अनुप्रास मञ्जरी रहेको पुष्टि भएको छ (रेग्मी : १९०६ ई. : १८-

१९)। भट्टको यस शब्दावलीलाई नै टर्नरपूर्वको नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्पराको प्रथम नमूना मान्न सकिन्छ।

शब्द सङ्ग्रह प्रकरणभित्र ५५५ जति शब्दहरू वर्गगत आधारमा श्लोकमा प्रस्तुत देखिन्छन्। खाद्य वस्तु, शरीरका अङ्ग र घर आदिसँग सम्बन्धित शब्दहरू यसमा पाइन्छन्। वर्णानुक्रममा नभई वर्गगत आधारमा श्लोकबद्ध कोशनिर्माण गर्ने प्राच्य पद्धतिको अनुसरण भट्टले गरेको देखिन्छ। उदाहरणार्थ निम्न पङ्क्ति हेर्न सकिन्छ (भट्टराई : २०३९ : ८५)। :

“अम्बा, दारिम, आरू, आँप, मसला, आरूबुखारा, कसुर
केरा, काफल, कालिज्यामिर, कदम, कभ्रख, अमारो, बयर।”

मोतीरामपछि राममणि आ.दी. नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्पराका उल्लेखनीय व्यक्तित्व मानिन्छन्। प्रकाशित नभए पनि पाँच लाख शब्द सङ्ख्या भएको भनी प्रचारित उनको **मणिकोश** निकै चर्चित मानिन्छ (आ.दी.: २०२९ : २२)। शब्द सङ्कलन, कोशीय रूपको चयन, विविध सूचना र तिनको व्यवस्थापनका साथै अर्थलेखनबारे आ.दी.ले तयार गरेको निर्देशिका हेर्दा मणिकोशमा कोश कलाको केही हदसम्म उपयोग भएको अनुमान गर्न सकिन्छ (नेपाल : २०५० : ४८-४९)।

यस परम्परामा जयपृथ्वीवहादुर सिंहले १९६८-६९ तिर **प्राकृत भाषाकोश** तयार गरेको सूचना पाइन्छ (लम्साल : २०५८ : १८१)। त्यस्तै शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलले **शब्द सुधानिधि** (१९७६), देवीदत्त पराजुलीले नेपाली कोश (१९८४) नामक ग्रन्थ तयार गरेको सूचना पाइन्छ (बन्धु : १९९८ : ८२)। तर ती कुनै पनि प्रकाशित देखिदैनन्।

३.३ टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश

टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश/नेभाको तुव्युश (१९३१ ई.) नेपाली शब्दकोश परम्परामा उल्लेख्य शब्दकोश मानिन्छ। भाषा सङ्ख्याका दृष्टिले द्विभाषी र प्रयोजनका दृष्टिले तुलनात्मक व्युत्पत्तिपरक यस कोशले आधुनिक कोशवैज्ञानिक ढाँचा अँगालेको पाइन्छ। यसको प्रकाशनको एक दशकपछि नै चक्रपाणि चालिसेद्वारा सम्पादित **नेबको** प्रकाशित हुनुले टर्नरको शब्दकोशलाई नेपाली एकभाषी शब्दकोश निर्माणको उत्प्रेरक पनि मान्न सकिन्छ। सामग्री सङ्कलन, प्रविष्टिको छनोट, सूचनाको व्यवस्थापन, अर्थलेखन आदिमा कोशवैज्ञानिक पद्धति अँगालेको यस कोशमा भाषावैज्ञानिक आधारमा नेपाली शब्दको व्युत्पत्ति दिई अन्य सहजात भाषाका शब्दसँग तुलनासमेत गरिएको छ। बेलायती सेनामा कार्यरत नेपाली जवान र तत्कालीन उपलब्ध केही लिखित सामग्रीबाट शब्द सङ्कलन गरी दार्जिलिङ तथा काठमाडौँका केही विद्वान्को सहयोग लिई तयार गरेको यस कोशमा कोशीय शब्द, संरचनात्मक शब्द (उपसर्ग, प्रत्यय, विभक्ति आदि) पनि प्रविष्टि दिइएको देखिन्छ (टर्नर : १९३१, हप्प)। यसमा शब्दका कथ्य भेदहरूलाई पनि यथेष्ट मात्रामा प्रविष्टिमा समावेश गरिएको पाइन्छ।

टर्नरको शब्दकोश नेपाली वर्णविन्यासका दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण देखिन्छ। वर्णविन्यासबारे यस कोशका अवधारणा निम्नानुसार देखिन्छन् :

३.१ : वर्णविन्यासबारे टर्नर

	तत्सम शब्द	तद्भव तथा ठेट शब्द	आगन्तुक शब्द
अनुस्वार सम्बन्धी	शिरोविन्दु (ँ) र सवर्गीय पञ्चमवर्ण दुवैको प्रयोग : उदा. अंक-अङ्क, किञ्चित्-किञ्चित्, दंडवत्-दण्डवत्, संतान्-सन्तान्, संभावना-सम्भावना । अनुस्वारपछि य, र, ल, व, श, ष, स, ह आएमा अनुस्वार मात्र, उदा. संवत्, संयोग, संरक्षण, संहार	शिरोविन्दु, सवर्गीय पञ्चमवर्ण तथा उच्चारणानुसारी नासिक्य व्यञ्जनको प्रयोग : उदा. संचो, सञ्चो, सन्चो, पंछि, पञ्छि, पन्छि, पंखा, पङ्खा, यसमा एकरूपता पनि देखिदैन- (उदा.: चिण्डो, भरिभण्ड, मरञ्च्याँसे, बैकुण्ठ तर बैकुण्ठे)	शिरोविन्दु, सवर्गीय पञ्चम वर्ण र उच्चारणानुसारी नासिक्य वर्णको प्रयोग, तर केहीमा विचलन : उदा. पंजा, पञ्जा, पन्जा, मंजुर, मञ्जुर, मन्जुर, भंडा, भण्डा, भन्डा तर संटरि, सण्टरि, सत्रञ्जा, सभेण्ट
ह्रस्वदीर्घ सम्बन्धी	संस्कृत नियमानुसार, तर केहीमा विचलन : उदा. नारि-नारी, धूर्त-धूर्त	मात्रा तथा वर्ण दुवैमा ह्रस्व उदा. उनि (सर्वनाम) उनि (भेडाको रौं) त्यस्तै- चिनारि, ति, पहिलो	तद्भव तथा ठेट शब्दमा भैं मात्रा तथा वर्ण दुवैमा ह्रस्व
व तथा व सम्बन्धी	संस्कृत नियमानुसार केहीमा उच्चारणानुसारी : उदा. पूर्व-पुर्व, युवराज्-युवराज्, यौवन्-यौवन्	उच्चारणानुसारी : उदा. बिरूवा, ब्वाँसो, विधुवा	उच्चारणानुसारी उदा. बिजुवा, वकिल, वास्ता, बिदा
श, ष, स सम्बन्धी	संस्कृत नियमानुसार तर केहीमा विचलन : उदा. शेष, षष्ठी, समाप्त विचलन: विनाश्=विनास्	तालव्य र दन्त्य दुवैको प्रयोग, दन्त्यतर्फ भुकाव : उदा. शोष्नु- सोस्नु शक्नु-सक्नु खाष्टो- खास्टो शिउशिउ-सिउसिउ	तालव्य 'श' को प्रयोग भए पनि दन्त्यतर्फको भुकाउ : शमियाना- सामियाना शेखि- सेखि कोशिश् - कोसिस् शत्रञ्जा- सत्रन्जा
क्ष, छ, छय सम्बन्धी	संस्कृत नियमानुसार : उदा. क्षय, अक्षता	केही उच्चार्य रूपमा 'क्ष' : उदा. अक्षेता, क्षिमेक्	-
ज्ञ, ग्यँ सम्बन्धी	संस्कृत नियमानुसार : ज्ञान्, आज्ञा, अज्ञानि	-	-
पदान्तीय अ अजन्त सम्बन्धी	कथ्य र लेख्य दुवै स्थितिमा संस्कृतअनुसार हुनेबाहेक अरु सबै हलन्त : कमल्, दिन्, पाठ्, तर जय	उच्चारणानुसारी हलन्त तथा अजन्त : उदा. भात्, घर्/ दह, लप्फ	उच्चारणानुसारी
ऋ, रि सम्बन्धी	ऋ प्रयोग हुने तत्सम	ऋ प्रयोग हुने भए पनि अति	

	शब्दमा मात्र ऋ उदा. ऋग्वेद, ऋतु, ऋण इत्यादि ।	प्रचलित तत्सम शब्दमा रि प्रयोग दोहोरो प्रविष्टि : उदा. रितु, ऋतु
--	---	--

नेपाली वर्णविन्यास सम्बन्धी उपर्युक्त व्यवस्थाबाहेक अर्थलेखन र उदाहरणमा फेला परेका रोमनमा लिखित नेपाली वाक्यका आधारमा टर्नरको पदयोग र पदवियोग सम्बन्धी अवधारणाको जानकारी पाइन्छ । टर्नरले नामयोगी तथा विभक्तिलाई वाक्यमा नजोडी प्रयोग गरेको भेटिन्छ ।

उदा. चयपत्र पय ऋगपज ऋ पगदजप्लमय लव वतवभपया वोका को मुख मा कुभिन्डो न अटाएको (पृ. ९९)

टर्नरले नेपालीमा प्रचलित तत्सम संस्कृत शब्दको वर्णविन्यासमा सरलता र एकरूपता ल्याउने प्रयास गरेको देखिन्छ । उनले उच्चार्य दृष्टिले तत्सम स्थितिमा रहेका बाहेक अन्य संस्कृत शब्दलाई तद्भव मान्न खोजेको प्रस्टिन्छ । लेख्य नेपालीमा वर्णविन्यासका दृष्टिले संस्कृत तत्सम शब्द समस्या बनेको टर्नरको निचोडलाई अन्य अध्येताले पनि स्विकारेको पाइन्छ (दाहाल : २०३३ : १३६, शर्मा : २०५९ : ३८ र टर्नर : १९३१ ई. हह) ।

टर्नरको शब्दकोशमा उच्चारण पनि पाइन्छ । उनले शिक्षित र सर्वसाधारण दुबै समुदायमा प्रचलित उच्चारण रोमन लिपिमा दिएका छन् । तर उनको उच्चारण सम्बन्धी सूचना लेख्य रूप अनुसारको भएकाले कतिपय शब्दको मानक वा सही उच्चारण भने पाइँदैन :

३.२ : नेपाली शब्दको उच्चारणबारे टर्नर

प्रविष्टि	दिएको उच्चारण	हुनुपर्ने उच्चारण
कत्रनु	पवतचवलग (कत्रनु)	पवततचवलग (कत्रनु)
कन्या	पवलथ (कन्या)	पवललथ (कन्त्या)
क्षय	पकवथव (क्षय)	ऋजथवथव (छ्यय)
नाश्	ल क (नाश्)	ल क (नास्)
महावीर्	:वज खष्व (महावीर्)	:वज दष्व (महाविर्)
श०या	क्वथथ (श०या)	क्वथथव (सइया)
स्वाधीनता	क्थ मजप्लवत (स्वाधीनता)	क्थ मजप्लत (स्वाधिन्ता)

एकै शब्दका भिन्नभिन्न कथ्य रूपले मानक शब्दको पहिचानमा जस्तै कतिपय शब्दको कथ्य मानक छुट्ट्याउन कठिनाई परेको देखिन्छ । यस्तो स्थिति तत्सम शब्दमा मात्र नभई अन्य शब्दको उच्चारणमा पनि पाइन्छ । उदाहरणार्थ संस्कृत पिण्ड शब्दका अलग अलग तीन उच्चारण Pimda (पिम्ड), Pinda (पिण्ड) Pinda (पिन्ड) र ठेट नेपाली मरन्च्याँसे शब्दको उच्चारण

Maranchyānse (मरञ्च्याँसे) हेर्न सकिन्छ ।

नेपालीमा य, र, व वर्णसँग जोडिने अर्को वर्ण खास खास शब्दमा द्वित्व उच्चरित हुने गर्दछ (राणा : २०५८ : ३०१-३०४) । कतिपय तत्सम शब्दमा 'व'को व र 'क्ष'को उच्चारण परिवेश अनुसार छ्य, छ, क्छ्य, छ आदि पाइन्छ भने अन्य वर्णसँग जोडिँदा 'ञ्' र 'ण'को उच्चारण 'न्' हुने गरेको पाइन्छ (अधिकारी र भट्टराई : २०६१ : ६) । टर्नरले आफ्नो शब्दकोशमा नेपाली उच्चारणको यस्तो स्थितितर्फ खास ध्यान दिएको देखिँदैन । उनले लेख्य रूपअनुसार उच्चारण दिएकाले यस कोशका सूचनाहरू नेपाली भाषाको मानक उच्चारणलाई पछ्याउने खालका भने देखिँदैनन् । प्रविष्ट शब्दहरूमा दिइएका अन्य सूचनाहरूमा टर्नरले शब्दवर्गको सङ्केत र क्रियाका भेद सकर्मक, अकर्मक र प्रेरणार्थी सम्बन्धी सूचना दिएको पाइन्छ । त्यस्तै उपसर्ग र प्रत्ययलाई प्रिफिक्स, सफिक्स नामले र विभक्ति तथा नामयोगीलाई पोस्टपोजिसनल भनी चिनाएको देखिन्छ । यीबाहेक लिङ्ग, वचन, पुरूष आदि व्याकरणिक सूचना र सामान्य, आदरार्थी, अश्लील आदि सामाजिक स्तरगत सूचना पनि दिएको पाइन्छ ।

टर्नरले परिभाषीकरण, प्रकारान्तर कथन, पर्याय, विवृत्ति तथा बीजक एवम् कतिपय शब्दको अर्थविधानमा वाक्यात्मक प्रयोग समेत गरेको पाइन्छ । उनको परिभाषात्मक अर्थविधान निम्नानुसार पाइन्छ :

- *नारो* ===== *A strip of gut, sinew or leather for attaching yoke to plough* - अन्. जुवालाई हलोमा जोड्न वा अल्झाउन प्रयोग गरिने (पशुको) छाला, नहर वा आन्द्राबाट बनाइएको बन्धन ।)

प्रविष्ट शब्दको अर्थविधानमा प्रयुक्त प्रकारान्तर कथन निम्नानुसार देखिन्छ :

- *निरोग्* ===== *In good health.* (अन्. स्वास्थ्यको राम्रो स्थिति)

टर्नरले वस्तुवाची सरल शब्दको पर्याय मात्र दिएका छन् । कतिपय शब्दको अर्थ दिँदा विवृत्ति वा स्पष्टीकरण र बीजक वा प्रयोगक्षेत्र पनि दिएको देखिन्छ । केही शब्दको अर्थ रोमन लिपिमा नेपाली भाषामा नै पनि दिएको भेटिन्छ । उदाहरणार्थ तलका शब्द र तिनको अर्थविधान हेर्न सकिन्छ :

३.३ : टर्नरको कोशमा सङ्क्षिप्त आर्थी सूचना

शब्द	पर्यायार्थ	विवृत्ति	बीजक
किताप्	Book		
बिटो	Bundle, Sheaf	(of grass or corn or wood)	
पोटि	Bulb	(usu. of garlic)	
नासिका	Nostrail	(= Nākako dulo)	
चिचि	Meat	-	(Children's Speech)

प्रविष्ट शब्दको अर्थको स्पष्टताका लागि टर्नरले कतिपय ठाउँमा वाक्य, पदावली, उखान, उद्धरण तथा गाउँखाने कथा आदिलाई प्रयोग गरेको पाइन्छ :

३.४ : टर्नरको कोशमा प्रयोग पक्ष

शब्द	अर्थविधान	प्रयोग
भन्सारो	Quite, absolutely, afortiori in spite of; despite, conj. although.	Jhansāro mai le dām diē us le mero badkhwai garyo (भन्सारो मै ले उस लाई दाम् दिएँ उस् ले मेरो बदखाइँ गन्यो ।)
कसिडर्	Dust, Rubbish, Refuse	Ākha ko kasinar (आँखाको कसिडर्)
कुभिण्डो	A partic kind of goured	Bokā ko mukh ma kubhindo na ataeko (बोका को मुख मा कुभिण्डो नअटाएको)
भुक्तमान्	Trouble, hardship	Mān māthi pani bhuktamān thapidiya kailai na chutne gari. (मान् माथि पनि भुक्तमान् थपिदिया कैल्ये न छुट्ने गरि)
थुपडि	Crowd, Assembly	Sānu sānu jhupari pāhunā ko thupari (सानु सानु भुपडि पाहुना को थुपडि)

प्रविष्ट शब्दको अर्थगत स्पष्टताका निम्ति उदाहरणको रूपमा सन्निधान वा सहप्रयोग पनि गरेको पाइन्छ । प्रायः कुनै क्रियासँगको योगमा लाक्षणिक अर्थ दिने सहप्रयोगका राम्रा उदाहरणहरू टर्नरले उपयोगमा ल्याएको देखिन्छ । उदाहरणार्थ खानु (पृ. ३११) र बाटो (पृ. ४१२) शब्द हेर्न सकिन्छ ।

टर्नर सामान्य कोशकार नभई विशेष कोशकार मानिन्छन् । उनको शब्दकोश सामान्य कोश नभई तुलनात्मक व्युत्पत्तिपरक कोशको रूपमा परिचित छ । स्रोतका आधारमा नेपाली शब्द भण्डारका शब्दको व्युत्पत्ति र सहजात भाषाका शब्दसँगको तुलनाका दृष्टिले यस शब्दकोशले प्रसिद्धि पाएको छ । नेपाली शब्द भण्डारमा ६ मुख्य स्रोतहरूबाट शब्दहरू आएको उल्लेख गर्दै स्रोत नखुलेका केही शब्दको स्रोत मुन्डा भाषा हुन सक्ने अनुमान उनले गरेको पाइन्छ । (टर्नर M xiv_ स्रोत खुलेका शब्दको सूचना दिँदा उनले आयातित शब्दका निम्ति LW अथवा Loan word भनी चिनाएको पाइन्छ । यथावत् रूपमा ल्याइएका शब्दलाई रूप र अर्थमा समान (the same in meaning and form) भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ । कोशमा विभिन्न प्रक्रियाद्वारा व्युत्पन्न शब्दको व्युत्पादन सम्बन्धी सूचना निम्नानुसार दिएको देखिन्छ ।

३.५ : टर्नरको शब्द व्युत्पादन सूचना

शब्द	व्युत्पादन सङ्केत
बिखर्चि	[bi or be and kharcà
अधेक्रो	[der- Ādhā with suffix Ekro q.v.]
बनावटि	[der- benāut ²]
भित्रि	[H. bhitri inner; v. bhitra]

उपर्युक्त शब्दहरु क्रमशः उपसर्ग व्युत्पन्न, तद्धितान्त र कृदन्त व्युत्पन्न शब्द हुन् । कोशमा उपसर्ग व्युत्पन्न शब्दलाई उपसर्ग र आधार तत्त्व पृथक् पृथक् गरी देखाएको पाइन्छ भने प्रत्यय व्युत्पन्न शब्दको आधार तत्त्व र प्रत्यय छुट्ट्याई व्युत्पन्न भनी सङ्केत गरिएको छ । शब्दको व्युत्पादन सङ्केतका क्रममा केही अन्योल पनि देखिन्छ । केही उपसर्ग व्युत्पन्न शब्दलाई समस्त भनी चिनाइएको छ । उदाहरणका लागि अनमोल (पृ. १३) र कुमान्छे (पृ. ९९) लाई उनले समस्त शब्द मानेको देखिन्छ । यी शब्दमा जोडिएका अन र कु उपसर्गको रूपमा प्रचलित छन् (अधिकारी : २०६२-क : २५४-२५५) ।

समस्त, द्वित्व र अनुकरणात्मक शब्दको व्युत्पादनसम्बन्धी सूचना निम्नानुसार दिइएको पाइन्छ :

शब्द	व्युत्पादन सङ्केत
बन्-भाँक्रि	[Cmpd- ban and jhākri]
छ्याप्छ्याप्	[Redup of Chy p]
सिउ-सिउ....	[इलके (=अथवा अनुकरणात्मक)]

टर्नरले प्रविष्ट शब्दको व्युत्पत्ति केलाउने क्रममा भारोपेली, भोटवर्मेली, द्रविड तथा सेमेटिक परिवारबाट विकसित विभिन्न १४१ भाषाका शब्दसँग नेपाली शब्दको तुलना गरेका छन् । भारोपेलीबाट विकसित नेपाली शब्दलाई क्रमशः आर्येली, संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश हुँदै विभिन्न आधुनिक सहजात आर्यभाषाका शब्दसँग तुलना गरेको पाइन्छ । तुलनाको क्रममा मूल रूप खुट्याउन भारोपेलीका ५३, आर्येलीका ४४५, संस्कृतका ८२४ र अन्य भाषाका केही शब्दहरु पुनर्निर्माण गरेको देखिन्छ । नेपालीमा प्रचलित छस्, छन्, छिन्, छेस् आदि रूपहरु 'हुनु' क्रियाबाट नभई 'छ्नु' क्रियाबाट बनेको अनुमानसहित उनले छ्नु क्रियाको पुनर्निर्माण गरेको देखिन्छ (पृ. १९१) । उनले कुमाउनीमा प्रचलित छ, छन् आदि रूप पनि यसबाट नै विकसित भएको सङ्केत गरेका छन् । पुनर्निर्मित शब्दको सूची उनले कोशको अन्त्यमा दिएका छन् (पृ. ६५५-९३२) । प्रविष्टीकृत शब्दको व्युत्पत्ति र अन्य सहजात भाषाका शब्दसँग तुलनाको क्रममा प्रयुक्त सूचनाको प्रस्तुति र व्यवस्थापन अत्यन्त सङ्क्षिप्त र वैज्ञानिक देखिन्छ । नाउँ (पृ. ३३७) र हाड् (पृ. ६३५) शब्दलाई कोशीय सूचनाको वैज्ञानिक व्यवस्थापनको नमुनाको रूपमा हेर्न सकिन्छ । कोशीय एकाइ सम्बन्धी विभिन्न सूचनाका निम्ति प्रयुक्त चिन्ह, सङ्केत र सङ्क्षिप्त रूपको सूची कोशकारले प्रारम्भमा नै दिएका छन् । उनले तुलनाको क्रममा शब्दहरु लिएका भाषाको सङ्क्षिप्त रूपको सूचीका साथै विशिष्ट सङ्क्षिप्त रूप तथा चिह्नको समेत सूची दिई कोशलाई व्यवस्थित गरेको देखिन्छ । शब्दको व्युत्पत्तिबारे पहिले भएगरेका कार्यको गम्भीर अध्ययनपछि मात्र उनले त्यसको खण्डन वा मण्डन गरेको पाइन्छ । यसको उदाहरणको रूपमा हाड् शब्दको मूल रूपको निक्कील गर्दा उनले गरेको जुलियस ब्लेखको मतको तर्कपूर्ण खण्डनलाई हेर्न सकिन्छ (पृ. ६३५) ।

तत्कालीन नेपाली भाषामा दार्जिलिङ, पुर्बेली र पस्चिमेली गरी तीन भाषिका रहेको उल्लेख यस कोशमा पाइन्छ । यस आधारमा नेपाली भाषाको तत्कालीन क्षेत्रीय भेदको सङ्केतकका रूपमा पनि यस कोशको महत्त्व बढेको प्रस्टिन्छ (शर्मा : २०५९ : ५५) ।

संरचनात्मक दृष्टिले हेर्दा यस कोशको पूर्वभागमा आवरण सामग्री, प्रस्तावना, परिचय, वर्णानुक्रमको सूचना, सङ्क्षिप्त रूप, कोशमा प्रयुक्त शब्दको भाषा र उपयोग गरिएका ग्रन्थहरूका सूचीहरू रहेका देखिन्छन् । नेपाली शब्द भण्डारको प्रकृति र प्रवृत्तिको अध्ययन विश्लेषणका दृष्टिले परिचय शीर्षकमा प्रस्तुत भूमिका अनुसन्धानात्मक तथा बौद्धिकतापूर्ण रहेको छ । शब्दकोशको उत्तरभागमा थप सामग्री ९७ममभलमव० र पुनर्निर्मित शब्दहरूको सूची समावेश गरिएको छ ।

नेभाको तुव्युश (१९३१ ई) मा नेपालीका भाषिका र कथ्य भेदका शब्दले प्रविष्टि पाएकाले समकालिक प्रकृतिको लागे पनि शब्दको कालक्रमिक व्युत्पत्ति र तुलनाको प्रस्तुतिले ऐतिहासिक व्युत्पत्तिमूलक कोशको रूपमा चर्चित छ (तिमसिना : २०३४:ग र शर्मा : पूर्ववत् : ५९) । आधुनिक आर्यभाषाका शब्दहरूको ऐतिहासिक अध्ययन भएको यो कोश शब्दको व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचनाका दृष्टिले विशिष्ट मानिन्छ (बन्धु : २०५२: ३४) । उच्चारणसम्बन्धी सूचनाका दृष्टिले नेपाली भाषाको प्रथम द्विभाषी कोशको रूपमा यसको उल्लेख्य स्थान रहेको छ भने वर्णविन्यास सम्बन्धी चिन्तनका दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण रहेको मानिएको छ । वर्णविन्यास सम्बन्धी उनका धारणालाई वैज्ञानिक सूत्र भनी मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ (पोखरेल : २०५४: ६-७) । प्रचलित नेपाली शब्दको पुख्यौली केलाउँदै प्राक् ऐतिहासिक कालसम्म पुगेको यो शब्दकोश शब्दको कालक्रमिक व्युत्पत्ति र तुलनाका आधारमा महत्त्वपूर्ण मानिएको छ (दाहाल : ११९) ।

३.४ नेबृश (२०४०) पूर्वको नेपाली एकभाषी शब्दकोशहरूको स्थिति

नेबृश पूर्वको नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्परामा चक्रपाणि चालिसेको नेबको (१९९८) प्रस्थानविन्दु मानिन्छ । नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति/नेभाप्रसको व्याकरण र वर्णविन्यास अनुसारको यस कोशको प्रकाशन पनि सोही समितिबाट भएको देखिन्छ । नेपालीमा प्रकाशित हुने पुस्तकहरूको भाषामा एकरूपता ल्याउने उद्देश्यले प्रकाशित यो कोश प्रविष्टि सङ्ख्या, सूचना र अर्थका दृष्टिले सामान्य लघुकोशको रूपमा देखा परेको छ । विभिन्न स्रोत र विषयक्षेत्रका सामान्य प्रचलनमा प्रयोग हुने करिब ६००० शब्दहरू रहेको यस कोशले प्रविष्टि, वर्णानुक्रम, वर्णविन्यास, व्याकरण सम्बन्धी सूचना र अर्थलेखनमा अँगालेका युक्तिहरू निम्नानुसार देखिन्छन् :

३.६ : नेपाली बगली कोषका विशेषता

प्रविष्टि : भाषास्रोत र विषयक्षेत्र	वर्णानुक्रम	वर्णविन्यास	व्याकरणसम्बन्धी सूचना	अर्थलेखन
तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र ठेट शब्द, तत्सम : गर्भ, चर्चा पीडा तद्भव : खति, जन्तर, थलो आगन्तुक : ट्रिब्युनल नाजुक, पोस्टर, बदनीयत, ठेट : भस्को, तुरो विषय क्षेत्रका दृष्टिले प्रशासनिक तथा कानुनी क्षेत्रका अति प्रचलित केही शब्दहरु प्रविष्टीकृत	देवनागरी लिपिको वर्णानुक्रम स्वर : अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, अं । व्यञ्जन : क (क्ष) ख ग घ उ च छ ज (झ) झ ञ ट ठ ड ढ ण त (त्र) थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह अननुनासिक पछि अनुनासिक	(क) अनुस्वार: सवर्गीय पञ्चमवर्ण र शिरोविन्दु दुबैको प्रयोग य, र, ल, व, श, ष, स, ह पछाडि आएमा वा स्पष्ट अनुस्वार म उच्चारण भएमा शिरोविन्दु मात्र (हे. परिभाषा) (ख) ह्रस्वदीर्घ: संस्कृत तत्सम शब्द : संस्कृत नियमानुसार आगन्तुक : सम्बन्धित भाषाको शब्दकोशानुसारी- उदा. मस्तूल, मेशीन, हकीकत । (ग) श ष स: संस्कृत शब्दमा संस्कृत नियमानुसारी आगन्तुक: सम्बन्धित भाषाको शब्दकोशानुसारी उदा. वासिलात, शल, शिकार । तद्भव तथा ठेट: शिष्ट प्रचलनअनुसार (आगन्तुक शब्दको श, ष, स प्रयोगमा केही विचलन उदा. रजिस्टर, रजिष्ट्रार) (घ) व, व: संस्कृत तत्सम शब्दमा सोही नियमानुसार अन्यमा उच्चारणानुसारी) ।	शब्दवर्गीय सूचना मात्र: नाम, विशेषण, क्रिया र यसका प्रकार क्रियाविशेषण र अव्यय: (सर्वनाम शब्दलाई प्रविष्टि दिएको देखिदैन)	अत्यन्त सङ्क्षिप्त परिभाषा र पर्यायवाची शब्दद्वारा अर्थविधान ।

चालिसेको पर्यायवाची कोष (१९९८) काण्ड तथा वर्गगत कोशको रूपमा देखिन्छ । यसका चार काण्डमध्ये प्रथम काण्डमा स्वर्गादि चार वर्ग र द्वितीय काण्डमा पृथिवी आदि एघार वर्गका शब्दहरू सूचीबद्ध पाइन्छन् । मनुष्यादि र सङ्कीर्ण गरी तेस्रो काण्ड दुई खण्डमा विभाजित देखिन्छ । मनुष्यादि खण्डमा भावरोगादि दश वर्ग समेटिएका छन् । चौथो वा अन्तिम काण्डमा करिब ८०० भन्दा बढी नेपाली क्रियाहरू वर्णानुक्रममा सूचीबद्ध पाइन्छन् । यस काण्डमा क्रियादिवर्ग नामको एउटा मात्र वर्ग रहेको छ । पर्यायवाची कोशमा शब्दवर्ग सम्बन्धी कुनै सूचना पाइँदैन । यसमा पर्यायवाची शब्दद्वारा अर्थविधान गरेको पाइन्छ । यसले संस्कृतको अमरकोशको ढाँचालाई अनुसरण गरेको देखिन्छ । नेपाली क्रियाहरूलाई अलग्गै सूचीबद्ध गरेकाले अन्य काण्डभन्दा क्रियाहरू भएको यो काण्ड उपयोगी छ ।

नेबको र पर्यायवाची कोष (१९९८) चालिसेका महत्त्वपूर्ण कोश ग्रन्थ मानिन्छन् । पूर्ववर्ती एकभाषी शब्दकोश परम्परामा नेबको वर्णानुक्रम पद्धति, प्रविष्ट शब्दको शब्दवर्गीय सूचना र सङ्क्षिप्त अर्थविधान जस्ता शब्दकोशीय विशेषताले युक्त शब्दकोश मानिन्छ । यिनै विशेषताका आधारमा चालिसेलाई नेपाली शब्दकोशका पिता भनी गरिएको मूल्याङ्कन उपयुक्त देखिन्छ (बन्धु : १९९५ ई. : ८९) ।

चालिसेका दुई शब्दकोशपछि रामचन्द्र ढुङ्गानाको **संनेको** (२००७) प्रकाशित देखिन्छ । १५००० प्रविष्टि सङ्ख्या रहेको यस कोशले पुष्कर शमशेरको सजिलो नेपाली व्याकरण (२००१) का नियम अँगालेको देखिन्छ (ढुङ्गाना : २००७ : प्रकाशकीय) । नेबकोको ढाँजोमा संनेकोमा पाइने थप विशेषता निम्न लिखित देखिन्छन् :

३.७ : सङ्क्षिप्त नेपाली कोशका वैशिष्ट्य

प्रविष्टि	वर्णानुक्रम	वर्णविन्यास	विशेष
१. अति प्रचलित संस्कृत शब्दको परिहार, नेपाली शब्दको अधिक समावेश	आधार वर्णपछि चन्द्रविन्दु र चन्द्रविन्दुपछि अनुस्वार उदा. अ, अँ, अं	१. अनुस्वार: संस्कृत शब्द संस्कृतकै नियमानुसार; तद्भव र आगन्तुक शब्दमा कतै ड, न, म कतै ञ ण: उदा. चङ्ख, पन्छी, पञ्जा, टन्टा, ठन्डा, सम्भना इत्यादि	१. वर्णविन्यास व्यवस्थालाई सरल बनाउनेतर्फ प्रवृत्त देखिन्छ । उदाहरणार्थ श, ष, स, व, व सम्बन्धी नियम र प्रयोगलाई लिन सकिन्छ ।
२. वर्णानुक्रम भङ्ग नभएमा वैकल्पिक शब्द एकै ठाउँमा प्रविष्टीकृत उदा. ठूली आमा/ठूलीमा, थनौरो/थुनौरो, छम्क (म्क) नु इत्यादि		२. श, ष, स, व, व संस्कृत शब्द संस्कृतकै नियमानुसार तर अति प्रचलित शब्दमा नेपाली वर्णविन्यास नियमको प्रयोग : उदा. शिखर/सिखर, शिर/सिर, वस्त्र/वस्त्र	२. ऋ, लृ, लृ जस्ता कुनै शब्दमा पनि प्रयोग नहुने वर्णलाई कोशमा राख्नु अव्यावहारिक ।

संनेको उपर्युक्त विशेषताका आधारमा नेबकोको ढाँजोमा सुधारोन्मुख देखिन्छ । वर्णानुक्रम पद्धतिमा क्रमिक स्थिरता र वैज्ञानिकता यसका महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मान्न सकिन्छ ।

बालचन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित तथा नेराप्रप (तत्कालीन रोयल नेपाल एकेडेमी) बाट प्रकाशित **नेश** पूर्ववर्ती एकभाषी कोशहरूको तुलनामा प्रविष्टि सङ्ख्या, सूचना, अर्थविधान र सामग्रीको व्यवस्थापनका दृष्टिले विकसित र वैज्ञानिक देखिन्छ । प्रविष्टि क्षेत्रका दृष्टिले सामान्य र प्रयोजनका दृष्टिले सन्दर्भपरक यस कोशले प्रविष्ट चयन निम्नानुसार गरेको पाइन्छ :

३.८ : नेपाली शब्दकोशको प्रविष्टि चयन

कोशीय शब्द	पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द	संयोजित शब्द	शब्दवर्ग	वद्ध रूप वा सर्गहरू	व्यक्तिवाचक नाम
क) प्रचलित शब्द : अन्धो, आलो, उदेक, गम्रङ्ग, भ्याउ, टकटक्याउनु इत्यादि अप्रचलित तत्सम शब्द : अवलुञ्चन, आलिञ्जर, इन्द्रगोप, उन्मनी, ऋद्ध, कण्डोल, खादन, गारूडी, चमोट इत्यादि (अति अप्रचलित शब्दको आधिक्य देखिन्छ ।)	क) पारिभाषिक शब्द : अखवार, अक्ष, अक्षांश, अक्षौहिणी, अलङ्कार, कमाण्डर, चलानी, छन्द, तमसुक, तालिका, तहकीकात, पोलिङ एजेन्ट इत्यादि ।	क) समस्त शब्द : समस्त शब्दमा द्विपदी बहुसङ्ख्यक देखिन्छन् भने त्रिपदी र बहुपदी फाइफुट्ट देखिन्छन् : द्विपदी- नाग-कन्या, पशु-पालक, वज्र-लेप, बहुपदी- ठूलो-तीते-पाती, मत-दान-केन्द्र, मन-चिन्ते-भोली, मोनो-टाइप-मेशीन, सुप्रदीप्त-मान्यवर-नेपाल-तारा, इत्यादि	१. नाम, विशेषण, क्रिया, क्रियायोगी २. सर्वनाम, ३. अव्यय नामयोगी, संयो जक, विस्मयादिबोधक शब्दहरू प्रविष्ट ।	क) पूर्वसर्ग : आम, गैर आदि ख) उपसर्ग : अन, वि, प्र आदि ग) परसर्ग : कारी, परक आदि घ) विभक्ति : ले, बाट, द्वारा आदि केही व्युत्पादनशील प्रत्ययहरूको सूची कोशको पूर्वभागमा नै दिइएको ।	क) व्यक्तिनाम : मण्डन मिश्र, त्रिभुवन-वीर-विक्रम-शाह-देव, रामकृष्ण कुँवर जसु ख) स्थाननाम : काठमाडौं, नुवाकोट, दिल्ली, सिमरौनगढ ग) घटनाको नाम : अलौपर्व, घ) संघसंस्थाको नाम : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भारदारी सभा ङ) पुरस्कार पदक आदिको नाम : मदन-पुरस्कार, अति-प्रबल-गोरखा-दक्षिण-बाहु इत्यादि ।
ख) पुरातन शब्द: चर्मपत्र, तलवाना, तलेत्रो, दामल, नालु इत्यादि	ख) प्राविधिक शब्द: अक्सिजन, अमृतवायु, कमान्नी, गुरुत्वाकर्षण, त्रिकोणमिति, परमाणु इत्यादि (‘भूपरिवेष्टित’ जस्तो बहुप्रचलित शब्द छुटेको देखिन्छ ।)	ख) पदावली: ज्यादा से ज्यादा			
ग) वैकल्पिक प्रविष्टि: नारिकेर / नारिकेरि, नारिकेल / नारिकेलि, बन्दगोबी / बन्दगोभी, बन्दागोबी / बन्दागोभी, सोहबत / सोहमत / सोहोमत, भुईँ / भईँ / भैँ इत्यादि		ग) टुक्का: टुक्काहरू प्रविष्ट देखिदैनन् ।			

नेशमा कोशीय शब्दको रूपमा प्रचलित शब्दभन्दा बढी अप्रचलित संस्कृत तथा नेपाली शब्दहरू प्रविष्ट देखिन्छन् । सम्पूर्ण प्रविष्टिको करिब ३० प्रतिशत जति अप्रचलित शब्दहरू यसमा रहेका पाइन्छन् । उदाहरणार्थ तलका शब्द हेर्न सकिन्छ :

अवलुञ्चन, अकृष्ट-पच्य, ऋषभी, एषणिका, चलु, छैदिक, पुप्फुस, पलायी, मोरट, मौख्य, यविष्ठ इत्यादि ।

संस्कृत तत्सम शब्द मात्र नभई केही नव प्रचलित तर प्रयोगमा कम आउने शब्दहरू पनि यसमा प्रविष्ट देखिन्छन् :

छत्र्याउनु, छाल्याइँ, लुसेत्रो, अजमन्याइँ इत्यादि ।

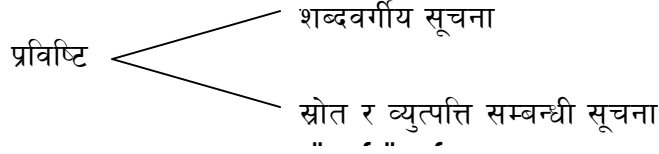
नेबको र संनेकोको दाँजोमा नेशले वर्णविन्यासका सम्बन्धमा केही वैज्ञानिक मान्यता अगाडि सारेको छ । विशेषतः आगन्तुक शब्दमा अनुस्वारको प्रयोगबारे यसका मान्यता उल्लेख्य देखिन्छन् । ड, ढ को ताडित उच्चारण सङ्केतका सम्बन्धमा यस कोशले गरेको अलग्गै व्यवस्थालाई भने उपयुक्त मान्न सकिदैन किनकि कोशमा संवर्णलाई मूल वर्णमा नै समाहित गरिन्छ । वर्णविन्यास सम्बन्धी यस कोशका मान्यतालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

३.९ : नेपाली शब्दकोशको वर्णविन्यास

शब्द	द्वस्वदीर्घ सम्बन्धी	श, ष, ससम्बन्धी	व व सबन्धी	अनुस्वार सम्बन्धी
नेपाली तद्भव शब्द	तत्कालीन प्रचलित व्याकरण र लेख्यपरम्परा (कथित शिष्टपरम्परा) अनुसारः कीलो, कीरो, कूवा, खूट, खेलकूद, फाकफूके, स्युँदो, ज्यू, ज्युँ का त्युँ । उन र त्रि जोडिने सङ्ख्यावाचक शब्दको अगाडि द्वस्व तर तीन, तीस, दीर्घ बीचमा द्वस्व दीर्घ दुवै (छब्बिस, छब्बीस, बत्तिस, बत्तीस) चालीस, पचीस दीर्घ मात्र ।	केही अपवाद छोडेर दन्त्य 'स' प्रयोग । अपवादः दशाँउनु, दशौँद, दशौँदी,	उच्चारणानुसारीः विरूवा, बालुवा, वाटो, विस्तारै इत्यादि	उच्चारणानुसारीः सम्भना, अन्माउनु, ढुङ्गा, भुन्डिनु तर संस्कृत तत्सम शब्दबाट व्युत्पन्न नेपाली शब्दमा संस्कृतकै नासिक्य व्यञ्जनको प्रयोगः चञ्चले, पण्डित्याई, भण्टा, अण्डा इत्यादि ।
आगन्तुक शब्द	राष्ट्रिय भाषा (नेवारी, राई, लिम्बू आदि) बाहेक विदेशी भाषाबाट भित्रिएका शब्दहरु हिन्दी शब्दकोशको वर्णविन्यासबाट प्रभावितः अमीर, गरीब, नजीर, बीमार, महसूल, मस्तूल, कङ्क्रीट, स्टीमर, स्टूल, जैतून, लालटीन, लीची, लीडर इत्यादि ।	विदेशी भाषाबाट आयातित शब्दहरु हिन्दी शब्दकोशको वर्णविन्यासबाट प्रभावितः शराब, शलवार, रजिस्ट्रेशन, स्टेसन, स्कलरशिप इत्यादि	विदेशी भाषाका शब्दहरु प्रायः हिन्दी शब्दकोशानुसारी । उदा. वकिल, वजन, वजनदार / अपवादः बालिग	उच्चारणानुसारी नासिक्य व्यञ्जनको प्रयोगः पन्जा, गन्जीफा, शिकन्जा, पेन्ट, सुपरिन्टेन्डेन्ट, इत्यादि ।

नेपालीमा प्रचलित संस्कृत तत्सम शब्दहरु संस्कृत नियममा नै लेख्ने पूर्ववर्ती प्रचलनलाई यस कोशले पनि निरन्तरता दिएको देखिन्छ । तर केही अति प्रचलित शब्दको 'व' उच्चारणानुसारी 'ब' लेख्ने प्रस्ताव यसमा भेटिन्छ । उदाहरणार्थ बन, बन-मान्छे, वायु, वायु-पङ्खी इत्यादि शब्दलाई लिन सकिन्छ । यो प्रस्ताव पूर्ववर्ती नेबको र संनेकोले प्रारम्भ गरेको वर्णविन्यास सुधारको निरन्तरता मान्न सकिन्छ । तालव्य 'श' भएका अति प्रचलित तत्सम शब्दलाई दन्त्यमा पनि लेख्न सकिने संनेकोको वर्णविन्यास प्रस्तावलाई भने यसले अगाडि बढाएको देखिदैन । अनुस्वार युक्त नेपाली र आगन्तुक शब्दलाई पछिल्लो शब्द य, र, ल, व, श, ष, स, ह भएको स्थितिमा बाहेक अन्य स्थितिमा सवर्गीय पञ्चम वर्णको प्रयोग गर्ने संनेकोको प्रस्तावको दाँजोमा सबैमा उच्चारणानुसारी नासिक्य व्यञ्जन प्रयोग गर्ने प्रस्ताव भने वर्णविन्यासको वैज्ञानिक र अग्रगामी सुधार मान्न सकिन्छ ।

प्रविष्ट शब्दको सूचनाका दृष्टिले नेश पूर्ववर्ती एकभाषी नेपाली कोशहरुको तुलनामा बहुसूचनात्मक देखिन्छ। यसले दिएका सूचनाहरु निम्नानुसार देखिन्छन् :

नेशले निपातवाहेक आठ प्रकारका शब्दको सूचना दिएको पाइन्छ। यसमा निपात शब्द पनि प्रविष्ट देखिन्छन्। तर तिनको शब्दवर्गीय पहिचान भने कतै नाम कतै अव्यय र कतै विस्मयादिवोधक भनी दिएको पाइन्छ।

उदाहरणार्थ : नि- अव्य, लौ- वि.बो, ल- ना. त- ना.

व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना भाषास्रोत, व्युत्पादन र मूल रूपको सङ्केत गरी तीन किसिमको पाइन्छ। शब्द भण्डारमा भित्रिएका आगन्तुक शब्दहरुमध्ये नेवारी भाषावाहेक राई, लिम्बू, गुरुङ, मगर, अवधीजस्ता राष्ट्रिय भाषाबाट आएका शब्दलाई नेपाली भनी चिनाएको देखिन्छ। यसबारे भूमिकामा स्पष्टीकरण दिइएको छ (पृ.१२)। विदेशी भाषाबाट आयातित शब्दको स्रोत स्पष्टतः खुलाएको देखिन्छ। नेपाली व्युत्पन्न शब्दमध्ये प्रत्ययान्त शब्दको प्रकृति प्रत्यय छुट्ट्याएर व्युत्पादनको सङ्केत गरेको र द्वित्व शब्दको द्विरूक्तांशलाई फाँकी भनी चिनाएको पाइन्छ। समस्त शब्दमा संलग्न घटकहरुलाई योजक चिह्नद्वारा पृथक्कृत गरिएको छ। सामासिक सन्धिद्वारा संयोजित शब्द भने अचिह्नित देखिन्छन्। ध्वनि परिवर्तनको प्रक्रियासहित विकसित शब्दको भने मूल रूपको सङ्केत गरेको पाइन्छ। उदाहरणार्थ:

- (क) भाषास्रोत : दण्ड सं., दगा अ., पायक फा., कोट अ., पसल नेवा., हिसी नेवा., गौरिया हिं., तोप तु., ताई प्रा., घेवर प्रा., बिजुवा ने., च्याबुङ ने., घेवा ने., रोदी ने., जाँड ने., लीची ची., इत्यादि
- (ख) व्युत्पादन : तकाउनु ताक् + आउ +नु घरेलु घर+एलु लुन्द्रो लता+त्यान्द्रो इत्यादि।
- (ग) मूल रूपको सङ्केत : टुपी टुप्पो, तक्मा तमा: तुर्की., घैमल नेवा. घायमो, तौलिया अं. टवेल, छकु-बन्जार नेवा. छकु+वाणिज्य (सं.), छटाक सं. षोडाशांश इत्यादि।

व्युत्पत्तिबारे स्पष्टता नभएका कतिपय शब्दमा प्रश्नसूचक चिह्न दिएको भेटिन्छ।

उदाहरणार्थ: घूस ?, छारतोस ?, टैसोकोटो ?, इत्यादि।

कोशीय शब्द सम्बन्धी सूचनाका दृष्टिले नेश बहुसूचनात्मक देखिए पनि यसमा दिइएको भाषास्रोत सम्बन्धी सूचनालाई उपयुक्त मान्न सकिन्न। नेवारी इतरका राष्ट्रिय भाषाका शब्दलाई नेपाली भन्नु उचित हुन सक्दैन। यसको सट्टा भाषा परिवारको नाम राखेको भए बरु उचित मान्न सकिन्थ्यो।

अर्थविधानका दृष्टिले नेश पूर्ववर्ती एकभाषी कोशहरुको तुलनामा स्पष्ट र विस्तृत देखिन्छ। अर्थविधानका विविध युक्तिमध्ये परिभाषा र व्याख्या, प्रकारान्तर कथन र पर्यायको प्रयोग अधिक मात्रामा गरेको देखिन्छ। अर्थविधानमा कतै कतै विश्वकोशीय शैलीको पनि उपयोग भेटिन्छ। त्यस्तै प्रतिनिर्देशद्वारा बहुप्रचलित र मानक शब्दतर्फ अर्थक्षेपण पनि गरेको पाइन्छ।

३.१० : अर्थविधानका दृष्टिले नेपाली शब्दकोश

शब्द	परिभाषा/व्याख्या	प्रकारान्तर कथन	पर्याय	विवृति	बीजक	वाक्यात्मक प्रयोग
खोरिया	बाली लगाउनका निमित्त रुखहरु फाँडी उढेलो लगाएको जमिन, पाखाभित्ताको बाँझो पाखो ।	-	-			
गहत	साना-साना पात, पहेँलो फूल र लामा-लामा कोसा हुने एक जातको लहरो । त्यसैका कोसाभित्र फल्ने थेप्चा गेडा वा अन्न	-	-			
पवित्रात्मा	-	आत्मा पवित्र भएको, अन्तःकरण शुद्ध भएको ।	-			
पल्टा	-	-	पलट, पल्ट्याड			
नायिका	काव्य, नाटक आदिमा मुख्य रूपले चरित्र वर्णन भएकी स्त्री ।	नायककी पत्नी	-	(साहित्यमा नायिका आठ प्रकारका हुन्छन्- स्वाधीन भर्तृका, खण्डिता, अभिसारिका, कलहान्तरिता, विप्रलब्धा, प्रोषित-भर्तृका, वासकसज्जा र विरहोत्कण्ठिता)		
धारा	-	-	-	-	... ७. दफा; खण्ड (ऐन-कानूनको)	
पो	-	-	-	-	-	(योभन्दा त्यो पो राम्रो रहेछ । मैले यहाँ आउन पो भनेको थिएँ ।)

कतिपय प्रविष्टिको अर्थविधान अति विस्तृत देखिन्छ । प्रविष्ट शब्दले दिने सङ्क्षिप्त, पूर्ण र सटीक अर्थभन्दा विश्वकोशात्मक सूचनाको संस्मरण गराउने अर्थविधानको नमुनाका लागि चौरासी सिद्ध (पृ.३३२-३३३), मनु (पृ.८१६), योगिनी (पृ.८६६), दिक्शूल (पृ.५०९) शब्दहरु हेर्न सकिन्छ । अर्थविधानका दृष्टिले कतिपय शब्दको अर्थ अस्पष्ट पनि देखिन्छ । उदाहरणार्थ पितृकानन (पृ. ४६४), प्रचोदन (पृ. ६७५), जोनल (पृ.३९९) आदि शब्दको अर्थ हेर्न सकिन्छ । यसरी अर्थविधानमा कतै कतै अनावश्यक विस्तार, विश्वकोशात्मकता र अस्पष्टता देखिए पनि समग्रमा नेशको अर्थविधान स्पष्ट र बोधगम्य देखिन्छ ।

प्रविष्टिको चयन, सूचना र तिनको व्यवस्थापन अर्थविधानका युक्ति र अर्थको प्रस्तुतिलगायत कोशविधान शिल्पका दृष्टिले नेश पूर्ववर्ती कोशहरुको तुलनामा विकसित, विस्तृत र वैज्ञानिक देखिन्छ । तद्भव र आगन्तुक शब्दको अनुस्वारलाई उच्चारणानुसारी वर्णविन्यासतर्फ ढाल्नु यसको उल्लेख्य पक्ष मानिएको छ (दाहाल : २०३३ : १३५) । पूर्ववर्ती कोशहरुमा वर्णानुक्रम व्यवस्थित र स्थिर नभएको परिप्रेक्ष्यमा यसले वर्णानुक्रममा स्थिरता दिएको पाइन्छ (लम्साल : २०५७ : १९६) । नेपालीका क्षेत्रीय भाषाकाका केही शब्द र कथ्य भेदलाई प्रविष्टि दिनु अर्को महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मानिन्छ । यसरी विविध दृष्टिले यो कोश नेतृत्वदायी सन्दर्भ कोशको रूपमा देखिए पनि संस्कृतका अति अप्रचलित र क्लिष्ट शब्दले भाराक्रान्त हुनु तद्भव र आगन्तुक शब्दको अनुस्वारलाई उच्चारणानुसारी नासिक्य व्यञ्जनयुक्त वर्णविन्यासतर्फ ढल्काए पनि यसको सर्वत्र प्रयोग नहुनु, आगन्तुक शब्दमा प्रयुक्त सकार र दीर्घ मात्रालाई उच्चारणानुसारी गर्न नसक्नु यसका कमजोर पक्ष मानिएका छन् (अधिकारी : २०६२-ख : २३९-२४०) । यस्ता केही कमजोरी देखिए पनि यो कोश नेपाली भाषाको चर्चित, आधिकारिक, वृहत् र आफ्नो समयको प्रामाणिक कोशको रूपमा परिचित देखिन्छ ।

नेशपछि प्रकाशित अन्य एकभाषी कोशहरुमा केशवलाल कर्माचार्यको **सङ्क्षिप्त नेपाली कोष** (२०२०), चक्रपाणि चालिसेको पर्यायवाची कोषकै ढाँचामा प्रकाशित देखिन्छ । कोशको अन्त्यमा तीन अनुक्रमणिकामा अर्थसहित क्रमशः चल्तीका अङ्ग्रेजी शब्द, नेपाली वाक्यद्विति र टुक्काहरु दिएको पाइन्छ । यसलाई प्रस्तुत कोशको थप सामग्री मान्न सकिन्छ । यसै क्रममा महानन्द सापकोटाको श्रुतिसम भिन्नार्थी शब्द सङ्कलित लघुकोशको रूपमा प्रकाशित **सरिशब्द** (२०२१) प्रकाशित देखिन्छ । यसमा प्रविष्टि कतिपय शब्दहरु कोशविज्ञानका दृष्टिले भिन्नार्थी मात्र नभई अनेकार्थी भएकाले यसमा केही भ्रमयुक्त सोच भए पनि समोच्चार कोशको रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ (दाहाल : २०५१ : ४०७) ।

नेश (२०१९) मा प्रविष्टि अप्रचलित तत्सम शब्दप्रतिको मौन असहमतिको रूपमा हर्षनाथ भट्टराईको **बृहत् नेपाली शब्दकोश** (२०२३) प्रकाशित देखिन्छ । अप्रचलित तत्सम शब्द कमै रहे पनि प्रविष्टि शब्दको स्रोत, व्युत्पत्ति आदि सूचनाको अभाव र एकै शब्दका कथ्य भेदको प्रविष्टीकरणले पूर्ववर्ती नेशभन्दा यो कोश अगि बढेको देखिदैन । अनुस्वारयुक्त तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासमा पनि यस कोशले दोधारे नीति अँगालेको तथ्य यसमा प्रविष्टि निम्न शब्दबाट प्रस्टिन्छ :

चङ्गा/चंगा, मुङ्गेलो/मुंगेलो/मुङ्गेलो, दोरङ्गी/दोरंगी

नेवृशपूर्वका अन्य एकभाषी शब्दकोशहरूमा महानन्द सापकोटाको **नेपाली शब्द परिचय** (२०३४)/नेशप उल्लेख्य देखिन्छ। नेपालीमा प्रचलित तद्भव र ठेट शब्दको मूल रूपलाई प्रविष्टिमा र त्यसबाट व्युत्पादित शब्द र सहप्रयुक्त पदावलीहरू उपप्रविष्टिमा सूचीकृत गरिएको यस कोशले वर्णानुक्रम नभई व्युत्पत्तिक्रम अँगालेको पाइन्छ। प्रविष्ट शब्दको स्रोत, व्युत्पत्ति र शब्दवर्ग सम्बन्धी सूचनापछि अत्यन्त सङ्क्षिप्त रूपमा अर्थविधान गरिएको यस कोशले कोशकारको निजी वर्णविन्यास अँगालेको देखिन्छ। यसमा आगन्तुक शब्दको प्रयोग नगरी अत्यन्त सीमित शब्दमा अर्थलेखनको दावी गरिएको छ (सापकोटा : २०३४: घ)। नेपाली शब्दको मूल रूप खोज्ने र त्यसको विकसित रूप देखाउने क्रममा यस कोशभित्रका उदाहरणीय केही शब्द हेर्न सकिन्छ :

पिधायक >	ढाक >	ढाकछोप (समस्त रूप)
क्षेपकार >	छेपआर >	छेपारो
प्रस्तार >	पथार >	पथारपथुर (द्वित्व रूप)
पाशर्व >	पास >	पासो
पाश >	पासो (सुर्काउनी डोरी)	
प्रेङ्खा >	पङ्खा	

मूल संस्कृतबाट क्रमशः विकसित नेपाली रूपलाई उपर्युक्त ढङ्गले देखाइएको यो ग्रन्थ व्युत्पत्तिमूलक कोशको रूपमा चिनिने पनि कतिपय शब्दको मूल रूपको कितानमा असत्य, दोधारे र भ्रमपूर्ण रहेको टिप्पणी पाइन्छ (नेपाल : २०३५, ३३, १०९; र पोखरेल : २०५७ : २३०-२३६)। केही भ्रम र शङ्का रहे पनि सापकोटाको यस ग्रन्थलाई टर्नरपछिको व्युत्पत्तिमूलक कोशको रूपमा लिन सकिन्छ।

नेवृश पूर्ववर्ती अन्य एकभाषी शब्दकोशहरूमा अनुभवी शिक्षकको **सरल नेपाली शब्दकोश** (२०३७) सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा सम्पादित **सङ्क्षिप्त नेपाली शब्दकोश** (२०३९) र पारसमणिद्वारा सम्पादित सानो नेपाली शब्दकोश (२०३९) प्रकाशित छन्। तीनवटै शब्दकोश प्रविष्टि सङ्ख्या, सूचना र अर्थका दृष्टिले अत्यन्त सङ्क्षिप्त देखिन्छन्।

३.५ नेवृश (२०४०) उत्तरवर्ती नेपाली एकभाषी शब्दकोशहरूको स्थिति

नेवृश (२०४०) को प्रकाशनपछि केही नेपाली एकभाषी शब्दकोशहरू प्रकाशित देखिन्छन्। यस क्रममा कृष्णप्रकाश श्रेष्ठद्वारा सम्पादित **स्थाननाम कोश** (२०४४) नेपालका विभिन्न स्थानका नामको पुर्ख्यौली पहिल्याउने एकभाषी कोशको रूपमा प्रकाशित देखिन्छ। यस कोशले भाषिक तथा लोक निरूक्तिका आधारमा नेपाली स्थाननामको निर्वचन गरेको छ। सुरूको नाम र त्यसको उच्चार्य अपभ्रंश रूप केलाउँदै हाल प्रयुक्त शब्दसम्मको परिवर्तन प्रक्रियालाई यसले देखाएको छ। ठाउँको नाम, अवस्थिति, व्युत्पत्तिको भाषिक, ऐतिहासिक, लौकिक व्याख्याका साथै त्यसलाई पुष्टि गर्ने सामग्रीको प्रस्तुतिसहितको यस कोशलाई स्थाननामको भौगोलिक परिचय र व्युत्पत्तिमूलक कोश मान्न सकिन्छ। चक्रपाणि चालिसेले आफ्नो जीवनकालमा नै तयार गरे पनि उनको मृत्युपछि प्रकाशित **हितैषी नेपाली कोश** (२०४६) नेवृश उत्तरवर्ती एकभाषी कोशको रूपमा प्रकाशित देखिन्छ। प्रविष्ट शब्दको उच्चारण, स्रोत, व्युत्पादन, शब्दवर्ग जस्ता कुनै सूचनाविना

यसमा अर्थविधान मात्र गरेको पाइन्छ। वर्णानुक्रममा प्रविष्टि र अर्थ मात्र रहेको यो कोश शब्दार्थसूची ९^{नियककवचथ०} को ढाँचामा देखा परेको छ। हेमचन्द्र पोखेलद्वारा सम्पादित शाकुन्तल शब्दार्थ सञ्चय (२०४५) महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रयुक्त कठिन शब्द तथा पदावलीलाई प्रविष्टि दिई तयार गरेको कोशको रूपमा प्रकाशित छ। प्रविष्टि शब्दको शाकुन्तल महाकाव्यको सन्दर्भमा अर्थविधान गरिएको यस ग्रन्थलाई कृतिकोश मान्न सकिन्छ।

विल्यम बर्कको सही शब्द (१९९४ ई.) नेपाली पर्याय विपर्याय कोशको रूपमा प्रकाशित छ। रोजेटको अङ्ग्रेजी पर्यायवाची कोश थ्रेसारसको ढाँचा अँगाले पनि यसमा पर्यायको रूपमा दिइएका कतिपय शब्दहरू ज्यादै अप्रचलित देखिन्छन्। इन्द्र, डरपोक, पूर्व जस्ता शब्दमा दिइएका पर्यायवाची शब्दहरूलाई यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। त्यस्तै कतिपय शब्दका पर्याय त्रुटिपूर्ण पनि देखिन्छन्। शिवालयको पर्यायको रूपमा 'मसानघाट' तथा शिलाजितको पर्यायमा 'अलकत्रा' शब्द यस कोशले दिएको पाइन्छ। यसलाई सामान्य त्रुटि नभई अक्षम्य त्रुटि मान्न सकिन्छ (भट्टराई : २०५३ : ख)। यस्ता केही अप्रचलित पर्यायवाची शब्दले भाराक्रान्त र कतिपय त्रुटिपूर्ण पर्यायार्थ रहे पनि यस कोशलाई चक्रपाणि चालिसेको पर्यायवाची कोष (१९९८) को परम्पराको कोश मान्न सकिन्छ।

नेपाली भाषामा प्रचलित क्रियाहरूलाई मात्र प्रविष्टि दिई चन्द्रकान्त अधिकारीको सम्पादनमा नेपाली व्याकरणपरक शब्दकोश (२०५१) प्रकाशित देखिन्छ। कर्म र पूरकका आधारमा क्रियाको प्रकार, कृदन्त भाववाचक नाम तथा अव्यय, कर्मवाच्य तथा भाववाच्य धातु विध्यर्थक क्रियारूप आदि सूचनाका साथै वाक्यमा प्रयोगसमेत यस कोशले दिएको पाइन्छ। परिशिष्ट भागमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदिका आधारमा क्रिया रूपावली दिई वाक्यमा समेत प्रयोग गरिएको यो कोश नेपाली क्रियाको चिनारीका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र अरुको सम्पादनमा नेपाली प्रकृति-प्रत्यय कोश (२०५३) नेपाली व्युत्पन्न शब्दको व्युत्पादन प्रक्रिया सम्बन्धी सूचना र सङ्क्षिप्त अर्थयुक्त कोशको रूपमा प्रकाशित छ। यसलाई शब्द व्युत्पादन सम्बन्धी कोश मान्न सकिन्छ।

ईश्वर बराल र अरुको सम्पादनमा प्रकाशित नेपाली साहित्य कोश (२०५५) पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, वाद, प्रणाली, साहित्यिक विधा आदिका साथै नेपाली साहित्यको इतिहास, साहित्यिक तथा भाषिक आन्दोलन, लोक साहित्य, नेपालमा बोलिने विविध भाषा तथा तिनका साहित्य आदिसँग सम्बन्धित शब्द र पदावलीको सन्दर्भपूर्ण टिप्पणी र उदाहरणसहित अर्थयुक्त कोशको रूपमा प्रकाशित देखिन्छ। यसलाई साहित्यिक शब्द तथा शब्दावलीको ससन्दर्भ अर्थयुक्त कोशको रूपमा हेर्न सकिन्छ।

हर्षनाथ भट्टराईको सम्पादनमा सङ्क्षिप्त नेपाली राष्ट्रिय शब्दकोश (२०५५) नेपाली भाषा र नेपाली शब्द भण्डारका सहयोगी गुरूङ, चेपाङ, तामाङ, थारू, दनुवार, नेवारी, भोजपुरी, मगर, मैथिली, राई, लिम्बू, लेप्चा, सुनुवारजस्ता राष्ट्रिय भाषा र नेपाली भाषाको जननी मानिने संस्कृत भाषाका शब्दलाई प्रविष्टि दिई तिनको स्रोत, शब्दवर्गीय सूचना र अर्थविधान गरिएको कोशको रूपमा प्रकाशित छ। यसमा प्रविष्टि कतिपय शब्दहरू कमै प्रचलित देखिन्छन्।

वसन्तकुमार शर्मा नेपालद्वारा सम्पादित नेपाली शब्दसागर(२०५७)/नेशासा नेवृश उत्तरवर्ती शब्दकोश परम्परामा बृहदाकारको एकभाषी कोशको रूपमा देखिन्छ। देवनागरी लिपिको अकारादि वर्णानुक्रममा आधारित भएर पनि यस कोशमा अनुस्वारयुक्त शब्दहरु औ मात्रा पछि मात्र सूचीकृत देखिन्छन्। क्ष, त्र, ज्ञ वर्णलाई भने क्रमशः क, त, ज वर्णमा नै समावेश गरेको पाइन्छ। आवरण पृष्ठमा नाम, विशेषण, क्रिया, क्रियायोगी र क्रियाविशेषण, भाववाचक शब्द, अनुकरणात्मक शब्द, अव्यय शब्द र वाक्पद्धति आदिको छुट्टाछुट्टै सङ्ख्या र सबभन्दा माथि मूल शब्द एक लाख २५ हजार भन्ने उल्लेख पाइन्छ। शब्दवर्गगत सङ्ख्याको योग र कोशले घोषणा गरेको शब्द सङ्ख्याले परस्परमा मेल खाँदैन। कोशको बारेमा प्रकाशित समीक्षा गरिएको पुस्तिका चिनारी का समीक्षकको सङ्ख्या पनि नमिल्ने देखिन्छ। त्यसैले यसको प्रविष्टि सङ्ख्या निश्चित देखिँदैन। कोशकार तथा कोशबारे गुणपरक समीक्षकहरुले प्रविष्टि सङ्ख्याका दृष्टिले यसलाई नेपाली भाषाको बृहत्तम, वैज्ञानिक तथा विश्वकोशको समकक्षी दावी गरेका छन् (कोइराला : २०५७ : १४-१५)। तर अप्रचलित तत्सम शब्द, बहुपदी समस्त शब्द, व्यक्तिवाचक शब्द, एकै शब्दका विविध कथ्य भेदको यथावत् प्रविष्टि यस कोशमा देखिन्छ। उदाहरणार्थ यस कोशमा प्रविष्टि निम्न शब्दहरुलाई लिन सकिन्छ :

३.११ : नेपाली शब्दसागरको प्रविष्टि चयन

१. अप्रचलित तत्सम शब्द	अनुपपत्ति, अनुयाचिका, अलसीका, अवघातन, केकीकच, गृहसाचिव्य, तूर्यजीव, प्रतीत्यसमुत्पाद, प्रतीपगन्ता, प्राध्व लोमशा, वक्ष्यमाण, सङ्गारी
२. बहुपदी समस्त शब्द	कुमारीचोकअड्डा, गोरखाराज(ज्य), धनञ्जयगोत्र, पीतचम्पक, पीततण्डुल, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, लक्ष्यभेदकपदक, सुनौलोभविष्य, विद्यार्थीसहायता कोष, विशेष-मौद्रिक अधिकार, विश्वजलवायुविज्ञान, विश्वविद्यालय-सेवा आयोग, स्टेन्सिलप्रतिलिपि
३. एकै शब्दका कथ्य भेद र तिनका अमानक वर्णविन्यासमा प्रविष्टीकृत शब्द	कंचुस, कंचूस, कन्चुस, कंजुस, कंजूस, कन्जुस, कन्जूस, गुंडा, गुन्डा, चैत, चइत, चैत्र, जन्मकैत, जन्मकैद, भुन्नाइ, भुन्न्याइ, भुन्ड्याइ, मुंग्रेलो, मुङ्ग्रेलो, भिगो, भिडो

नेशासाभित्र यस्ता प्रशस्त शब्दहरु प्रविष्टि देखिन्छन्। क्लिष्ट तत्सम शब्द, कथ्य भेद अप्रचलित तद्भव तथा आगन्तुक शब्द र अमानक वर्णविन्यास युक्त शब्दले यो कोश भाराक्रान्त देखिन्छ। प्रचलित व्याकरण, भाषाविज्ञान र कोशविज्ञानको अनुसरण गर्ने हो भने यसमा प्रविष्टि एक तिहाइभन्दा केही बढी शब्द मात्र रहने देखिन्छन् (पन्थी : २०६० : ११५ र लुइँटेल : २०५८ : १०७)। शब्दको छनोट, व्यवस्थापन आदिमा वैज्ञानिकता नरहेको स्थितिमा यो कोश शब्दकोश नभई शब्द सङ्ग्रहको रूपमा देखा परेको छ। यस कोशमा प्रविष्टिको अर्थविधान, परिभाषा र पर्यायद्वारा गरेको पाइए पनि परिभाषीकरण कम देखिन्छ। फाट्टफुट्ट प्रयोग र उद्धरणद्वारा अर्थको

पुष्टि पाइन्छ तर उद्धरणको स्रोत खुलाइएको देखिंदैन । उदाहरणार्थ अवघातन (पृ.९९) कवीन्द्र (पृ.२४२) कविसमय (पृ.२४२) आदि शब्दको अर्थविधान पछिका उद्धरण हेर्न सकिन्छ । त्यस्तै अवर्णको आरम्भ ॐ बाट गर्नुलाई कोशवैज्ञानिक दृष्टिले उपयुक्त मान्न सकिंदैन । औ पछि अं वा अनुस्वारयुक्त शब्द प्रविष्ट गरी यसले प्रचलित वर्णानुक्रमको उल्लङ्घन गरेको देखिन्छ (तमोट : २०५८: ४) । कोशले अँगालेको वर्णानुक्रममा पनि विचलन भेटिन्छ । उदाहरणार्थ मञ्जनी, मञ्जुर, स्याबजी, स्याप्प, आदि शब्दको द्वितीय वर्णको अनुक्रम हेर्न सकिन्छ । प्रविष्टको चयन, अनुक्रम सूचना र तिनको व्यवस्थापन, अर्थलेखन लगायतका समग्र पक्षमा कोशवैज्ञानिक पद्धति अँगालेमा मात्र यसले शब्दकोशको स्वरूप प्राप्त गर्न सक्ने देखिन्छ ।

उषा दीक्षित र दिवाकर ढुङ्गेलको नेपाली बाल-शब्दकोश (२०५४) बालबालिकाले प्रयोग गर्ने शब्द सङ्कति कोशको रूपमा प्रकाशित छ ।

हेमाङ्गराज अधिकारी र बट्टीविशाल भट्टराईद्वारा सम्पादित प्रनेश (२०६१) अधुनातन एकभाषी नेपाली शब्दकोशको रूपमा प्रकाशित देखिन्छ । स्तरीय नेपाली भाषाको कथ्य र लेख्य रूपमा बहुप्रचलित शब्दहरू यसमा प्रविष्ट देखिन्छन् । शब्दको उच्चारण स्रोत, व्युत्पादन र शब्दवर्गीय सूचनाका साथै शब्दानुशासन (लिङ्ग, वचन, पुरुष, कारक, विभक्ति आदि) र प्रयोग सन्दर्भ र क्षेत्र (अनौपचारिक, अश्लील, दरबारिया, लघुतावाची, सदरिया, हेय आदि) सम्बन्धी सूचना भएको यस कोशले परिभाषा, प्रकारान्तर कथन, पर्याय, विपर्याय, विवृत्ति (स्पष्टीकरण) बीजक र उदाहरण, प्रयोग आदिद्वारा अर्थविधान गरेको पाइन्छ । कोशविज्ञानको सिद्धान्त अनुरूप निर्मित यो कोश उच्चारण सम्बन्धी सूचनाका दृष्टिले प्रथम नेपाली एकभाषी कोशको रूपमा देखा परेको छ । नेपालीमा प्रचलित लेख्य र उच्चार्य भिन्नताको पहिचान गरी ङ, ण, क्ष, त्र, ज्ञ आदि वर्ण र य, र, ल, व सँग अन्य वर्ण जोडिने शब्दको मानक उच्चारणको सूचना यस कोशले निम्नानुसार दिएको छ । उदाहरणार्थ :

ईश्वर = ईस्वर्

दायित्व = दायित्त्व

निद्रा = निद्द्रा

भाग्य = भाग्य

संस्कृत शब्दमा पनि सग्लो रूपमा प्रयुक्त नभई चवर्गीय व्यञ्जनमा जोडिँदा 'न' उच्चारित हुने 'त्र' तथा शब्दको आद्य परिवेशमा प्रयोग नै नहुने मध्य र अन्त्य परिवेशमा सग्लो भई आउँदा कतै ङँ जस्तो र कतै न सुनिने एवं आधा (ण) भई अन्य वर्णसँगै जोडिँदा 'न' को उच्चारण हुने 'ण' वर्णको उच्चारणका सम्बन्धमा पनि यस कोशले प्रस्ट पारेको पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ: अवाञ्छित = अबान्छित्, अञ्चल = अन्चल्, गणेश = गणेस्, वाण = बाण, पुण्य = पुन्य आदि शब्द हेर्न सकिन्छ ।

यस शब्दकोशले एकै परिवेशमा रहेर पनि मात्रा भिन्न हुँदा अलग अलग सुनिने 'क्ष' को उच्चार्य विभेद देखाएको छ ।

उदाहरणार्थः

आद्य परिवेश	मध्य परिवेश	अन्त्य परिवेश
क्षति = छ्यति	अक्षुण्ण = अक्ख्युन्न, अछ्युन्न	अक्ष = अक्ख्य, अछ्य
क्षिति = छिति	आक्षेप = आक्खेप, आच्छेप	पक्षी = पक्खी, पच्छी
क्षेत्र = छेत्र		

नेपालीमा य, र, ल, व वर्णसँग संयुक्त भएका केही शब्दमा जोडिने वर्णको द्वित्वोच्चारण र केहीमा एकल उच्चारण देखिन्छ। यस्ता शब्दको सही उच्चारण यस कोशमा दिइएको छ।
उदाहरणार्थ :

शब्द	द्वित्वोच्चारण	शब्द	एकल उच्चारण
कन्या	कन्न्या	कन्याउनु	कन्याउनु
दाम्लो	दाम्लो	पन्यु	पन्यु

लेख्य नेपाली भाषाको मानकीकरणका निम्ति वैकल्पिक वर्णविन्यास र अपवादको न्यूनीकरणका निम्ति यस कोशमा केही सुधारका प्रस्ताव अगि सारेको पाइन्छ। यस कोशले तत्सम, आगन्तुक र अनुकरण मूल गरी स्रोतका दृष्टिले नेपाली शब्द भण्डारका शब्दको विभाजन गरेको देखिन्छ। तद्भव शब्दलाई नेपाली मौलिक शब्द मानेको पाइन्छ। शब्द स्रोतका दृष्टिले यस कोशले दिएका सूचना अपूर्ण भएको टिप्पणी पनि गरिएको छ (श्रेष्ठ : २०६२ : ७३)। तर वर्णविन्यासका दृष्टिले यस विभाजनलाई अवैज्ञानिक मान्न सकिदैन।

संस्कृत तत्सम शब्दको वर्णविन्यास तत्सम नियमानुसार नै रहे पनि विकार नआई जोडिएका समस्त शब्दका निम्ति नयाँ वर्णविन्यास प्रस्तावित गरेको देखिन्छ। त्यस्तै केही नेपाली समस्त शब्दमा पनि यस प्रयोगलाई नै महत्व दिइएको पाइन्छ।

उदाहरणार्थ : मन्त्रीमण्डल, दैवीप्रकोप, रात्रीभोज, जडीबुटी, उप्रीथुप्री जस्ता शब्द हेर्न सकिन्छ।

यस कोशले शब्दानुशासन (लिङ्ग, वचन, कारक आदि) तथा शब्दको प्रयोग सन्दर्भको सूचना पनि राम्ररी दिएको पाइन्छ। निम्न शब्दबाट यसको पुष्टि हुन्छ :

म- सर्व. (ति. मैले, सम्ब. मेरो, बहु. हामी)
केटो- ना. (बहु./ति. केटा, स्त्री. केटी)
सानो- वि. (बहु./ति. साना, स्त्री. सानी, लघु. सानु, हेय. साने)

उद्देश्य भागमा दिइने अन्य सूचनामा यस कोशले व्युत्पन्न शब्दको व्युत्पादनको सङ्केत गरेको पाइन्छ। यसमा व्युत्पन्न शब्दको निर्माण प्रक्रियाको सङ्केत गरिएको छ। प्रयोक्ताको शब्द भण्डार बढाउने उद्देश्यले दिइएका व्युत्पादन सम्बन्धी त्यस्ता सूचना अत्यन्त उपयोगी रहेको मूल्याङ्कन गरिएको छ (श्रेष्ठ : ७३-७४)।

कोशविज्ञानअनुसार कोशीय प्रविष्टिको अर्थविधानका युक्तिहरु परिभाषीकरण, प्रकारान्तर

कथन, पर्याय, विपर्याय, प्रतिनिर्देश, प्रयोग र चित्राङ्कन मानिन्छन् (जुगुस्ता : १९७१ ई : २५२) ।
प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशले चित्राङ्कनबाहेक अन्य सबै युक्तिको उपयोग गरेको देखिन्छ :

- क) परिभाषीकरण : चुकन्दर गाजर मुला जस्तै सलादको रूपमा काँचै खाइने एक प्रकारको गुलियो कन्दमूल ।
: भारफुक बिरामीको रोग, भूतप्रेतको लागो आदि हटाउन कुश, कुचो, खरानी, जल आदिले बिरामीलाई छुँदै लागो फुकदै भाँदै गरिने एक उपचार, बिरामीलाई निको पार्न धामी भाँक्रीले गर्ने विधि ।
- ख) प्रकारान्तर कथन : अक्षरेपि अक्षरमा पनि
टुन्याहा टुनामुना गर्ने, टुनामुना गर्न सिपालु
आंशिक अंश वा खण्डको, केही अंशको
- ग) पर्याय : आकलभुक्कल कहिलेकाहीं, यदाकदा
: गगन आकाश, अन्तरिक्ष
- घ) विपर्याय : बाह्य विप. आन्तरिक
: शुष्क विप. रसिलो
- ङ) प्रतिनिर्देश : अक्कल हे. अक्कल
: ठिम्मर हे. ठिमाहा
- च) प्रयोग : कोशीय अर्थविधानको स्पष्टता प्रविष्ट शब्दको प्रयोगबाट पुष्टि हुन्छ । यस कोशले कोशीय प्रविष्टिको अर्थगत स्पष्टताका निम्ति मुख्यतया उदाहरण र वाक्यात्मक प्रयोग, गरेको पाइन्छ । अनेकार्थी शब्दको अर्थगत भिन्नता छुट्ट्याउन उदाहरण तथा प्रयोगले उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

उदाहरणार्थ :

पानी १. खोला, धारो, कुवा, वर्षा आदिबाट पाइने पेय वस्तु, जल । कुवाको पानी चिसो हुन्छ ।
(वाक्यात्मक प्रयोग)

२. भरी, वर्षा । रातभरि पानी पऱ्यो ।
(वाक्यात्मक प्रयोग)

३. फलफूल, बोटबिरूवा आदिको भोल; रसिलो पदार्थ, रस (उदा. काँक्राको पानी, नरिवलको पानी) (उदाहरण)

४. जिब्रो, आँखा, घाउ आदिबाट आउने तरल पदार्थ । अमिलो साँधेको देख्दा जिब्राबाट पानी आयो । (वाक्यात्मक प्रयोग)

५. टलक, कान्ति (उदा. पानीदार आँखा, पानीदार हिरा) (उदाहरण)
६. पुरुषार्थ, क्षमता, तुजुक, फुर्तीफार्ती । को कति पानीमा छ, त्यो खेलले देखाउँछ । (वाक्यात्मक प्रयोग)
७. जलवायु, हावापानी (उदा. पानी बदल्नु, पानी फेर्नु) (उदाहरण)

अर्थविधानका उपर्युक्त युक्तिवाहेक विवृति वा स्पष्टीकरण (उदा. चहार (अब्वल, दोयम, सिम, चहार) प्रयोग क्षेत्र र सन्दर्भको सङ्केतद्वारा शब्दको अर्थ खुलाएको देखिन्छ । (उदा. मुखारी-दर.= दरबारिया, बाहुली^१, सद.=सदरिया) लाक्षणिक अर्थ (उदा. महाभारत^४ वि. पार गर्न ज्यादै कठिन, समाधान गर्न कठिन, दुर्लङ्घ्य- ला., तुलनीय शब्दद्वारा अर्थ सङ्केत (उदा. बाल्यावस्था-तुल. वृद्धावस्था)

प्रनेश प्रचलित नेपाली शब्द भण्डारको प्रकृति र प्रवृत्तिको अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । कोशवैज्ञानिक दृष्टिले प्रविष्टिका निमित्त अनुपयुक्त व्यक्ति, स्थान आदि बुझाउने शब्द र अप्रचलित तत्सम शब्दको परिहार, संभाव्य र प्रयोगशील ठानिएका तथा पूर्ववर्ती कोशमा छुटेका कतिपय शब्दको समावेश यस कोशको प्रविष्टि छनोटका महत्त्वपूर्ण पक्ष देखिन्छन् (भण्डारी : २०६१ : घ) । भाषा सिकाइका चार सीप सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइमध्ये बोलाइलाई सही र शुद्धतातर्फ लैजान यस कोशले दिएको उच्चारण सम्बन्धी सूचनाले नेपाली मातृभाषाका वक्ता र दोस्रो भाषाको रूपमा नेपाली भाषा बोल्न र सिक्नेहरूलाई समेत मानक उच्चारणको आधार निर्माण गरिदिएको पाइन्छ (श्रेष्ठ : ७२) । लेख्य नेपालीको एकरूपताका निमित्त वर्णविन्यासलाई वैज्ञानिक आधारमा सरलीकरण र अपवादको न्यूनीकरणमा यस कोशले उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ (भट्टराई : २०६१ : ख) । शब्दको कोशविज्ञान र अर्थविज्ञानका आधारमा सङ्क्षिप्त, स्पष्ट र सटीक रूपमा अर्थ प्रस्तुत गरी प्रयोगद्वारा अर्थ छर्लङ्ङ पार्नु यसको वैशिष्ट्य मानिएका छ (अधिकारी : २०६१ : १-५) । उपर्युक्त विशेषताका आधारमा यस शब्दकोशलाई नेवृशको दाँजोमा अग्रगामी, युगान्तकारी तथा प्रामाणिक कोश मानिएको छ (भट्टराई : २०६१ : ३३) ।

नरेन्द्र चापागाईद्वारा सम्पादित **नेपाली शब्द भण्डार** (२०६२) एकभाषी नेपाली शब्दकोश प्रकाशित देखिन्छ । प्रविष्ट शब्दको शब्दवर्ग (क्रियाका प्रकारसहित) भाषास्रोत, प्रातिपदिक भनी मूल रूपको किटान र अर्थविधान सहितको यस कोशमा केही टुक्का र उखानसमेत प्रविष्टीकृत देखिन्छन् । शब्दको सङ्क्षिप्त परिभाषा र पर्यायद्वारा अर्थविधान गरेको पाइन्छ । केही अति अप्रचलित तत्सम शब्द (उदा. अवगुण्ठन, अवलुञ्चन, अवलेखनी, निराहारिका, निर्मात्रिक, नैर्मल्य, दिदृक्षा, दिदृक्षु, नृपाल, पतिंवरा, पथी) सहप्रयुक्त घटकको अर्थद्वारा सहज अर्थबोध्य संयोजित शब्द (उदा. नेपाली शैली, नेपाली नागरिकता, अविच्छिन्न उत्तराधिकारी), रूपभेदित शब्दको स्त्रीय रूपतर्फ प्रतिनिर्देश नगरी दोहोरो प्रविष्टि (उदा. मनुवा/मानुवा, मङ्गसीर/मुङ्सीर, मान्द्रो/मान्द्रो) र स्थान, व्यक्ति आदि जनाउने शब्द (उदा. नुवाकोट, नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, मादी, राजतरङ्गिणी, सिउसिउ राजा) तथा अर्थविहीन द्विरूक्तांशको प्रविष्टीकरण (उदा. आछ्छा, मुचो)

यसका कमजोर पक्ष देखिन्छन् ।

नेवृश र प्रनेशभन्दा पछि प्रकाशित भएर पनि तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासमा यस कोशले सुधारका प्रस्तावहरू राखेको देखिँदैन । (उदा. कञ्चट, कञ्जरा, खुशी, भुण्ड्याउनु, भण्डा, पाइन्ट, पण्डित्याई, फण्ड, व्यू, व्यूरो, शहीद, शिकार इत्यादि)

अर्थविधानका दृष्टिले पनि यस कोशमा अप्रचलित अर्थानुसन्धान (उदा. कीलो^१, कीलोथलो, दधि) अर्थलेखनमा भद्दापन (उदा. पत्रमुद्रा, फ्याङ्ग) परिभाषाविना केवल पर्यायार्थ (उदा. अवलेखनी, अल्ल्छीपन) जस्ता अर्थलेखनका कमजोरी देखिन्छन् ।

हर्षनाथ भट्टराई र माधव लम्सालको सम्पादनमा राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश (२०६३) प्रकाशित देखिन्छ । प्रविष्ट शब्दको शब्दवर्गीय सूचना र सङ्क्षिप्त अर्थविधान मात्र गरिएको यस कोशले पनि नेपालमा प्रचलित विभिन्न १८ भाषाका र संस्कृत तथा अङ्ग्रेजी भाषाका पर्यायवाची शब्द पनि फाट्टफुट्ट दिएको छ । उच्चारणानुसारी वर्णविन्यासको अनुसरण गर्दै इ, इनी, एस, एही, आदिको प्रयोग गरेको छ भने अर्कातिर प्रचलन र परम्पराको नाममा आगन्तुक शब्दलाई पुरानो वर्णविन्यासमा पनि प्रविष्टि दिइएको छ फलत : आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासबारे नेवृशद्वारा स्थापित मान्यता खल्बल्याउन खोजेको छ । अनुस्वारको प्रयोगका दृष्टिले त यो कोश नेशभन्दा पहिलेको लेख्य रूपमै ढल्केको छ ।

दयाराम श्रेष्ठ र अरुको सम्पादनमा प्रकाशित विद्यार्थी नेपाली शब्दमाला (२०६३) प्राथमिक तथा माध्यमिक तह सम्मको नेपाली पाठ्यपुस्तकका कठिन शब्दको शब्दार्थ सङ्ग्रह ९न्यिककबचथ० को रूपमा देखिएको छ । उखान र टुक्का समेतलाई प्रविष्टि दिई सङ्क्षिप्त परिभाषा, पर्याय, फाट्टफुट्ट विपर्याय र वाक्यात्मक प्रयोगद्वारा अर्थविधान गरिएको यो पुस्तक शैक्षणिक प्रयोजनमा केन्द्रित छ ।

३.६ सारांश

नेपाली शब्दकोश परम्पराले बहुभाषी, द्विभाषी हुँदै एकभाषी स्वरूप प्राप्त गरेको देखिन्छ । प्रारम्भमा मात्र देखा परेका बहुभाषी शब्दसूचीबाट द्विभाषी शब्दकोशको जग बसेको मानिन्छ । यस परम्परामा टर्नबुलको नेपाली ग्रामर एन्ड भोक्याबुलरीको अन्त्यमा सूचीकृत शब्द र तिनको अर्थलाई कोशवैज्ञानिक ढाँचा अँगालेको प्रथम शब्दावली मान्न सकिन्छ । नेपाली द्विभाषी शब्दकोश परम्परामा ज्याल्फ लिली टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश तत्कालीन नेपाली शब्द भण्डारको कथ्य रूपको प्रकृति र प्रवृत्तिको अध्ययनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । स्रोत भाषा नेपाली र लक्ष्य भाषा अङ्ग्रेजी रहेको यस कोशले नेपाली एकभाषी शब्दकोश निर्माणको आधार खडा गरेको मान्न सकिन्छ । सामग्री सङ्कलन, प्रविष्टिको चयन, शब्दको वर्णविन्यास उच्चारण, स्रोत, व्युत्पत्ति जस्ता बहुविध सूचना, तिनको व्यवस्थापनका युक्ति र अर्थविधानमा कोशविज्ञानको आधुनिक प्रविधि अँगालेको यो कोश प्रयोजनका दृष्टिले व्युत्पत्तिमूलक देखिन्छ । एकै शब्दका विविध उच्चार्य भेदमध्ये स्तरीय रूपको पहिचान र लेख्य मानक निर्धारणमा

केही द्विविधात्मक सूचना रहे पनि नेपाली शब्दको निर्वचनका दृष्टिले यो कोश प्रामाणिक मानिन्छ ।

मोतीराम भट्टको अनुप्रास मञ्जरी वर्गगत आधारमा सङ्कलित श्लोकबद्ध शब्दावलीको रूपमा पाइन्छ भने राममणि आ.दी.को बहुचर्चित मणिकोश अप्रकाशित देखिन्छ । जयपृथ्वीबहादुर सिंह, शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल र देवीदत्त पराजुलीका कोशसम्बन्धी कार्यहरु पनि सूचनामा मात्र सीमित देखिन्छन्, कृति प्रकाशित छैनन् । यस परम्परामा प्रकाशित चालिसेको नेपाली बगली कोष प्रथम एकभाषी नेपाली शब्दकोश मानिएको छ । प्रविष्टि सङ्ख्या, सूचना र अर्थविधानका दृष्टिले लघु तथा सङ्क्षिप्त रहे पनि लेख्य नेपालीमा एकरूपता ल्याउने र प्रकाशन सामग्रीको भाषा हेर्ने तत्कालीन आधिकारिक संस्था नेभाप्रसद्वारा प्रकाशित भएकाले यस कोषलाई निर्देशात्मक (prescriptive) शब्दकोश मान्न सकिन्छ । वर्णानुक्रम र वर्णविन्यासमा केही द्विविधा रहे पनि यसले प्रथम एकभाषी कोशको स्थान र महत्त्व पाएको छ । नेवृश प्रकाशित हुनुअघि प्रकाशित कोशहरुमा सङ्क्षिप्त नेपाली कोश पुष्कर शमशेरको व्याकरणानुसारी देखिन्छ । यस कोशले तत्सम शब्द र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासमा सुधारका केही प्रस्ताव अगि सारेको छ ।

बालचन्द्र शर्माको नेश प्रविष्टि सङ्ख्या, सूचना, अर्थविधान र कोश सम्पादनको प्राविधिक पक्षका दृष्टिले धेरै विकसित देखिए पनि अप्रचलित तत्सम शब्दको अधिक प्रविष्टिले आलोच्य देखिन्छ । महानन्द सापकोटाको नेशप टर्नरको शब्दकोश पछिको व्युत्पत्तिमूलक कोशको रूपमा परिचित छ । यस कोशको विशेष महत्त्व नेपाली शब्दको पुख्यौली केलाउनुमा देखिन्छ । पारसमणि प्रधानको सानो नेपाली शब्दकोश (२०३९) सूर्यविक्रम ज्ञवालीको नेपाली सङ्क्षिप्त शब्दकोश (२०४०) र लघु आकृति, सीमित सूचना र सङ्क्षिप्त अर्थविधानमा देखिन्छन् । नेवृश पूर्ववर्ती एकभाषी शब्दकोशको तुलनामा प्रविष्टि, सूचना र अर्थविधानका दृष्टिले बृहत्, बहुसूचनात्मक र विस्तृत देखिन्छ । (हे. चौथो र पाँचौ अध्याय)

नेवृश उत्तरवर्ती कोशहरुमा हर्षनाथ भट्टराईको वृनेशले संस्कृत शब्द कटौती गरे पनि यसमा थप सुधार र सूचना पाइदैन । वसन्तकुमार शर्मा नेपालको नेशसा कोशीय प्रविष्टिको चयन, सूचना र अर्थविधानका दृष्टिले अवैज्ञानिक र अव्यवस्थित देखिन्छ । प्रचलित वर्णानुक्रम व्यवस्थाको व्यतिक्रम, अप्रचलित तत्सम शब्द र एकै शब्दका कथ्य भेदको अन्धाधुन्ध प्रविष्टि, वैकल्पिक वर्णविन्यासको प्रस्ताव जस्ता कमजोरीका कारण यसले शब्दकोशको वैज्ञानिक स्वरूप ग्रहण गरेको देखिदैन । विल्यम बर्कको सही शब्द पर्यायवाची शब्दकोशको रूपमा देखिन्छ । हेमाङ्गराज अधिकारी र बट्टीविशाल भट्टराईको प्रनेश बहुप्रचलित नेपाली शब्दको प्रविष्टि, विविध सूचना, स्पष्ट एवं सङ्क्षिप्त अर्थविधान र प्रयोगका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । वर्णविन्यासमा सुधार र एकरूपताका निम्ति अपवादको न्यूनीकरणमा यसले विशेष जोड दिएको देखिन्छ । कथ्य मानकको सही सूचनाका निम्ति प्रविष्टि आधारभूत शब्दको उच्चारण दिई उच्चार्य मानक निर्दिष्ट गर्ने कार्यमा यसको प्रयास महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । नरेन्द्र चापागाईको नेपाली शब्द भण्डार (२०६२) हर्षनाथ भट्टराईको शब्दकोशको ढाँचामा प्रकाशित कोशको रूपमा देखिन्छ भने विद्यार्थी नेपाली शब्दमाला कोशीय ढाँचामा सम्पादित शब्दार्थ सङ्ग्रहको रूपमा देखिएको छ ।

नेपाली शब्दकोशको विकास यात्राका तीन चरण मान्न सकिन्छ । आरम्भदेखि टर्नरसम्म यसको प्रथम चरण मान्न सकिन्छ । प्राविधिक दृष्टिले विशिष्टता हासिल गरेको टर्नरको कोशले नेपाली एकभाषी शब्दकोश निर्माणको आधार खडा गरेको देखिन्छ । यही आधारमा नेभाप्रसका शब्दकोशहरू प्रकाशित हुन्छन् । चक्रपाणि चालिसेको नेबको प्रथम नेपाली एकभाषी शब्दकोशको प्रस्थानविन्दु मान्न सकिन्छ । दोस्रो चरण नेशवाट प्रारम्भ हुन्छ । यस बीचमा केही शब्दकोश प्रकाशित देखिन्छन् तर नेवृश नै तृतीय चरणको आरम्भिक कोश मानिन्छ । टर्नरदेखि नेवृशसम्मको शब्दकोशीय विकास यात्रामा देखा परेका कोशहरूमा प्रनेशले नव चरणको सङ्केत गरेको छ ।

नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) को निर्माणको पृष्ठभूमि

४.१ विषय प्रवेश

यस अध्यायमा नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०)/नेवृशको निर्माणको अन्तर्कथा प्रस्तुत गरिएको छ। नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान/नेराप्रप्रवाट प्रकाशित दुई एकभाषी कोशमध्ये नेपाली शब्दकोश (२०१९)/नेश पहिलो र नेवृश (२०४०) दोस्रो शब्दकोश हो। नेश प्रकाशित भएको २१ वर्षपछि प्रकाशित नेवृश नेशको संशोधित तथा परिवर्धित संस्करण नभई छुट्टै प्रकाशित भएको हो। शब्दकोश प्रत्येक संस्करणमा संशोधन तथा परिवर्धन गर्नुपर्ने ग्रन्थ मानिन्छ। तर नेराप्रप्रले नेशलाई संशोधन, परिवर्धन नगरी छुट्टै कोश प्रकाशन गरेको देखिन्छ। २०४० मा प्रथम संस्करणको रूपमा प्रकाशित नेवृश २०५०, २०५२, २०५५ र २०५८ मा पुनर्मुद्रित भएको देखिन्छ। नेवृशको २०५० को संस्करण सामान्य संशोधन र २०५८ सालमा संशोधन परिवर्धनसहित पुनर्मुद्रित भएको सूचना पाइन्छ। पहिलो पटक प्रकाशित नेश भने नेराप्रप्रद्वारा पुनर्मुद्रित भएको देखिदैन। प्रस्तुत अध्यायमा नेश नेराप्रप्रवाट किन पुनर्मुद्रित भएन र नेवृश किन छुट्टै ग्रन्थको रूपमा प्रकाशित तथा पुनर्मुद्रितसमेत हुन पुग्यो ? आदिका साथै नेराप्रप्रद्वारा छुट्टै कोश प्रकाशन गर्ने दिशामा भएगरेका प्रयास, नेवृशको पृष्ठभूमि, प्रयोजन, नीति तथा कार्ययोजना र त्यसको निर्माणमा संलग्न विद्वान्हरूका दृष्टिकोणसहित अन्त्यमा सारांश प्रस्तुत गरिएको छ।

४.२ नेवृशको निर्माणको पूर्वाधार

४.२.१ नेवृशको निर्माणमा नेपाली शब्दकोश/नेश (२०१९) को प्रसङ्ग

नेराप्रप्र (तत्कालीन रोयल नेपाल एकेडेमी) बाट बालचन्द्र शर्मा (तत्कालीन उपकुलपति) को सम्पादनमा नेश प्रकाशित देखिन्छ। रोयल नेपाल एकेडेमीका कुलपति तत्कालीन राजा महेन्द्रबाट एउटा भरपर्दो नेपाली शब्दकोशको आवश्यकताको महसुस गरी उपकुलपति शर्मासाग गरेको चर्चाको परिणामको रूपमा यो कोश प्रकाशित भएको बुझिन्छ (शर्मा : २०१९ : श्री ५ महाराजाधिराजबाट बक्सेको शुभ-सन्देश)।

प्रविष्टि सङ्ख्या, सूचना र अर्थविधानका दृष्टिले लघु आकृतिका पूर्व प्रकाशित नेवको र सनेको बजारमा उपलब्ध हुन छोडेको परिप्रेक्ष्यमा नेश प्रकाशित भएको देखिएको छ (शर्मा : २०१९ : १०)। स्वयं तत्कालीन राजा महेन्द्रको तीव्र इच्छा र नेराप्रप्रका तत्कालीन उपकुलपति बालचन्द्र शर्माले नै कोशको सम्पादनको जिम्मेवारी लिएबाट यस कोशको निर्माणमा सरकारबाट पूर्ण सहयोग र समर्थन प्राप्त भएको देखिन्छ। नेभाप्रसमा पहिले काम गरेका विद्वान्हरू हरिश्चन्द्र न्यौपाने र वज्रानन्द वज्राचार्यलाई सरकारले पूर्णकालीन काज अन्तर्गत सरुवा गरी कोश निर्माणमा संलग्न गराएबाट यसको पुष्टि हुन्छ (शर्मा : २०१९ : १२)। नेराप्रप्रका तत्कालीन प्राज्ञ सोमनाथ सिग्देल, सदस्य सचिव सूर्यविक्रम ज्ञवाली, न्यायाधीश भगवतीप्रसाद सिंह, भू.पू. प्रधान सेनापति किरण शमशेर ज.ब.रा. जस्ता सम्बन्धित क्षेत्रका वरिष्ठ विद्वान् र पदाधिकारीहरूबाट आवश्यक सूचना तथा सामग्रीका निम्ति पहाचको ढोका खोलिनुका साथै अन्य विशिष्ट विद्वान्हरूबाट सूचना, व्याख्या आदिका निम्ति परामर्श तथा सहयोग लिएको जानकारी पाइन्छ (शर्मा : २०१९ : १३)। सरकारको पूर्ण सहयोगमा निर्मित यो कोश सरकारी खर्चबाट चल्ने नेराप्रप्र (तत्कालीन रोयल नेपाल एकेडेमी) बाट नै प्रकाशित भए पनि यसको स्वामित्व भने प्रकाशन गर्ने संस्थामा नराखी सम्पादक स्वयंले आफूमा राखेको देखिन्छ। (शर्मा: पूर्ववत् : भित्री पेज) पूर्ववर्ती

शब्दकोशहरूको तुलनामा प्रविष्टि, सूचना, अर्थविधान र तिनको व्यवस्थापनका दृष्टिले समेत बृहत्, बहुसूचनात्मक र व्यवस्थित यस कोशको प्रचार प्रकाशन हुनुभन्दा अगाडि नै भएको उल्लेख पाइन्छ (भट्टराई : २०४४ : ९४) । यसको प्रकाशन भने २०१९ को अन्त्यतिर शिवरात्रिको अवसरमा भएको देखिन्छ (शर्मा : २०१९ : १३) ।

प्रकाशन भएको एक दशकभन्दा बढी समयसम्म यो कोश बजारमा उपलब्ध देखिन्छ । यसै बीच वि.सं. २०३२ असार ६ गते बालचन्द्र शर्माको मृत्यु हुन्छ (भट्टराई : पूर्ववत् : २४) । बजारमा शब्दकोश नभएको र माग भने भइरहेकाले प्रकाशन गर्ने संस्था नेराप्रले नेश नै पुनर्मुद्रण गर्ने मनसाय राखेको तर स्वामित्वका कारण यो कोश पुनर्मुद्रण हुने सम्भावना नरहेको प्रस्टिन्छ (शोधार्थीसागको कुराकानी) । एकातिर नेशमा संस्कृत तत्सम शब्दको आधिक्य र प्रचलित तद्भव तथा भर्त्ता शब्द कम भएकाले समग्र संशोधन तथा परिमार्जन गरी अद्यावधिक गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको अर्कातिर स्वामित्व सम्पादकमा रहेको कारणले प्रकाशनको अनुमति लिन गाह्रो परेको हुदा नेराप्रले संस्थाको पूर्ण र अविच्छिन्न स्वामित्वमा छुट्टै कोश बनाउने निर्णय लिएपछि, नेशको पुनर्मुद्रणको प्रयास अन्त्य भएको र नेवृशको निर्माणको उपक्रम सुरु भएको देखिन्छ ।

४.२.२ नेवृश निर्माणको उपक्रम

नेराप्रका तत्कालीन कुलपति सूर्यविक्रम ज्ञवाली, उपकुलपति लैनसिंह वाङ्देल, सदस्य-सचिव सत्यमोहन जोशीसहितको प्राज्ञ परिषदले एक बृहत् तथा आधिकारिक कोश निर्माणको स्वीकृति दिएपछि, कोश निर्माणको कार्य विधिवत् प्रारम्भ भएको बुझिन्छ । यसका निम्ति तत्कालीन उपकुलपति लैनसिंह वाङ्देलको अध्यक्षतामा प्राज्ञ चूडानाथ भट्टराय संयोजक रहेको शब्दकोश समिति गठन भएको देखिन्छ । संयोजक प्राज्ञ चूडानाथ भट्टरायलाई यसको जिम्मेवारी दिएपछि उनले रोहिणीप्रसाद भट्टराई, हर्षनाथ भट्टराई, काशीनाथ तमोट र गोविन्दमान श्रेष्ठ सम्मिलित चार सहायक सम्पादकको समूह निर्माण गरी यस कार्यलाई अगाडि बढाएको देखिन्छ (नेवृश : १२ र शोधार्थीसाग सुरक्षित सामग्री) । वि.सं. २०३३ असारमा सम्पन्न त्रिदिवसीय नेपाली भाषा अधिगोष्ठीमा बल्लभमणि दाहालद्वारा प्रस्तुत “नेपाली भाषा र कोश” शीर्षकको शोधपत्र र रोहिणीप्रसाद भट्टराई, हर्षनाथ भट्टराई र काशीनाथ तमोटले तयार गरी प्रस्तुत गरेको कार्ययोजना पनि यससाग सम्बद्ध देखिन्छन् । शब्दको स्रोत, व्युत्पत्ति, शब्दवर्ग आदि सूचना र तिनको व्यवस्थापनका युक्तिका साथै निर्माणाधीन कोशको पूर्वभाग र उत्तरभागमा राख्न सकिने संभाव्य सामग्रीको विवरण समेत उक्त कार्ययोजनामा पाइन्छ (शोधार्थीसाग सुरक्षित सामग्री) । शब्द सङ्कलनका विधि र युक्तिबारे भने उक्त कार्ययोजना मौन देखिन्छ । नेशबाट नै अति अप्रचलित संस्कृत तत्सम शब्द हटाई अरु शब्द सङ्कलन गर्न र छुट तथा नव प्रचलित शब्द स्वयं सङ्कलकले थप्ने निर्देशन भएकाले करिब ४०००० शब्द सङ्कलन गरिएको र तिनको अर्थ पनि सोही कोशलाई नै आधार बनाएर लेखी आयोजक भट्टरायलाई आफैले वाचन गरी सुनाएको उल्लेख नेवृशको सम्पादनमा समेत प्रारम्भदेखि नै संलग्न व्यक्तिले गरेका छन् (भट्टराई : २०५३ : १४३) । यो कार्य २०३५ को अन्त्यसम्ममा सम्पन्न भएको बुझिन्छ ।

४.३ शब्दकोश समितिको गठन, नीति र कार्ययोजना

वि.सं. २०३६ वैशाखमा पुनर्गठित नेराप्रको कार्य समितिमा चूडानाथ भट्टराय हटी भाषातर्फ बालकृष्ण पोखरेल आएपछि, उपकुलपति माधवप्रसाद घिमिरेको अध्यक्षतामा पुनः सात सदस्यीय शब्दकोश समिति गठन भएको देखिन्छ । नवगठित समितिमा बालकृष्ण पोखरेल संयोजक र विजयबहादुर मल्ल सदस्य सचिव तथा वासुदेव त्रिपाठी, बल्लभमणि दाहाल, धनवज्र वज्राचार्य र काशीनाथ तमोट सदस्यको रूपमा रहेका देखिन्छन् । उक्त समितिले प्रस्तावित कोशको स्वामित्व, संस्थागत बौद्धिक तथा प्राज्ञिक संलग्नता, आधारभूत आन्तरिक सूचना आदिबारे नेराप्रका धारणा प्रस्ट पारी शब्दकोश सम्बन्धी नीति निर्माण गरेको देखिन्छ । शब्दकोश समितिले निर्माणाधीन कोश संस्थाको स्वामित्वमा रहने वा प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सम्पत्ति बन्नुपर्ने र यसलाई नेपाली भाषाको आधिकारिक कोश बनाउने उद्देश्यले पाठ्यक्रम निर्माण, शिक्षण र परीक्षा

लगायतका शैक्षणिक कार्य गर्ने देशको उच्च शैक्षिक संस्था त्रिवि र राष्ट्रको भाषा, साहित्य, संस्कृति, कला, ज्ञानविज्ञान लगायतका समग्र क्षेत्रको प्राज्ञिक समुन्नयनका निमित्त स्वतन्त्र चिन्तन, मनन, अध्ययन र अनुसन्धान गर्न गठित नेराप्रप्रको सहकार्यको रूपमा निर्माण गर्ने नीति बनाएको देखिन्छ। सोही अनुसार शब्दकोश समिति र सम्पादक मण्डल गठन भएको देखिन्छ। समितिका अध्यक्ष तथा उपकुलपति घिमिरे, संयोजक प्राज्ञ बालकृष्ण पोखरेल र सदस्य वासुदेव त्रिपाठीका विचारले यसको पुष्टि गरेको पाइन्छ (शोधार्थीसागको कुराकानी) ।

शब्दकोशमा निर्वचन वा व्युत्पत्ति नेपाली भाषाको जीवन्तता र शब्दको अर्थगत समग्रतालाई कोशले महत्त्व दिनुपर्ने विचार समितिको देखिन्छ (शोधार्थीसागको कुराकानी) । निर्माणाधीन शब्दकोशका सम्बन्धमा यिनै नीतिहरु निर्धारित देखिन्छन् भने नेराप्रप्रको रजत जयन्ती वर्ष २०४० को अवसरमा प्रकाशित गर्ने गरी समयावधि तोकेको पाइन्छ। कोश निर्माणको कार्यारम्भ पूर्व प्राज्ञ चूडानाथ भट्टरायको कार्यकालबाट नै भएकाले त्यसको निरन्तरता मान्दै त्यतिबेला भए गरेका कार्यको जाच गरी प्रतिवेदन पेस गर्ने गरी समितिका सदस्यद्वय वासुदेव त्रिपाठी र बल्लभमणि दाहाललाई तोकेको देखिन्छ (शोधार्थीसागको कुराकानी)।

४.४ प्रस्तावित नमुना र शब्द सङ्कलन

कोशको नमुना र कार्य योजनाबारे संयोजक बालकृष्ण पोखरेलसहित अन्य चार सदस्य वासुदेव त्रिपाठी, बल्लभमणि दाहाल, धनवज्र वज्राचार्य र तमोटबीच छलफल भएको विचार त्रिपाठीको पाइन्छ। त्रिपाठीले कोशविज्ञान र कोश सम्पादनका विविध सिद्धान्तबारे प्रशस्त छलफल भएको र अन्त्यतः वर्णानुक्रम र अनुस्वारको उच्चारणानुसारी वर्णान्यासबारे नेशको प्रयोग वैज्ञानिक ठहराई यसलाई नै नमुनाको रूपमा लिने र प्रविष्टिसाग उपप्रविष्टि दिने सहमति भएको उल्लेख गरेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी) । संयोजक पोखरेल आफूले एम. ए. पढ्दा पाठ्यक्रममा २० अङ्कको कोशशास्त्र पढेकाले र विद्यार्थी कालदेखि नै शब्दकोश बनाउन प्रवृत्त भएकाले आफूमा सैद्धान्तिक ज्ञान, अनुभव तथा आत्मविश्वास रहेको र यही आधारमा छलफल गरेको उल्लेख गरेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी) । अर्का सदस्य तमोटको विचार भने पृथक् रहेको छ। उनले बैठकमा कोशविज्ञान विषयक छलफलभन्दा सम्पादनबारे मात्र सामान्य छलफल भएको विचार प्रकट गरेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी) ।

उपर्युक्त आधारमा सम्बन्धित सदस्यहरुबीच नै कोशविज्ञानका सैद्धान्तिक विषयमा र सम्पादनका विविध पक्षमा सामान्य छलफल मात्र भएको र लक्षणानुसारी नभई लक्ष्यानुसारी भएर बालचन्द्रको शब्दकोशलाई नमुना वा गुरुग्रन्थ बनाएको प्रस्टिन्छ। नेवृशको सम्पादनमा पछि संलग्न गराइएका गोपीकृष्ण शर्मा र कृष्णप्रसाद पराजुलीबाट पनि यही कुराको पुष्टि भएको छ (शोधार्थीसागको कुराकानी) ।

शब्द सङ्कलनको प्रारम्भ पनि नेशमा प्रविष्टि अति अप्रचलित संस्कृत तत्सम शब्दलाई छोडेर गरिएको देखिन्छ। त्रिपाठीका अनुसार नेशबाट भन्डै २८ हजार शब्द लिएको र चूडानाथ भट्टरायको कार्यकालमा सङ्कलित सम्पूर्ण शब्दबाट करिब ५ प्रतिशत अथवा २००० जति शब्द लिइएको सूचना पाइन्छ (शोधार्थीसागको कुराकानी) । हर्षनाथ भट्टराईले कानुनी तथा लेखासम्बन्धी २००० शब्द र कृष्णप्रसाद पराजुलीले गण्डकी क्षेत्र र बाग्मती पूर्वको क्षेत्रमा प्रचलित २४०० जति शब्द कोशका निमित्त सङ्कलन गरेको उल्लेख गरेका छन् (भट्टराई : २०५३ : १४५ र शोधार्थीसागको कुराकानी) । शब्द छनोटमा संलग्न राजेन्द्र सुवेदी, नरेन्द्र चापागाई, तीर्थराज सुवेदी आदिद्वारा वाङ्मयका विविध क्षेत्र तथा भाषिका आदिबाट सङ्कलित शब्द तथा देशव्यापी रूपमा विद्यार्थीदेखि विद्वान् व्यक्तिसम्म सबैलाई शब्द पठाउन गरेको खुला आह्वान पश्चात् प्राप्त सम्पूर्ण शब्द एकत्र गर्दा करिब ५०००० जति शब्द मात्र सङ्कलित भएको उल्लेख पाइन्छ (भट्टराई : २०५३ : १४४)।

यसरी सङ्कलित सम्पूर्ण शब्द मिलाउदासमेत नेशभन्दा पनि कम शब्द सङ्कलन भएपछि यसका निमित्त पुनः प्रयास भएको देखिन्छ। शब्दकोश समितिले वासुदेव त्रिपाठी र

बल्लभमणि दाहाललाई २०३८ मा विशेष सम्पादकमा नियुक्त गरेपछि थप शब्द सङ्कलनार्थ २५ वर्ग निर्धारण गरी तदनुसार एक महिनाभित्र शब्द सङ्कलन गरी बुझाउन निर्देशन दिएको पाइन्छ । २५ वर्ग निम्नानुसार देखिन्छन् (भट्टराई : २०५३ : १४४) :

१. ग्रामीण शब्द
२. लोकसाहित्य, लोककला र सांस्कृतिक शब्द
३. दरबारिया शब्द
४. संविधान, ऐन, कानून, न्याय र अदालत तथा कानुनी लिखतका शब्द
५. उद्योग, वाणिज्य तथा लेखा सेस्ताका शब्द
६. राजनीति, संघसंस्था तथा परराष्ट्र सम्बन्धी शब्द
७. प्रशासनिक (जङ्गी, निजामती, प्रहरी तथा संस्थान सम्बन्धी) शब्द
८. इतिहास, संस्कृति, पुरातत्त्व, धर्मशास्त्र, समाजशास्त्र र मानवशास्त्र सम्बन्धी शब्द
९. विज्ञान र प्रविधि सम्बन्धी शब्द
१०. कृषि तथा पशुपालन सम्बन्धी शब्द
११. ललितकला सम्बन्धी शब्द
१२. भूगोल, खगोल तथा वातावरण सम्बन्धी शब्द
१३. दर्शन तथा मनोविज्ञान सम्बन्धी शब्द
१४. भाषा, साहित्य तथा समालोचना सम्बन्धी शब्द
१५. चिकित्सा तथा जनस्वास्थ्य सम्बन्धी शब्द
१६. कलकारखाना तथा घरेलु उद्योग सम्बन्धी शब्द
१७. वन, वनस्पति, वन्य जन्तु र वनपैदावार सम्बन्धी शब्द
१८. सञ्चार तथा यातायात सम्बन्धी शब्द
१९. शिक्षा सम्बन्धी शब्द
२०. सामान्य ज्ञान सम्बन्धी शब्द
२१. पेसागत शब्द
२२. दैनिक, साप्ताहिक, मासिक, द्वैमासिक आदि पत्रिकाबाट छनोट गरिएका शब्द
२३. खेलबाड र खेलकुद तथा व्यायाम सम्बन्धी शब्द
२४. नेपालका पशुपक्षी तथा कीटपतङ्ग आदिसम्बन्धी शब्द
२५. सामान्य र छुट्टै विविध विषय सम्बन्धी शब्द

उपर्युक्त हरेक वर्गभित्र उपवर्ग वा अवान्तर वर्ग समेत छुट्टयाई शब्द सङ्कलकहरूले थप एक महिनाभित्रमा २०००० शब्द सङ्कलन गरेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त थप पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरू सम्बन्धित विषयका विद्वान्हरूबाट लिइएको बुझिन्छ । पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दसम्बन्धी सुझाउ दिनेहरूको नामावली नेबृशको पूर्वभागको भित्री पेजमा दिइए पनि ती विद्वान्हरूबाट सङ्कलित शब्दको सङ्ख्या भने कतै पनि उल्लिखित पाइदैन ।

यसरी पहिलेका ५०००० शब्द र पछि सङ्कलित २०००० समेत गरी सङ्कलित ७०००० शब्दहरूबाट नदोहोरिएका र रूपभेद नभएका शब्दहरू प्रविष्टि र उपप्रविष्टिका निम्ति छनोट गरेको बुझिन्छ ।

४.५ नेबृशको सम्पादनको अन्तर्कथा

सङ्कलित शब्दको सम्पादन अर्थलेखन लगायतका कार्यहरु एकै समय र एकै ढाँचाबाट गरेको भने देखिदैन। शब्द सङ्कलनमा सम्बद्ध व्यक्तिहरुलाई नै कोशीय एकाइ सम्बन्धी सूचना निर्धारण तथा अर्थलेखनमा पनि संलग्न गराइएको, यसका निमित्त आधारभूत प्रशिक्षण सामूहिक रूपमा दिई अर्थ लेख्न लगाएको र उनीहरुद्वारा तयार गरेको अर्थलेखनको नमुना हेरी व्यक्तिगत रूपमा पनि समस्याको समाधान गर्न प्रशिक्षण दिइएको उल्लेख त्रिपाठीले गरेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी)। उनका अनुसार आरम्भमा साहित्य, भाषा र इतिहाससाग सम्बन्धित जटिल र अनेकार्थी केही शब्दको अर्थ आफूहरु (त्रिपाठी, दाहाल र वज्राचार्य) ले लेखेर शब्दकोश समितिमा प्रस्तुत गरी स्वीकृत भएपछि तिनै नमुनामा आधारित भई अर्थ लेख्न संलग्न व्यक्तिहरुलाई तालिम दिएको र शब्दपत्ती छापेर समितिमा प्रस्तुत गरी स्वीकृत भएपछि मात्र सूचना र अर्थलेखनको कार्यलाई अगि बढाइएको बुझिन्छ (शोधार्थीसागको कुराकानी)। सोही समितिका अर्का सदस्य काशीनाथ तमोटले भने वर्णविन्यास र कार्ययोजनासाग असहमत भई आफू निष्क्रिय रहेको उल्लेख गरेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी)। सामान्य प्रशिक्षणपछि सूचना र अर्थलेखनको कार्य प्रारम्भ भए पनि नेशबाट सङ्कलित शब्द, तत्सम्बन्धी सूचना र अर्थविधान सोही कोशबाट पहिले नै वाक्यात्मक फेरबदल मात्र गरी लिएकाले सङ्कलित नया शब्दमा मात्र प्रशिक्षणबाट प्राप्त ज्ञान र अनुभवको उपयोग भएको प्रस्टिन्छ। यसरी शब्दको सूचना र अर्थलेखनको कार्यसागै विशेष सम्पादकद्वयद्वारा अन्तिम रूप दिने कार्य थालिए पनि दुई वर्षमा १२०० जति शब्दपत्ती मात्र सम्पादित भएकाले विशेष सम्पादकको घरमा नै काँड पुऱ्याइएको तर यस उपायबाट पनि उत्साहप्रद नतिजा प्राप्त हुन नसकेको देखिन्छ (भट्टराई : २०५३ : १४५)। यसै क्रममा नेराप्रका तत्कालीन कुलपति लैनसिंह वाङ्देलले शब्दकोश समितिका संयोजक बालकृष्ण पोखरेललाई शब्दकोशको कार्य प्रगतिबारे मौखिक स्पष्टीकरण सोधी समय सीमाको बारेमा समेत सचेत गराएपछि पोखरेलले कोश सम्पादनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी आफूले लिएको बताएका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी र पोखरेल : २०५५: १६-१७)। यस कार्यलाई द्रुत गति दिन पोखरेलले विशेष सम्पादकका अतिरिक्त कृष्णप्रसाद पराजुली, गोपीकृष्ण शर्मा र हर्षनाथ भट्टराईलाई क्रमशः सम्पादक, सहसम्पादक र सहायक सम्पादकमा नियुक्ति दिलाई बाकी रहेको अर्थलेखन, सम्पादन र रूजु लगायतका सम्पूर्ण कार्य आफ्नो निर्देशनमा अगाडि बढाएको बुझिन्छ। नेराप्रकाको कार्यालयमा विभिन्न व्यक्तिसाग भेटघाट गर्नुपर्ने र यसले काममा बाधा पर्ने हुदा कृष्णप्रसाद पराजुलीको भोटेबहालस्थित घरमा नै सबै जना जम्मा भई काम गर्ने गरेको र विशेष सम्पादकद्वयले पनि सल्लाह र सुझाव दिएको उल्लेख पाइन्छ (शोधार्थीसागको कुराकानी र भट्टराई : २०५३ : १४५)। भोक, तिर्खा, थकाइ, निद्रा र स्वास्थ्यको कुनै परवाह नगरी संशोधन लेखन, सम्पादन, रूजुलगायतका सम्पूर्ण कार्यमा संयोजक पोखरेल स्वयं र अन्य तीन जनाले झन्डै ६ महिना जति काम गरेपछि सहायक सम्पादक हर्षनाथ भट्टराईले सम्पूर्ण शब्दपत्ती एउटै ठूलो रजिस्टर कपीमा लेखेर प्रेस कपी तयार गरेको बुझिन्छ। यसरी तयार गरेको पाण्डुलिपि बनारस र दिल्ली दुई ठाउँमा कम्प्युटर टङ्कन भएपछि बनारसबाट छापिएर आएको र वि.सं. २०४० चैत्रमा नेराप्रकाको रजत जयन्ती वर्षको समापन अवसरमा विमोचित भएको देखिन्छ (भट्टराई : २०५३ : १४५ र गोरखापत्र २०४० चैत २४)।

४.६ कोश निर्माणमा संलग्न विद्वान्हरुका दृष्टिकोण

नेवृशको निर्माणमा संलग्न व्यक्तिहरुमा संयोजक बालकृष्ण पोखरेल, विशेष सम्पादकद्वय वासुदेव त्रिपाठी र बल्लभमणि दाहाल, सहसम्पादक कृष्णप्रसाद पराजुली, उपसम्पादक गोपीकृष्ण शर्मा र सहायक सम्पादक हर्षनाथ भट्टराई देखिन्छन्। नेवृशको भित्री पेजमा अन्य १७ जना विद्वान्को सहयोग लिएको उल्लिखित छ भने शब्दकोश समितिका अध्यक्ष माधवप्रसाद घिमिरेले घनश्याम काडेल, दयाराम श्रेष्ठ, नरेन्द्र चापागाईं र राजेन्द्र सुवेदीले पनि आरम्भमा अर्थलेखनमा सहयोग पुऱ्याएको उल्लेख गरेका छन् (नेवृश : १३)। विशेष सम्पादकमध्ये एक वासुदेव त्रिपाठीले यसमा तीन दर्जनभन्दा बढी व्यक्तिको संलग्नता रहेको सूचना दिएका छन् (अन्तरवार्ता : सगरमाथा एफ.एम. २०६१/१/१२)। यसरी कोशमा संलग्न व्यक्तिहरुको सङ्ख्या ठूलो देखिए पनि

आरम्भदेखि अन्त्यसम्म अटुट काम गर्नेको सङ्ख्या भने कम देखिन्छ । अतः नीति निर्माण र प्रत्यक्ष सम्पादनमा संलग्न सात व्यक्तिहरू क्रमशः माधवप्रसाद घिमिरे, बालकृष्ण पोखरेल, वासुदेव त्रिपाठी, काशीनाथ तमोट, कृष्णप्रसाद पराजुली, गोपीकृष्ण शर्मा र हर्षनाथ भट्टराईका दृष्टिकोण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

माधवप्रसाद घिमिरे

शब्दकोश समितिका अध्यक्ष माधवप्रसाद घिमिरेले निर्माणाधीन शब्दकोशको सर्वाधिकार, नीतिनिर्माण, शब्दको चयन, अर्थलेखन, सम्पादन तथा नेपाली शब्दकोश परम्परा आदिबारे व्यक्त गरेका विचारहरू निम्नानुसार छन् :

(क) शब्दकोश सम्बन्धी नीतिबारे

निर्माणाधीन कोशको स्वामित्व संशोधन, परिमार्जन र पुनः प्रकाशनको सम्पूर्ण अधिकार नेराप्रप्रमा रहनुपर्ने गरी प्रशासनिक नीतिनिर्माणमा आफूले अडान राखेको र तदनुसार यो ग्रन्थ नेराप्रप्रको सम्पत्ति बनेको विचार माधवप्रसाद घिमिरेको देखिन्छ । भाषाको महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ शब्दकोश व्यक्तिगत प्रयासले प्रकाशन गर्न कठिन हुने भएकाले पनि शब्दकोशलाई संस्थागत सम्पत्ति बनाउन आफूले पहल गरेको उनले बताएका छन् । कोशको संशोधन, परिमार्जन, अद्यावधिकीकरण आदि कार्य गर्न शब्दकोश सम्बन्धी स्थायी विभाग (Permanent desk) स्थापना गर्न आफूले स्थायी कोषको व्यवस्था गरे पनि आफूहरूलाई नेराप्रप्रबाट हटाइएकाले उक्त कार्यले मूर्त रूप नपाएको विचारसहित दुःख व्यक्त गरेका छन् । घिमिरेले स्वतन्त्र चिन्तन, मनन र अनुसन्धानबाट प्राप्त ज्ञानलाई जनस्तरसम्म पुऱ्याउन र जनस्तरमा प्रचलित भाषिक विशेषतालाई स्वतन्त्र चिन्तन, मनन र अनुसन्धानद्वारा खार्ने उद्देश्यले नेराप्रप्र र त्रिविको सहकार्यका रूपमा यस कोशको निर्माण कार्यलाई अगि बढाउने उद्देश्य राखी दुबै संस्थाको प्रतिनिधित्व गराउने नीति तर्जुमा गरेको उल्लेख गरेका छन् । नेराप्रप्रको स्वतन्त्र चिन्तन, मनन र अनुसन्धानका उपलब्धिलाई त्रिभुवन विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रममा समावेश गरी शिक्षण र परीक्षण कार्यमा उपयोग गर्न र त्रिविको अध्ययन, अध्यापनको व्यावहारिक अनुभव नेराप्रप्रमा भित्र्याउने कार्यको रूपमा दुबैतिरका विद्वान्हरूलाई कोशमा संलग्न गराउने नीति अनुरूप नेबृशको निर्माण भएको विचार उनले व्यक्त गरेका छन् । कोशको स्वरूपबारे उनले भाषिक जीवन्तता, शब्दको निर्वचन र शब्दको समग्र अर्थ बोधका निम्ति अर्थविस्तार शब्दकोशका महत्त्वपूर्ण पक्ष मान्दै नेबृशमा यी तीन कुरा समावेश गर्ने गरी आफूले नीतिनिर्माण र सम्पादन मण्डलको चयन गरेको उल्लेख गरेका छन् । शब्दको निर्वचनमा पोख्त बालकृष्ण पोखरेल, भाषिक जीवन्तताका पक्षधर बल्लभमणि दाहाल र अर्थविस्तारका पक्षपाती वासुदेव त्रिपाठीलाई नेबृशको नीतिनिर्माण तथा सम्पादन मण्डलमा समावेश गर्न र आआनो ज्ञान र विद्वत्तामा टसमस नभई अडान राख्ने यी विद्वत्त्रयबाट काम लिन अत्यन्त कठिन भए पनि कोशनिर्माणको कार्यलाई आफूले सफलतासाथ पूर्ण गरेको विचार उनको देखिन्छ ।

(ख) शब्द सङ्कलनबारे

घिमिरेले लोक साहित्य, लिखित वाङ्मय र बोलीचाली गरी तीन क्षेत्रबाट शब्द सङ्कलन गर्न सकिने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले शब्द सङ्कलन गर्दा भाषाको मौलिकता र अस्तित्व जोगाउनुपर्ने विचार अगाडि सार्दै आगन्तुक शब्दको अनियन्त्रित प्रवेशमा ख्याल नपुऱ्याए यसले भाषालाई पौष्टिक आहारको सट्टा विष प्रदान गर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनी भाषान्तरबाट शब्द नलिए विकसित ज्ञान विज्ञानबाट ठगिने तर जथाभावी शब्द लिदा छोरो बेचेर कमारो किन्ने भन्ने उखान सार्थक हुने विचार राख्छन् । शून्यमा अगाडि अड्क थप्दा अर्को अड्क बन्ने उदाहरण दिदै उनले नया शब्दको प्राप्ति अनेक शब्द निर्माणका निम्ति उपयोगी हुनुपर्ने धारणा अगि सारेका छन् (नेबृश : ११) ।

(ग) नेवृशको सम्पादनबारे

घिमिरेले कोशको सम्पादनमा संलग्न व्यक्तिहरूमध्ये सुरूमा एकसरो काम त्रिपाठीले गरेपछि त्यसलाई केही सहयोगी लिएर पोखरेलले पूर्णता दिएको उल्लेख गरेका छन्। पोखरेल प्राज्ञ सदस्य भएकाले र उनले कोश निर्माणको जिम्मेवारी लिएकाले नेराप्रलाई र आफूलाई पनि सजिलो भएको विचार व्यक्त गरेका छन्। घिमिरेले कोश सम्पादनमा संलग्न पोखरेल र त्रिपाठी आफूआफूले जस लिन खोजेको आभास पाइए पनि यथार्थमा सबैले काम गरेको र जस पनि पाएको विचार प्रकट गरेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी)।

(घ) नेवृशको मूल्याङ्कनबारे

नेपाली एकभाषी शब्दकोशको ढाँचा पुष्कर शमशेरले तयार गरेको र नेभाप्रसबाट प्रकाशित तीन कोश (नेपाली बगली कोष (१९९८), पर्यायवाची कोष (१९९८) र सङ्क्षिप्त नेपाली कोश (२००७)) पछि नेराप्रबाट प्रकाशित नेशमा यस ढाँचाले क्रमशः मूर्तता पाएको घिमिरेको दृष्टिकोण देखिन्छ। उनले नेवृश हालसम्म प्रकाशित कोशहरूमध्ये विस्तृत, बहुसूचनात्मक र बृहत् रहेको टिप्पणी गर्दै लेख्य मानक निर्धारणमा यसले उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएको र अब कथ्य मानक सम्बन्धी सूचना यसमा अपेक्षित रहेको विचार व्यक्त गरेका छन्। (शोधार्थीसागको कुराकानी)

बालकृष्ण पोखरेल

शब्दकोश समितिका सदस्य तथा सम्पादक मण्डलका निर्देशक प्राज्ञ बालकृष्ण पोखरेलले नेवृशको सम्पादनका क्रममा नीति निर्माण, संयोजन, निर्देशन र सम्पादनबारे व्यक्त विचार निम्नानुसार छन्।

(क) शब्दकोश सम्बन्धी नीतिबारे

नेपाली बृहत् शब्दकोशको स्वरूपबारे उक्त कोशको नीति निर्माणको तहदेखि सम्पादनसम्म संलग्न बालकृष्ण पोखरेलले एउटा सम्पूर्ण सूचना र अर्थयुक्त कोश (क्वाटी कोश) को आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यसाथ नेवृशको परिकल्पना गरेको विचार व्यक्त गरेका छन्। सोही उद्देश्य प्राप्तिका निम्ति शब्दकोश समितिमा रही आफूले शब्द सङ्कलन, सूचना र अर्थलेखन आदिबारे नीति तयार गरेको उल्लेख गरेका छन्। देशव्यापी रूपमा सबैलाई शब्द पठाउन गरिएको आह्वान शब्द सङ्कलन सम्बन्धी यही नीतिको एक पक्ष मान्दै पोखरेलले आफूले समिति र सम्पादक मण्डलबीच संयोजकको भूमिका पूरा गरेको विचार व्यक्त गरेका छन्। सुरूमा आफू समितिमा मात्र रहेको र नीति निर्माण तथा अनुगमन गरेको पछि २०३८ को अन्त्यतिर शब्दार्थलेखन, रूजु, सम्पादन लगायतका सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न गरेर समयमा नै कोश प्रकाशित गरी आफूले नेराप्रको भाषा विभागको सदस्यको जिम्मेवारी पूरा गरेको विचार व्यक्त गरेका छन्। यस कोशलाई त्रिवि र नेराप्रको सहकार्य मान्ने पोखरेलले आफूले दुबैतिरको प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने भए पनि नीतिगत र पदीय दायित्व नेराप्रतर्फ बढी भएको विचार व्यक्त गरेका छन्।

(ख) कोश निर्माणको सैद्धान्तिक आधार तथा नमुना (मोडेल) बारे

पोखरेलले नेवृश कुनै कोशवैज्ञानिक ढाँचाबाट निर्देशित नभई दृढ इच्छाशक्ति र अनुभवका आधारमा निर्माण गरेको विचार व्यक्त गरेका छन्। उनले नाटकपछि नाट्यशास्त्र, रूपकपछि दशरूपक, कवितापछि काव्यशास्त्र, भाषापछि भाषाविज्ञानको विकास भए भैं शब्दकोश बनेपछि कोशशास्त्र तथा कोशविज्ञानको विकास र विस्तार भएको उल्लेख गरेका छन्। अध्ययन कालमा आफूले कोशशास्त्र पढेको त्यसैले शब्दकोश निर्माणबारे कोरा नरहेको पोखरेलले बताएका छन्। कोश निर्माणमा विद्यार्थी कालदेखि नै आनो रूचि रहेको, भाषाशास्त्रको विद्यार्थी भएकाले शब्दसाग खेल्ने बानीले पनि यसमा साथ दिएको विचार पोखरेलको रहेको छ। आनो सहयोगी

त्रिविमा कार्यरत शिक्षकहरु भएकाले उनीहरुको ज्ञान, चिन्तन, मनन र मन्थनको आडमा सामान्य सिद्धान्त तय गरिएको उनी बताउछन् । यति भएर पनि शब्दकोशको निर्माण गर्दा कोशको मोडेल चाहिने हाडा अक्सफोर्ड डिक्सनरीलाई अगाडि राखेर काम गरेको उनको भनाइ छ । शब्दकोशभन्दा कोशवैज्ञानिक मोडेल रोज्नुपर्नेमा त्यो हुन नसक्नु र प्रधान सम्पादक पनि तोक्न नसक्नुलाई उनले त्रुटि मानेका छन् ।

(ग) शब्द सङ्कलन, अर्थलेखन र सम्पादनबारे

पोखरेलले कोशका निम्ति शब्द सङ्कलन, अर्थलेखन आदि केही प्रारम्भिक कार्य पहिले भएको तर सबै काम नभएको उल्लेख गर्दै कतै शब्द मात्र, कतै शब्दसम्बन्धी सूचना मात्र लेखिएको अधुरो काम पूर्ण गर्ने जिम्मेवारी आफूले दृढतासाथ लिएको विचार व्यक्त गरेका छन् । विशेष सम्पादकद्वयले दिएको वचनअनुसार काम नगरेपछि आफूले केही सहयोगीलाई साथमा लिएर नेबृशको सम्पादनको कार्य पूरा गरेको विचार उनको पाइन्छ । आर्ना सहयोगीद्वयले लेखेका शब्दपत्ती समेत संशोधन, रूजु, सम्पादन लगायतका काम निश्चित अवधिमा दुई आखाले मात्र हेरेर गर्नुपर्दा यसमा शब्दवर्ग, व्युत्पत्ति, अर्थलेखन आदिमा राम्ररी ध्यानदृष्टि नपुगेको उनले स्विकारेका छन् । चार वा छ आखाले राम्ररी हेरेपछि दुई आखाले हेर्न पाएको भए कोशले निश्चय नै परिष्कार पाउने विचार उनको पाइन्छ । शब्द सङ्कलनमा भएका कमी कमजोरीतर्फ सङ्केत गर्दै पोखरेलले चूडानाथ भट्टरायद्वारा सङ्कलित शब्दबाट अप्रचलित तत्सम शब्द परेको हुन सक्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । भर्रा शब्द र भाषिकाका शब्द अझ कम भएको उनको टिप्पणी छ । उनले भाषिकाका शब्दको राष्ट्रव्यापीकरण कोशबाट हुने र यो नै स्तरीकरणको प्रभावकारी संयन्त्र बन्ने विचार प्रकट गरेका छन् । अर्थलेखनका सम्बन्धमा उनले यस कोशलाई परिभाषा र पर्यायप्रधान कोश मानेका छन् । सन्दर्भ कोश बनाउने उद्देश्यले ठाउठाउमा विश्वकोशात्मकता देखिएको स्वीकार उनले गरेका छन् । पोखरेलले कोशीय एकाइसम्बन्धी सूचनामा देखिएको त्रुटि समान योग्यताका सहयोगी नहाडाको परिणाम मानेका छन् ।

(घ) नेबृशको वर्णविन्यासबारे

पोखरेलले नेबृशको वर्णविन्यासमा भएको दोहोरो प्रयोग सामूहिक कार्यको परिणाम मानेका छन् । आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासमा एकरूपता नहुनुलाई बेठीक मान्दै उनले संस्कृत तत्सम शब्दमा नेपाली प्रत्यय जोडिएर बनेका व्युत्पन्न शब्दको वर्णविन्यासबारे नेबृशको सम्पादकीयका स्थापनाप्रति आर्नो असहमति रहेको विचार व्यक्त गरेका छन् । नेबृशको सम्पादकीयमा वर्णविन्यासबारे महत्त्वका साथ राखिएको शिष्ट परम्परा वा प्रचलनका सम्बन्धमा उनले 'बोल्न सजिलो तर पर्गेल्ल गाह्रो' भनी आफूलाई यसबाट टाढा राखेका छन् ।

(ङ) नेबृशको मूल्याङ्कनबारे

नेपाली शब्दकोश परम्परामा देखिएका शब्दकोशबारे सङ्क्षिप्त टिप्पणी गर्दै पोखरेलले हालै निस्केको नेपाली शब्दसागर शब्दकोश नभई शब्दको सागर वा समुद्र भन्ने टिप्पणी गरेका छन् । उनले केही त्रुटि रहे पनि बालचन्द्रको कोशलाई कोश भन्न सकिने उल्लेख गरेका छन् । केही कमी कमजोरी भए पनि पोखरेलले नेबृश नेपाली शब्द भण्डारको अध्ययनका दृष्टिले धेरै उपयोगी ठान्दै यसलाई नेपाली शब्दकोशको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण कोसेढुङ्गो वा माइलखुट्टी मानेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी र पोखरेल : २०५५ : १६-१७) ।

वासुदेव त्रिपाठी

शब्दकोश समितिका सदस्य तथा विशेष सम्पादक वासुदेव त्रिपाठीले नेबृशको सम्पादनमा आर्नो संलग्नता र शब्दकोशको सम्पादनबारे निम्न विचार व्यक्त गरेका छन् ।

(क) शब्दकोश सम्बन्धी नीतिबारे

नेपाली भाषा र वाङ्मयका समग्र शब्द, तिनको विस्तृत तथा पूर्ण सूचना र अर्थसहितको शब्दकोश बनाउने सोचाइ नेराप्रले राखेको र यही सोचअनुसारको कोश बनाउने नीति रहेको त्रिपाठीको कथन छ। यसलाई उनले परिकल्पनाको कोश भनेका छन्। उनले उक्त परिकल्पनाको कोशको स्वरूप सम्पादकीयमा उतारिएको टिप्पणी गरेका छन्। आफूहरू (बल्लभमणि दाहाल र वासुदेव त्रिपाठी) ले शब्दकोश निर्माणमा पूर्णकालीन भएर काम गर्न नपाएकाले र समय कम भएकाले परिकल्पना गरेअनुसारको कोश बन्न नसकेको उनको भनाइ रहेको छ।

(ख) कोश निर्माणको सैद्धान्तिक आधार तथा नमुनाबारे

वासुदेव त्रिपाठीले शब्दकोश समितिले बल्लभमणि दाहाल र आफूलाई चूडानाथ भट्टरायको कार्यकालमा भएको कोशको जाच गरी प्रतिवेदन पेश गर्न तोकेको र सो (चूडानाथ भट्टरायद्वारा पाण्डुलिपि तयार पारिएको) कोश छापनुभन्दा नेश नै छापनु उपयुक्त हुने प्रतिवेदन दिएपछि नेवृशको काम सुरु भएको विचार व्यक्त गरेका छन्। सहस्र गुरूबाट एउटा निष्कर्ष निकाल्ने प्रणाली आफूमा रहेको टिप्पणी गर्दै त्रिपाठीले कोशको मोडेलबारे कोशविज्ञान र कोश ग्रन्थहरूको अध्ययनपछि बालचन्द्रको कोशका केही विशिष्टताका कारण त्यस कोशलाई नै मोडेल बनाएर त्यसबाट नै शब्द छनोट गर्न थालेको उल्लेख गरेका छन्। चूडानाथको अप्रकाशित कोश, खुला आह्वान, विभिन्न विद्वानहरूको निजी शब्द सङ्ग्रह आदिबाट शब्द सङ्कलन भएपछि पनि यस कार्यले पूर्णता नपाएकाले विभिन्न २५ वर्ग निर्धारण गरी पुनः शब्द सङ्कलन गरेको विचार व्यक्त गरेका छन्। शीर्ष शब्दबाट व्युत्पन्न शब्द उपप्रविष्टिको रूपमा राख्ने युक्ति आफूले सुझाएको त्रिपाठीको कथन छ।

(ग) शब्द सङ्कलन, अर्थलेखन र सम्पादनबारे

त्रिपाठीले नेश भित्रका केही शब्द छनोटका निम्ति आफैले चिनो लगाएको, ५००० जति शब्दको आफैले अर्थ लेखेको र अरुले लेखेका ६००० जति शब्दपत्ती पनि हेरेको उल्लेख गरेका छन्। बल्लभमणि दाहालले पनि ५००० जति शब्दपत्तीको अर्थ लेखेको जानकारी उनले दिएका छन्। आफू, दाहाल र पोखरेलले लेखेका शब्दपत्ती र नेशबाट उतारिएका शब्द र अर्थमा त्रुटि कमै रहेको अन्यमा त्रुटि रहेको हुन सक्ने स्वीकार त्रिपाठीले गरेका छन्। आफूहरू (त्रिपाठी र दाहाल) पूर्णकालीन भएर र समय सीमामा बाधिएर काम गर्न नसक्ने स्थितिमा रहेकाले सम्पूर्ण काम पूरा गर्न नसकेको स्पष्टीकरण दिँदै अरु एक डेढ वर्ष लगाएर काम गर्न पाएको भए यसले थप परिष्कार पाउथ्यो भन्ने विचार प्रकट गरेका छन्। शब्द सङ्कलनदेखि अर्थलेखनसम्म तीन दर्जनभन्दा बढी व्यक्ति संलग्न रहेको कोशलाई अन्त्यमा हतारहतार सम्पादन गर्नुपर्दा केही त्रुटि, शैलीभेद आदि रहेको स्वीकार उनले गरेका छन्। यस कार्यमा एउटा खास स्तरमा कोशलाई राख्न कृष्णप्रसाद पराजुली र गोपीकृष्ण शर्मा दुईलाई छनोट गरेको र हर्षनाथद्वारा प्रशासनिक सहयोग लिई कोशको कार्यलाई पूर्णता दिएको उल्लेख उनले गरेका छन्।

(घ) वर्णविन्यासबारे

वर्णविन्यास सम्बन्धी अवधारणाबारे तत्सम शब्दलाई यथावत्, तद्भव आगन्तुक र ठेट शब्दलाई त्रिविको अनिवार्य नेपाली विषय समितिका एक दुई सहमतिलाई उचित र उपयुक्त स्थानमा प्रयोग गर्ने तर प्रचलित शिष्ट परम्परालाई नतोड्ने सहमति भएको विचार त्रिपाठीको देखिन्छ। शिष्ट परम्परा कसलाई मान्ने भन्ने प्रश्नको जवाफमा त्रिपाठीले संस्कृतको 'लोके वेदे' भन्ने मान्यताबाट यो स्पष्ट हुने उल्लेख गरेका छन्। वर्णविन्यासबारे सम्पादकीयमा अभिव्यक्त स्थापना र शब्दकोशबीच तालमेल नरहेको विषयमा त्रिपाठीले परिकल्पनाको कोशको स्वरूप सम्पादकीयमा उतारिएको उल्लेख गर्दै केही कुरामा सम्पादकीय पनि कोश जस्तै 'हुलमुलमा'

गएको हुनसक्ने स्विकारेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी) ।

(ड) नेबृशको मूल्याङ्कनबारे

त्रिपाठीले मूल्याङ्कनको आधार तुलना मान्दै नेपाली शब्दकोश परम्परामा टर्नरको कोश कोशवैज्ञानिक दृष्टिले उत्कृष्ट भए पनि यो कथ्य भाषासाग नजिक रहेकाले त्यसलाई स्तरीय मान्न नसकिने टिप्पणी गरेका छन् । चक्रपाणि चालिसेका दुई कोश समितिको नियममा बाधिेकाले उनले खुलेर काम गर्न नपाएको र ढुङ्गानाको कोश चालिसेभन्दा विस्तृत र वर्णविन्यासको सुधारमा यसले नयाा सोच ल्याएको उल्लेख गरेका छन् । नेश पूर्ववर्ती कोशभन्दा बृहत् र विस्तृत रहे पनि यसका अति अप्रचलित तत्सम शब्द हटाउने हो भने करिब आधा शब्द मात्र उपयोगी रहने उनको टिप्पणी छ । पूर्वीय र पाश्चात्य दुबैतर्फका कोशवैज्ञानिक र भाषा साहित्यिक मान्यताको उपयोग नेशको थप प्राप्ति मान्न सकिने त्रिपाठीको दृष्टिकोण देखिन्छ । नेबृश नेशसाग मात्र तुलनीय हुने विचार त्रिपाठीको देखिन्छ । उनले शब्दसङ्ख्या, सूचना, अर्थविधान, सामग्रीको चयन, व्यवस्थापन तथा प्राविधिक दृष्टिले पनि नेबृश पूर्ववर्ती सम्पूर्ण कोशहरूभन्दा उत्कृष्ट रहेको टिप्पणी गरेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी) ।

काशीनाथ तमोट

शब्दकोश समितिका सदस्य काशीनाथ तमोटले चूडानाथ भट्टरायको कार्यकाल २०३४ मा नै शब्दकोश निर्माणको कार्ययोजना बनेको र यसलाई नै नेबृशको निर्माणमा अगि बढाइएको विचार व्यक्त गरेका छन् । नेबृशको निर्माणार्थ कुनै लिखित कार्ययोजना नबनेको सदस्यहरूले मौखिक सुझाव मात्र दिएको टिप्पणी उनको पाइन्छ । त्रिविका गोष्ठीका निष्कर्षलाई वर्णविन्यासमा उपयोग गर्ने सम्बन्धमा उनले आँनो असहमति रहेको टिप्पणी गरेका छन् । त्यस्तै हरेक नेपाली शब्दको व्युत्पत्ति संस्कृतमा खोज्ने प्रवृत्ति नेबृशमा रहेको भनी उनले आलोचना गरेका छन् । यिनै विचारप्रति केही सदस्य पूर्वाग्रही रहेकाले आफूले सदस्यको रूपमा शब्दकोश समितिको बैठकमा औपचारिक उपस्थिति मात्र जनाएको उल्लेख तमोटले गरेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी) ।

कृष्णप्रसाद पराजुली

नेबृशका सम्पादक कृष्णप्रसाद पराजुलीले शब्द सङ्कलन तथा सम्पादनबारे आँना विचार निम्नानुसार व्यक्त गरेका छन् ।

(क) शब्द सङ्कलनबारे

कृष्णप्रसाद पराजुलीले आफूले सुरूमा गण्डकी क्षेत्र र वाग्मती पूर्व क्षेत्रका शब्द सङ्कलन गरी बुझाएको उल्लेख गरेका छन् । मानक शब्दकोशमा भाषिकाका शब्द किन भन्ने जिज्ञासामा भाषालाई धनी बनाउन कोशमा भाषिकाका शब्द राख्नुपर्ने विचार पराजुलीको देखिन्छ ।

(ख) अर्थलेखन, सम्पादन, मूल्याङ्कन आदिबारे

चूडानाथ भट्टरायको कार्यकालमा पनि केही काम भएको तर अव्यवस्थित र अपूर्ण रहेको पराजुलीले बताएका छन् । पुराना शब्दपत्ती आँनै बुद्धि विवेकद्वारा लेखिएकाले तिनलाई कोशीय ढाचामा लान नयाा शब्दपत्तीको अर्थलेखन संशोधन, लगायतका कार्यमा बालकृष्ण पोखरेल, गोपीकृष्ण शर्मा र आफूले प्रशस्त छलफल गरेको र आधार ग्रन्थको रूपमा नेशलाई नै लिएको उनको विचार छ । २०३८ पछि सुरूसुरूमा त्रिपाठी पनि आउने र काम गर्ने गरेको तर उनको घुमाउरो र विस्तारित अर्थलेखनप्रति निर्देशक पोखरेलले चित्त नबुझाएपछि त्रिपाठीले काम गर्न छोडेको उल्लेख पराजुलीले गरेका छन् । निर्देशक पोखरेल, विशेष सम्पादकद्वय त्रिपाठी र

दाहालबीच भित्री बेमेल रहेको सङ्केत गर्दै त्रिमूर्ति (पोखरेल, त्रिपाठी र दाहाल) को द्वन्द्व शब्दकोशले व्यहोर्नुपरेको विचार उनले व्यक्त गरेका छन् । अर्थलेखनमा विश्वकोशीय सूचनाबारे ध्यानाकर्षण गर्दा पराजुलीले हिन्दी शब्दसागरद्वारा आफूहरू प्रभावित रहेको खुलासा गरेका छन् । पोखरेलको काममा जागर देखेर उनले ‘भूतमाथिको अदभुत मानिस’ भन्दै उनको कार्यशैलीमा अभ्यस्त भई आफूहरूले पनि काम गरेकाले मात्र नेबृश समयमा प्रकाशित हुन सकेको विचार व्यक्त गरेका छन् । प्युरी, ज्यूनीजस्ता शब्दको दीर्घलेखनबारे परम्परा र प्रचलन मान्ने पराजुलीले शिष्ट परम्पराको बहुमान्य स्वरूप “त्रिपाठीको पदावली हो, उनी नै जान्छन्” भनी टिप्पणी गरेका छन् । संशोधन र सुधार अपेक्षित रहे पनि नेबृशलार्ई आधिकारिक शब्दकोश मान्दै नेपाली पत्रपत्रिका, अड्डा अदालत आदिले यसकै वर्णविन्यास र अर्थलाई आधिकारिक मानेको विचार व्यक्त गरेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी) ।

गोपीकृष्ण शर्मा

नेबृशको शब्द सङ्कलन अर्थलेखन, सम्पादन आदिवारे सहसम्पादक गोपीकृष्ण शर्माका विचार निम्नानुसार देखिन्छन् ।

सहसम्पादक शर्माले कोशका निम्ति आफूले साहित्य र समालोचनाका शब्दहरू सङ्कलन गरेको सूचना दिएका छन् । निर्माणाधीन शब्दकोश नेराप्रप्र र त्रिविको सहकार्य भएकाले संलग्न दुवैतिरका विद्वान्हरूको निर्देशन नै कार्यसम्पादनको आधार (अभिमुखीकरण/तालिम) बनेको टिप्पणी शर्माको पाइन्छ । बालचन्द्रको कोशलार्ई गुरुग्रन्थ मान्दै कतिपय शब्दको अर्थ त्यसबाट नै हुबहु लिएको सूचना उनले दिएका छन् । शर्माले वासुदेव त्रिपाठीलाई ‘माहिर योजनाकार तर काममा असाध्य ढिला’ भनेर र बालकृष्ण पोखरेललाई ‘काममा असाधारण खट्ने व्यक्ति’ भनी टिप्पणी गरेका छन् । नेबृशमा कोशवैज्ञानिकता भन्दा व्यक्तिगत ज्ञान र अनुभवको बढी उपयोग भएको विचार शर्माको देखिन्छ । उनले पूर्ववर्ती कोशको दाजोमा नेबृश युगान्तकारी रहेको र आगामी कोशहरूका निम्ति यसले नव प्रवर्तनको आधारशिला स्थापित गरेको टिप्पणी गरेका छन् (शोधार्थीसागको कुराकानी) ।

हर्षनाथ भट्टराई

सहायक सम्पादक हर्षनाथ भट्टराईले आफूले सङ्कलन गरेका लेखा र कानुनी शब्द नेबृशका निम्ति दिएको बताएका छन् । नेराप्रप्रको प्रशासनिक कर्मचारीको हैसियतले चूडानाथको कार्यकालदेखि नै कोश सम्बन्धी विविध कार्यमा संलग्न भट्टराई नेबृशलार्ई हालसम्मको आधिकारिक शब्दकोश मान्दछन् (शोधार्थीसागको कुराकानी र भट्टराई : २०५३ : १४१ - १४७) ।

४.७ सारांश

नेबृशको प्रकाशनको पृष्ठभूमि नेशको सर्वाधिकार नेराप्रप्रमा नरहनुबाट नै बनेको देखिन्छ । बालचन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित, सरकारी सहयोगमा निर्मित तथा नेराप्रप्रद्वारा प्रकाशित नेश स्वामित्वका कारण नेराप्रप्रले पुनः प्रकाशन गर्न नसक्ने भएपछि २०३३ वि.सं. मा तत्कालीन प्राज्ञ परिषद्ले छुट्टै कोश निर्माण गर्ने स्वीकृतिसहित यसको जिम्मेवारी प्राज्ञ चूडानाथ भट्टरायलाई

दिएपछि, शब्दकोश निर्माणको कार्य आरम्भ भएको देखिन्छ। भट्टरायले आँनो कार्यकालको अन्त्यतिर शब्दकोश निर्माणसम्बन्धी आँनो जिम्मेवारी लगभग पूर्ण गरे पनि नेराप्रप्रको पुनर्गठनका कारण कोश अप्रकाशित रहेको बुझिन्छ। २०३६ मा पुनर्गठित नेराप्रप्रका उपकुलपति माधवप्रसाद घिमिरेको अध्यक्षतामा बनेको शब्दकोश समितिले उक्त कोश जाच गराउदा प्रकाशन गर्न योग्य नठहरेपछि कोशको कार्य फेरि आरम्भदेखि नै थालिएको देखिन्छ। शब्दकोश समितिले भावी कोश नेराप्रप्रको अविच्छिन्न स्वामित्वमा रहने, त्रिवि तथा नेराप्रप्रको सहकार्यको रूपमा यसको निर्माण गर्ने तथा कोशको आम्दानीको छुट्टै कोष (परिक्रमानिधि) खडा गरी नेराप्रप्रमा स्थायी शब्दकोश विभाग (Dictionary Desk) खडा गर्ने नीतिको तर्जुमासहित रजत जयन्ती वर्ष २०४० मा यसको प्रकाशन गर्ने समय सीमा तोकी नेराप्रप्र र सम्पादक मण्डलबीच कार्य संयोजन गर्ने व्यक्तिको रूपमा प्राज्ञ बालकृष्ण पोखरेललाई नियुक्त गरेको देखिन्छ।

सम्पादक मण्डलले नेशलाई नै मोडेल मानेको र संलग्न व्यक्तिहरूले सामान्य प्रशिक्षण पछि निजी अध्ययन, ज्ञान र अनुभवका आधारमा कोशका आधारभूत कार्य गर्न थालेको देखिन्छ। निर्माणाधीन कोशका लागि नेश शब्दसङ्कलनको प्रमुख स्रोत बनेको साथै चूडानाथ भट्टरायद्वारा तयार गरिएको अप्रकाशित कोशबाट र कोश निर्माणमा संलग्न तथा बाह्य व्यक्तिहरूबाट पनि विभिन्न क्षेत्रीय र वर्गीय आधारमा शब्द सङ्कलन गर्दा पनि शब्दहरू अपर्याप्त भएको महसुस गरी पुनः २५ वर्ग तोकी शब्द सङ्कलन गरेको बुझिन्छ। कार्यारम्भ भएको दुई वर्ष बितिसक्दा पनि प्रविष्टिको छनोट, सूचनाको व्यवस्थापन, अर्थलेखन लगायतका कामले अपेक्षित गति नलिएकाले २०३८ को अन्त्यतिर प्राज्ञ बालकृष्ण पोखरेलले विशेष सम्पादकसहित कृष्णप्रसाद पराजुली, गोपीकृष्ण शर्मा र हर्षनाथ भट्टराईलाई सहयोगी बनाई यसको सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिई सम्पादन समाप्त गरेपछि वि.सं. २०४० को चैत्रमा यो ग्रन्थ **नेपाली बृहत् शब्दकोश** नामले प्रकाशित देखिन्छ।

नेवृशमा संलग्न व्यक्तिहरूमध्ये घिमिरेले भाषिक जीवन्तता, शब्दको निर्वचन र समग्र अर्थदोहन जस्ता विशेषता कोशमा समाहित गर्न र नेराप्रप्र र त्रिविका नेपाली विद्वान्लाई जुटाई काम लिने कठिनतम कार्य सम्पन्न गर्न आफू समर्थ भएकोमा सन्तुष्टि र कोषका निमित्त रकम जुटाएर पनि स्थायी डेस्क बनाउन असमर्थ भएकोमा असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै नेवृशलाई लेख्य मानक स्थापित गर्न सफल ग्रन्थ मानेका छन्। नेवृशका निर्देशक बालकृष्ण पोखरेलले मुख्यतः प्रधान सम्पादक नतोक्नुलाई संस्थागत कमजोरी ठानेका छन्। विशेष सम्पादक वासुदेव त्रिपाठीलगायत सबैले समयसीमाका कारण अपेक्षित स्वरूप ग्रहण गर्न नसके पनि नेवृशलाई बृहत्, विस्तृत र बहुसूचनात्मक कोश मानेका छन्।

समग्रमा सम्पादकमा सर्वाधिकार रहेका कारण नेश पुनः प्रकाशन गर्न प्राविधिक कठिनाई परेपछि नेराप्रप्रले आँनो स्वामित्वमा कोशनिर्माण र प्रकाशन गर्ने निर्णय लिएपछि नेवृश प्रकाशित देखिन्छ। नेराप्रप्र र त्रिविको सहकार्यको रूपमा यो कोश देखिएको छ र यसमा स्वतन्त्र र व्यावहारिक चिन्तन, मनन र अनुसन्धानको उपयोग भए पनि कोशविज्ञानको खास ढाँचाभन्दा कोशीय मोडेलतर्फको झुकाउ र संलग्न विद्वत्त्रय बीच नजानिंदो वेमेलको प्रतिविम्बन पर्नाले नेवृशले अपेक्षित स्वरूप ग्रहण गर्न नसकेको प्रस्टिन्छ। समय सीमाका कारणले पनि यसमा केही त्रुटि कमजोरी रहेका देखिन्छन्। यति हुदाहुदै पनि नेवृश पूर्ववर्ती नेपाली कोशहरूको तुलनामा बृहत्, बहुसूचनात्मक, वैज्ञानिक र आधिकारिक मानिएको छ। यो नेपाली कोश परम्परामा कोसेढुङ्गो (माइलखुट्टी) को रूपमा स्थापित छ।

नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) को सम्पादनका वैशिष्ट्य

५.१ विषय प्रवेश

यस अध्यायमा नेबृशको शब्द सङ्कलनका स्रोत, क्षेत्र, आधार, विधि र युक्तिको चर्चासहित प्रविष्टिको चयन र तिनको व्यवस्थापनमा नेबृशले आगालेका नीति, विधि र प्रयोगको विश्लेषण गरिएको छ। प्रविष्ट शब्दको उद्देश्य भागका सूचना, तिनको व्यवस्थापनका युक्ति, अर्थविधान र वर्णविन्यासका सम्बन्धमा नेबृशका स्थापनाहरूको विश्लेषणसहित अन्त्यमा सारांश दिइएको छ।

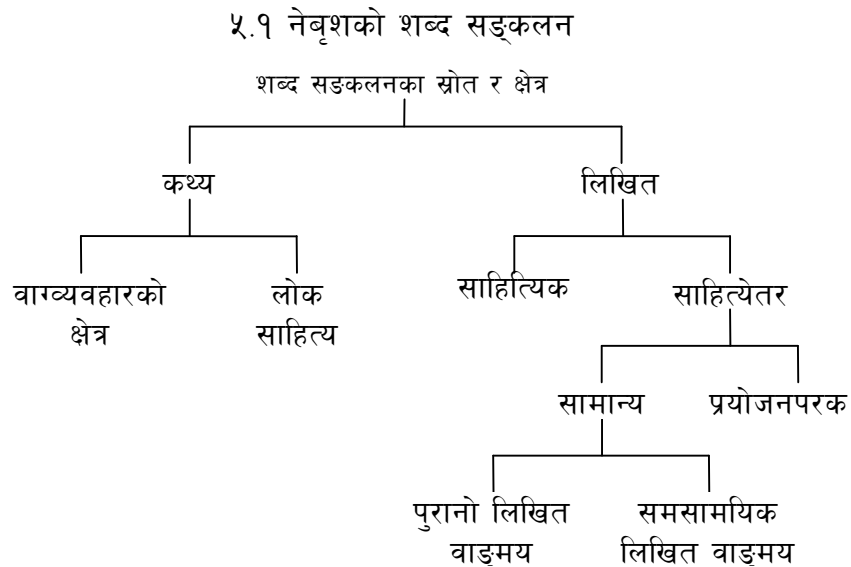
५.२ नेबृशको शब्द सङ्कलन

शब्द सङ्कलन शब्दकोश निर्माणको प्रस्थानविन्दु मानिन्छ। भाषाको स्थिति, शब्दकोशको प्रयोजन र प्रकारका आधारमा शब्द सङ्कलनका स्रोत, क्षेत्र, विधि र इयत्ता निर्धारित हुन्छन् (सिंह: ७८)। नेबृश प्रविष्टि चयनका दृष्टिले सामान्य, भाषाका दृष्टिले एकभाषी र प्रयोजनका दृष्टिले सन्दर्भपरक शब्दकोश मानिएको छ (लम्साल : २०५७ : २००)। यस कोशले सामान्य एकभाषी सन्दर्भ कोशका आवश्यकता अनुरूप शब्द सङ्कलनका स्रोत र क्षेत्र निर्धारण गरी शब्द सङ्कलन गरेको पाइन्छ।

५.२.१ शब्द सङ्कलनका स्रोत र क्षेत्र

नेबृशले कथ्य र लेख्य नेपाली वाङ्मयका विविध क्षेत्रबाट शब्द सङ्कलन गरेको देखिन्छ (नेबृश : १६)। कथ्य स्रोतअन्तर्गत घरायसी तथा सामाजिक व्यवहार, भाषिका र लोक साहित्यबाट शब्दहरू सङ्कलन गरेको पाइन्छ। विविध लिखित सामग्रीमध्ये पूर्ववती शब्दकोशहरू नेबृशको शब्द सङ्कलनका आधारभूत सामग्री रहेका देखिन्छन् (भट्टराई : २०५३ : १४३)। यी बाहेक नेपाली भाषाको प्राचीन तथा समसामयिक लिखित वाङ्मयका विविध क्षेत्रबाट पनि नेबृशले शब्द सङ्कलन गरेको बुझिन्छ।

नेबृशको शब्द सङ्कलनका स्रोत र क्षेत्रलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ।

कथ्य वाङ्मय अन्तर्गत सामाजिक क्षेत्रमा प्रचलित पारिवारिक सम्बन्ध, घरवास, खाद्यान्न, पहिरन आदिसाग सम्बन्धित शब्द; भाडावर्तन, घरेलु औजार, पेसा, मेलापर्म आदिसाग सम्बन्धित शब्द; चाडपर्व, उत्सव, सांस्कृतिक क्रियाकलाप आदिसाग सम्बन्धित शब्द; मानवीय भावना तथा आवेगसाग सम्बन्धित शब्दहरु सङ्कलित देखिन्छन्। कथ्य वाङ्मय स्रोतअन्तर्गत लोक मनोरञ्जनको फाटमा प्राचीन कालदेखि प्रचलित लोक साहित्यका विभिन्न विधामा प्रचलित शब्दहरु पनि नेवृशले सङ्कलन गरेको पाइन्छ। त्यस्तै लोक वाङ्मय सम्बन्धित भई सर्वसाधारण आम नेपाली समुदायमा भिजेका शब्दहरु र नेपालीका भाषिकाका शब्दहरु पनि सङ्कलित पाइन्छन् (नेवृश : १६)। लिखित वाङ्मय अन्तर्गत समसामयिक साहित्यिक र साहित्येतर क्षेत्रबाट शब्दहरु सङ्कलित देखिन्छन्। साहित्यका विभिन्न विधा, उपविधा र समालोचनामा प्रचलित शब्दहरु साहित्यिक क्षेत्रबाट सङ्कलित देखिन्छन्। साहित्येतर लिखित वाङ्मय अन्तर्गत संस्कृति, धर्म, इतिहास, राजनीति, सञ्चार, यातायात, पत्रकारिता आदि क्षेत्रमा प्रचलित शब्दहरु नेवृशले सङ्कलन गरेको पाइन्छ। त्यस्तै नेपाली भाषाको पुरानो लिखित वाङ्मयबाट पनि केही शब्द सङ्कलित देखिन्छन्।

ज्ञानविज्ञानका विभिन्न क्षेत्रमा बहुप्रचलित पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरु पनि नेवृशले सङ्कलन गरेको पाइन्छ। जनप्रशासन, व्यापार तथा वाणिज्य, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, नृत्यशास्त्र, भूगोल, मनोविज्ञान, भाषाविज्ञान, कानून, दर्शन, धर्मशास्त्र, ज्योतिष आदि क्षेत्रबाट पारिभाषिक शब्दहरु सङ्कलित देखिन्छन्। त्यस्तै विज्ञानका विभिन्न विधा (भौतिकशास्त्र, रसायन शास्त्र, प्राणीशास्त्र, गणित खगोलशास्त्र ज्यामिति आदि) र प्राविधिक क्षेत्र (चिकित्सा शास्त्र, इन्जिनियरिङ, वनविज्ञान, कृषि आदि) मा बहुप्रचलित प्राविधिक शब्दहरु सङ्कलन गरेको पाइन्छ।

५.२.२. शब्द सङ्कलनका विधि

नेपाली लेख्य भाषा भएको र यस भाषामा केही कोशहरु पहिले नै प्रकाशित भएकाले नेवृशको शब्द सङ्कलनार्थ क्षेत्रीय विधि र सूचकको प्रयोग कमै गरेको पाइन्छ। यसका निम्ति सङ्कलकको नियुक्ति गरी पूर्व प्रकाशित शब्दकोश, प्राचीन वाङ्मय र समसामयिक सामग्रीहरुबाट शब्द सङ्कलन गरेको देखिन्छ। शब्द सङ्कलनमा पूर्व प्रकाशित शब्दकोशहरु नै मुख्य स्रोत बनेका देखिन्छन्। विशेषतः नेशबाट अधिकांश शब्दहरु सङ्कलकहरुले लिएको सूचना पाइन्छ (शोधार्थीसागको कुराकानी र भट्टराई : २०५३ : १४३)। संस्कृत र हिन्दीका शब्दकोशहरुबाट पनि केही तत्सम र आगन्तुक शब्द लिएको साथै सङ्कलकहरुले आँनो विषयक्षेत्र र पाइक पर्दो ठाउबाट भाषिकाका शब्दहरु पनि सङ्कलन गरेको उल्लेख पाइन्छ। (शोधार्थीसागको कुराकानी)। देशको सम्पूर्ण क्षेत्रमा प्रचलित शब्द नछुटाउने उद्देश्यले आँनो ठाउमा प्रचलित शब्द पठाई सहयोग गर्न देशभरका नेपाली जनता र नेपालीहरुको घना आवादी रहेको भारतीय क्षेत्रका नेपालीहरुलाई पनि आह्वान गरेको फलस्वरूप उल्लेख्य सङ्ख्यामा शब्द उपलब्ध भए पनि अस्तरीय र पुनरुक्त शब्दको आधिक्य रहेकाले कम शब्द मात्र ग्रहणीय रहेको सूचना पाइन्छ (शोधार्थीसागको कुराकानी)।

५.३ प्रविष्टि चयन

सङ्कलित सबै शब्द प्रविष्टि योग्य नहुने भएकाले ती शब्दबाट बहुप्रचलित, स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन सक्ने सम्भावना भएका र आधार तत्त्वको रूपमा रहेका शब्द मात्र प्रविष्टिका निम्ति चयन गरिन्छ, (बन्धु : २०५८ : १३७) । व्याकरणको सामान्य नियमद्वारा निर्मित रूपावली पनि प्रविष्टि योग्य मानिदैनन् तर तिनका आधार तत्त्व र अपवाद रूपावली भने प्रविष्टि योग्य मानिन्छन् (जुगुस्ता : ११९-१२२) । कोशविज्ञानको यस सिद्धान्तलाई ध्यानमा राखी नेबृशले शब्द सङ्कलन गरेको देखिन्छ । सङ्कलित शब्दबाट स्तरीय र मानक रूपलाई महत्त्व दिई अति अप्रचलित, अति क्षेत्रीय र अति कथ्य रूपलाई हटाएको पाइन्छ । स्तरीय नेपालीमा एकै शब्दमा भाव व्यक्त गर्ने शब्द नपाएको स्थितिमा मात्र भाषिकाबाट पनि केही शब्द लिएको बुझिन्छ (नेबृश : १६) । तर अधिकांश शब्द कथ्य र लेख्य व्यवहारमा बहुप्रचलित र स्तरीय देखिन्छन् । वस्तु तथा भाव बुझाउने सबल अर्थवान् कोशीय शब्द, वाक्य संरचनामा प्रयुक्त हुने सर्वनाम, नामयोगी, क्रियायोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात जस्ता संरचनात्मक शब्दहरू पनि प्रविष्टिका निम्ति चयनमा परेका देखिन्छन् । खास क्षेत्रमा प्रयोगमा आउने पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द, खास समयमा बहुप्रचलित तर वर्तमानमा कम प्रचलित पुरातन शब्द र भाषिक समुदायमा नव प्रचलनमा आएका शब्द, व्युत्पादक सर्ग, शब्दांश तथा पदावली जस्ता कोशीय एकाइ पनि प्रविष्टिका निम्ति चयन गरेको देखिन्छ । नेबृशको समग्र प्रविष्टि चयनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.३.१ प्रचलित शब्द

स्वतन्त्र रूपमा कुनै वस्तु, भाव, वा विचारलाई जनाउने नाम, विशेषण, क्रिया तथा क्रियायोगी कोशीय शब्द मानिन्छन् भने वाक्य संरचनामा प्रयुक्त भई व्याकरणात्मक सम्बन्ध दर्साउने सर्वनाम, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात संरचनात्मक शब्द मानिन्छन् (अधिकारी : २०६२-क : १९) । कोशीय शब्द बढी प्रचलित हुने भएकाले प्रविष्टि चयनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुन्छन् (अधिकारी : २०६२-ख : २१२) । त्यस्तै संरचनात्मक शब्द पनि बढी प्रयोगमा आउने हुदा यिनको पनि महत्त्व देखिन्छ । नेबृशले नेपाली शब्द भण्डारमा रहेका कोशीय तथा संरचनात्मक शब्दहरू अधिक मात्रामा चयन गरेको देखिन्छ । स्रोतका दृष्टिले तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र बनोटका दृष्टिले मूल तथा व्युत्पन्नका साथै शब्दवर्गीय दृष्टिले नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, नामयोगी, क्रियायोगी वा क्रियाविशेषण, संयोजक, विस्मयादिबोधक तथा निपात शब्दलाई समेट्ने प्रयास यसमा देखिन्छ ।

उदाहरणार्थः

नाम : आगार, अन्न, इजार, ईश्वर, ओखती, कोट, घट्ट, पसल, भाषा, लोभ, वन
सर्वनाम : उनी, ऊ, ता, तिमी, तपाईं, म, हामी, हजुर
विशेषण : असल, इखालु, कन्जुस, खाली, गहिरो, गाढो, तातो, गुणी
क्रिया : उड्-नु, काट्-नु, खोज्-नु, जाच्-नु, पठाउ-नु, डुलाउ-नु, हेर्-नु
क्रियायोगी वा क्रियाविशेषण : अहिले, भन्, त्यसरी, त्यहा, बेसरी, हिजो
नामयोगी : तर्फ, तिर, पछि, भित्र, बाहिर, माथि, मुनि, साग, सित, हरु,
संयोजक : अनि, किन्तु, किनकि, तथा, तर, यद्यपि, र

विस्मयादिबोधक : अहो, आहा, उफ्, छिः, धत्
निपात : अरे, क्यारे, त, नि, पो, ब्यारे, रे, लु, ला

५.३.२ अनुकरणात्मक शब्द

ध्वनि, स्पर्श, गन्ध, दृश्य, स्वाद, अवस्था, अवस्थिति आदिको अनुकरणसाग सम्बन्धित शब्द अनुकरणात्मक शब्द मानिन्छन् (चापागाई : २०५८ : २०) । अनुकरणात्मक शब्द नेपालीमा ठूलो सङ्ख्यामा रहेका र बहुप्रचलित पनि देखिन्छन् । वाक्यात्मक कार्यका दृष्टिले नाम, विशेषण र क्रियायोगीको रूपमा अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग नेपाली भाषामा पाइन्छ (त्रिपाठी र अरु : २०३६ : ११७) । अनुकरणात्मक नाम, विशेषण तथा क्रियायोगीमा प्रत्यय लगाई बनेका अनुकरणात्मक व्युत्पन्न क्रिया पनि नेपालीमा प्रचलित देखिन्छन् (चापागाई : १०८-११३) । अनुकरणात्मक द्वित्व शब्द पनि नेपालीमा प्रशस्त पाइन्छन् (चापागाई : ६८-६९) । नेवृशमा नेपालीमा प्रचलित अनुकरणात्मक नाम, विशेषण, क्रियायोगी र क्रिया प्रविष्टिको रूपमा छनोट गरेको पाइन्छ । उदाहरणार्थ :

नाम	: भयाइ, भल्त्याडभुल्डुड, फतफत, ढुकढुकी, भटभटे, तिरमिर, भकभक, वाक्क, धडधडे
विशेषण	: अकमक्क, अलमल्ल, घुसघुसे, चकचके, तिरतिरे, तुलबुले, थलथले, थिलथिलो
क्रियायोगी	: गर्ल्याम्म, भकभकी, च्याम्म, लफ्रक्क, स्वार
क्रिया	: चुडाकिनु, भमभमाउनु, तमतमाउनु, फन्कनु, भुतभुताउनु, लुटपुटिनु

अनुकरणात्मक मूल शब्दबाट द्वित्व भई निर्मित अनुकरणात्मक द्वित्व शब्द पनि नेपालीमा प्रचलित देखिन्छन् (दाहाल र अरु : २०४६ : १०४-१०५) । अनुकरणात्मक द्वित्व शब्दहरु संरचनात्मक दृष्टिले वर्णगत, अक्षरगत र शब्दगत गरी तीन प्रकारका पाइन्छन् (अधिकारी : पूर्ववत्-क : ३२८-३२९) । नेवृशमा उपर्युक्त सबै प्रकारका अनुकरणात्मक द्वित्व शब्द प्रविष्टिका निमित्त चयन गरिएको देखिन्छ ।

उदाहरणार्थ :

अ) वर्णगत द्वित्व शब्द : च्यार, छ्याप्प, टक्क, डड्ड, तप्प, फुत्त, ह्वार

आ) अक्षरगत द्वित्व शब्द : तपतप, फरफर, सलसल, हपहप

इ) शब्दगत द्वित्व शब्द:

क) पूर्ण द्वित्व शब्द : टनकटनक, म्याम्या, म्याउाम्याउा, स्वास्वा

ख) आंशिक द्वित्व शब्द : खुलुल्ल, गुजुज्ज, गलल्ल

ग) आपरिवर्तित द्वित्व शब्द : कल्याडमल्याड, सिलिडबिलिड

५.३.३ नव प्रचलित शब्द

सम्बन्धित भाषाका वक्ताहरुद्वारा वागव्यवहारमा नयानयाा शब्द बनाउने र प्रचलनमा ल्याउने प्रवृत्ति हरेक भाषामा पाइन्छ । त्यस्तै कतिपय शब्दहरु अन्य भाषाबाट अनुकूलित हुदै

सम्बन्धित भाषामा प्रविष्ट हुन्छन् । लेख्य र कथ्य रूपमा यसरी प्रचलन र प्रयोगमा आउने शब्द नव प्रचलित शब्द मानिन्छन् (अधिकारी : पूर्ववत्-ख : २१३) ।

नेवृशले केही नव प्रचलित शब्द पनि प्रविष्टिका निमित्त चयन गरेको देखिन्छ । यस्ता शब्दमा तत्सम, तद्भव वा ठेट, आगन्तुक सबै किसिमका देखिन्छन् । सर्ग पद्धतिद्वारा व्युत्पन्न नव प्रचलित शब्द पनि पाइन्छन् ।

उदाहरणार्थ :

- (क) लेखन्ते, घोटल्याइ, मण्डले,
- (ख) अन्तर्घात, टूलीबस, कुकर, टेलिभिजन, कम्प्युटर, प्राणामिन

लेखन्ते, घोटल्याइ जस्ता शब्द भर्रोवादीहरूले प्रचलनमा ल्याएका शब्द हुन् (भट्टराई : २०४० : ४८) । अन्तर्घात, मण्डले जस्ता शब्द २०३६ सालपछिको राजनीतिक सन्दर्भमा नव प्रचलित भई बहुप्रयुक्त देखिन्छन् । टूलीबस, कुकर, कम्प्युटर, टेलिभिजन जस्ता शब्द ती वस्तुको प्रयोग र प्रचलन व्यापक मात्रामा भएपछि भित्रिएका शब्द हुन् । शब्द भण्डारमा भित्रिएका यस्ता नव प्रचलित शब्द पनि समेट्ने प्रयास नेवृशको प्रविष्टि चयनमा देखिन्छ ।

५.३.४ पुरातन शब्द

विगतमा बहुप्रचलित तर हाल विरलै प्रयोगमा आउने शब्दलाई पुरातन शब्द भनिन्छ । यस्ता शब्दलाई आर्ष शब्द पनि भनिन्छ (अधिकारी : पूर्ववत्-ख : २१३) । पुरातन वा आर्ष शब्द यद्यपि ऐतिहासिक शब्दकोशका निमित्त प्रविष्टि योग्य मानिन्छन् । तर सामान्य एकभाषी सन्दर्भ कोशमा पनि यस्ता शब्दलाई केही मात्रामा प्रविष्टि दिइन्छ । प्राचीन वाङ्मय तथा लोक साहित्यमा बहुप्रचलित शब्दको अर्थबोधका निमित्त पुरातन शब्दको प्रविष्टि आवश्यक मानिन्छ । आर्ष र अवचलित वा अप्रचलित गरी पुरातन शब्दका दुई भेद मानिएको छ (लम्साल : २०५७ : १०४) । हाल पनि यदाकदा खास क्षेत्रमा प्रयोगमा आउने पुरातन शब्दलाई अवसित र पूर्णतः प्रयोगमा नआउने प्राचीन वाङ्मयमा मात्र पाइने अवचलित वा अप्रचलित शब्द मानिन्छन् । प्राचीन लिखित वाङ्मयको अध्ययनमा उपयोगी हुने भएकाले यस्ता शब्दलाई सामान्य एकभाषी सन्दर्भ कोशमा प्रविष्टि दिइन्छ (सिंह : ८०) । नेवृशले केही पुरातन अवसित र अवचलित शब्द प्रविष्टिमा समेट्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । उदाहरणार्थ :

- (क) अवसित शब्द- उखडा, कुर्चा, खामित, खड्गनिसाना, फिरङ्गी, बोक्चो, महतारी, विरूदावली, इत्यादि ।
- (ख) अवचलित शब्द- अत्र, अदाच्छे, अधुना, आखत, इस्तिहार, कस्य, कुर्नेस, कुस्तुर, घा, चितारोहण, जमालो, तुलकलायत, दिलरूबा, मरवट इत्यादि ।

५.३.५ पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द र शब्दावली

ज्ञान, विज्ञान वा प्राविधिको खास विषयक्षेत्रमा निश्चित र सार्वजनीन अर्थमा प्रयोगमा आउने शब्द पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द मानिन्छन् (दाहाल : २०६१ : १६८) । पारिभाषिक

तथा प्राविधिक शब्द र शब्दावलीको प्रादुर्भाव र प्रयोग दिनानुदिन बढ्ने र यसको क्षेत्र व्यापक भएकाले यस्ता शब्दको मात्र छुट्टै कोश पनि बन्दछन् र बनेका पनि पाइन्छन् । प्राविधिक तथा पारिभाषिक शब्दकोशमा सम्बन्धित विषयक्षेत्रमा प्रयुक्त सम्पूर्ण शब्द र शब्दावली समेटिन्छन् भने सामान्य एकभाषी कोशमा सामान्य प्रचलनमा प्रयुक्त पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द मात्र प्रविष्टिका लागि चयन गरिन्छ (जुगुस्ता : २४४) । ज्ञान, विज्ञान र प्रविधि कुनै एउटा देशबाट मात्र आविष्कृत र विकसित नभई विभिन्न देशबाट आविष्कृत भएर संसारभर प्रचलनमा आउने भएकाले यस्ता शब्द अन्य भाषाबाट यथावत् लिने, आर्नो भाषामा प्रचलित सादृश्यार्थी शब्दमा त्यसको अर्थ समेट्ने, रूपान्तर वा अनुवाद गर्ने तथा सम्मिश्रण गर्ने विधि आगाल्ने गरेको पाइन्छ (सिंह : ८१) । यसलाई यथावत् गृहीत, रूपान्तरित र सम्मिश्रित गरी तीन प्रकारमा छुट्ट्याउन सकिन्छ ।

नेवृशाले सामान्य व्यवहारमा प्रचलित पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्दहरू प्रविष्टिका निमित्त चयन गरेको देखिन्छ । शब्द चयनका दृष्टिले नेवृशमा प्रविष्ट यस्ता शब्दलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

- (क) यथावत् गृहीत : अदालत, अपरेसन, इमर्जेन्सी, एजेन्ट, एम्बुलेन्स, चार्ज डि एफेयर्स, बाइपास सर्जरी
- (ख) रूपान्तरित : अतिनूतनाशमयुग, अतिरिक्त क्रियाकलाप, प्राधिकरण, अवमूल्यन, अश्वशक्ति, ऋणात्मक कण, गुरुत्वाकर्षण, चालक शक्ति, भूपरिवेष्ठित
- (ग) सम्मिश्रित : क्याम्पस प्रमुख, फोटोकार, मन्जुरनामा, रेडियो नाटक, रेलमार्ग, सेयरधनी

५.३.६ संयोजित शब्द

पूर्वापर घटकहरूबीच विकार आएर वा विकारविना नै निर्मित समस्त, द्वित्व र सङ्क्षिप्त शब्द तथा उखान टुक्का जस्ता एकै अर्थमा प्रयुक्त हुने बहुपदी कोशीय एकाइलाई संयोजित शब्दमा राखिएको छ । नेवृशमा संयोजित शब्दहरू प्रशस्त देखिन्छन् । तिनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.३.६.१ समस्त शब्द

दुई वा दुईभन्दा बढी शब्दहरूबीच परस्परमा विकार आएर वा नआई पनि संयोजित भई एउटै अर्थ दिने गरी बनेका शब्द समस्त शब्द मानिन्छन् (अधिकारी : पूर्ववत्-क : २०५५ : २९७) । विभिन्न वर्गका शब्दहरू समासका पूर्वापर घटकको रूपमा आउछन् । समस्त व्युत्पन्न शब्द पनि वाक्यात्मक कार्यका दृष्टिले विभिन्न शब्दवर्गीय भूमिकामा प्रयुक्त हुने गर्दछन् । समस्त शब्दहरू रूपगत आधारमा विकारी र अविकारी र अर्थगत आधारमा अनुमेयार्थी र अन्यार्थी गरी दुई प्रकारका पाइन्छन् । पूर्वापर घटक संयोजित हुदा रूपगत भिन्नता आउनेलाई विकारी र भिन्नता नआउने शब्दलाई अविकारी समस्त शब्द मानिएको छ । त्यस्तै सहज रूपमा अर्थको अनुमान हुनेलाई अनुमेयार्थी र पूर्वापर घटकभन्दा भिन्न अर्थ दिनेलाई अन्यार्थी मानिएको छ । शब्दकोशमा

अविकारी समस्त शब्दभन्दा विकारी र अनुमेयार्थी समस्त शब्दभन्दा अन्यार्थी समस्त शब्द प्रविष्टिका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् (सिंह : ८६) । सामान्य एकभाषी शब्दकोशमा भने लघु आकृतिका अनुमेयार्थी तथा भिन्नार्थी शब्द पनि प्रविष्टि योग्य हुने मानिएको छ (जुगुस्ता : १३४-१३५) ।

नेपाली भाषामा समस्त शब्दहरू प्रशस्त रहेकाले नेबृशले आर्नो प्रविष्टिमा समस्त शब्दलाई महत्त्व दिएको पाइन्छ । रुपगत अभिलक्षणका दृष्टिले विकारी तथा अविकारी र अर्थगत दृष्टिले अनुमेयार्थी तथा अन्यार्थी समस्त शब्दहरू नेबृशमा प्रविष्ट देखिन्छन् ।

- अ) रुपगत आधार- (क) विकारी समस्त शब्द - तल्लीन, भ्रष्टाचार, रतन्धो, वनौषधी, वाग्जाल इत्यादि
(ख) अविकारी समस्त शब्द- अधिकारपत्र, ओखलढुङ्गा, जन्मथलो, दाजुभाइ, वारिपारि इत्यादि ।
- आ) अर्थगत आधार- (क) अनुमेयार्थी - प्रधानमन्त्री, देवीथान, हातेमेसिन, मृत्युशय्या इत्यादि
(ख) अन्यार्थी- अरण्यरोदन, चन्द्रमुखी, दुईजिब्रे, तोरीलाहुरे, जलपान, घोरमुखा, चरणकमल इत्यादि

नेबृशमा धेरै मात्रामा द्विपदी तथा त्रिपदी र केही बहुपदी समस्त शब्द प्रविष्ट देखिन्छन् ।

५.३.६. २ द्वित्व शब्द

वर्ण, अक्षर, अक्षरसमूह वा शब्दको पुनरावृत्तिद्वारा व्युत्पन्न हुने शब्दलाई द्वित्व शब्द भनिन्छ (अधिकारी : पूर्ववत्-क : ३३७) । शब्द वा त्योभन्दा तल्लो भाषिक एकाइको संयोजनले निर्मित हुने भएकाले द्वित्व शब्दलाई पनि संयोजित शब्दमा राखिएको छ । नेपाली भाषामा स्रोतका दृष्टिले अनुकरणात्मक र अनुकरणेतरात्मक गरी दुई प्रकारका र संरचनात्मक दृष्टिले वर्णगत, अक्षरगत तथा शब्दगत गरी तीन प्रकारका द्वित्व शब्दहरू देखिन्छन् (त्रिपाठी र अरु : २०३६ : १११ र अधिकारी : पूर्ववत्-क : ३३८-३४४) ।

नेपाली शब्द निर्माणको एक महत्त्वपूर्ण विधिको रूपमा परिचित द्वित्व प्रक्रियाद्वारा निर्मित यस्ता शब्दहरू पनि नेबृशमा प्रविष्ट देखिन्छन् ।

उदाहरणार्थ :

- (क) अनुकरणात्मक वर्णगत द्वित्व शब्द : च्याप्प, छर्छ, टक्क, डड्ड, तप्प, फुर्र, ह्वार्र
(ख) अनुकरणात्मक अक्षरगत द्वित्व शब्द : चरचर, भलभल, भमभम, तिरतिर, भकभक, सकसक
(ग) अनुकरणात्मक अक्षर समूहगत द्वित्व शब्द : खततत, टुलुटुलु, ढसमस्स, सललल, गुजुजु
(घ) अनुकरणात्मक शब्दगत द्वित्व शब्द:
(अ) पूर्ण द्वित्व : भ्याइभ्याइ, भ्याउभ्याउ, म्याम्या, स्वास्वा
(आ) आंशिक द्वित्व : खुलल, गुजुजु, टलल
(इ) आपरिवर्तित द्वित्व : अल्याडटल्याड, कल्याडमल्याड, सिलिडबिलिड

- (ड) अनुकरणेतरात्मक द्वित्व शब्द :
- (क) आंशिक द्वित्व : तात्तातो, ससानो, भैभगडा, तस्तयार, सरसामान
- (ख) आपरिवर्तित द्वित्व : आकलभुकल, आलोपालो, ऐंचोपैंचो, ओल्लोकोल्लो, पूजाआजा, हरियोपरियो

५.३.६.३ बहुपदी कोशीय एकाइ

परस्परमा नजोडिए पनि कोशीय शब्द भैं एउटै अर्थ दिने पदावलीलाई बहुपदी कोशीय एकाइ भनिन्छ। लेख्य र कथ्य भाषामा स्वतन्त्र शब्द भैं प्रयोगमा आउने यस्ता पदावलीमा निम्न विशेषता रहेको पाइन्छ (जुगुस्ता : १४४)। :

- (क) संलग्न घटकमध्ये कुनै एक शब्दको सट्टामा अर्को समानार्थी शब्द राख्न सकिदैन।
- (ख) संलग्न कुनै एउटा शब्द पनि हटाउन सकिदैन।
- (ग) धेरै शब्दबाट बने पनि तिनको सामूहिक मेलबाट एउटै अर्थ आउछ र पर्यायवाची शब्दद्वारा पनि त्यसको अर्थ दिन सकिन्छ।
- (घ) यी एकाइ सामान्य तथा लाक्षणिक अर्थका पनि हुन्छन्।

संलग्न घटकहरूको स्थिति र प्रयोगका आधारमा बहुपदी कोशीय एकाइहरू द्विपदी वा बहुपदी संरचनाका पाइन्छन्। संलग्न घटकहरू बीच कुनै वर्ण वा पद लोप नभई समास हुने शब्द वा अलुक् समस्त रुढ पदावली तथा लाक्षणिक अर्थमा प्रयुक्त हुने टुक्काहरू नेपाली भाषामा पाइने बहुपदी कोशीय एकाइ मानिन्छन् (अधिकारी : पूर्ववत्-ख : २१६)। नेपाली भाषामा मुक्त शब्द भैं प्रचलित बहुपदी कोशीय एकाइलाई पनि नेवृशमा प्रविष्टि दिएको देखिन्छ।

उदाहरणार्थ :

- (क) अलुक् समस्त रुढ पदावली : आखाको नानी, आमाको काख, कोठे रानी, घाटे वैद्य, चुलै निम्तो, ज्यादा से ज्यादा, ज्या का त्यू, ताईको फुरौलो, तोरीको फूल, नाकको चाल, भगीरथ प्रयास, भालेको डाक, मुढे बल, मूतको न्यानो, येन केन प्रकारेण, श्री ५ को सरकार, सदर मुकाम इत्यादि।
- (ख) टुक्का : आड मोल्लु, कान उखेल्लु, कान काट्नु, कान खानु, कुर्चा खानु, कुरा चपाउनु, घाटी पर्नु, घाप्से हाल्लु, धुर पस्नु, पखेटा लाग्नु इत्यादि।

५.३.७ शब्दांश

भाषामा प्रचलित केही शब्दहरू स्वतन्त्र रूपमा प्रयुक्त नहुने तर कुनै शब्दसाग जोडिएर प्रयुक्त हुने पाइन्छन्। शब्दको अगाडि वा पछाडि जोडिने त्यस्ता शब्दको स्वतन्त्र र स्पष्ट अर्थ हुदैन। तर अर्को शब्दसाग जोडिएर आँनो महत्त्व दर्साउने सर्गभन्दा भिन्न प्रकृतिका यस्ता शब्दलाई रिक्त शब्दको नाम दिएको पाइन्छ (अधिकारी : पूर्ववत्-ख : २१४)। यिनको स्पष्ट अर्थ नभए पनि अनुमेय वा प्रतीयमान अर्थ हुने भएकाले रिक्त शब्द नभनी शब्दांश भन्न सकिन्छ। नेपालीमा शब्दांशहरू उपसर्ग र प्रत्यय भैं शब्दको आद्य तथा अन्त्य परिवेशमा जोडिने गरेका पाइन्छन्। केही शब्दांश दुबै परिवेशमा पनि प्रयुक्त देखिन्छन्। यस्ता शब्दांशहरू पनि नेवृशले प्रविष्टिका निमित्त चयन गरेको देखिन्छ।

उदाहरणार्थ :

५.१ : प्रविष्टिको रूपमा शब्दांश

अ) आद्य परिवेश	{ (क) गैर ^२ - गैरकानुनी, गैरनेपाली, गैरसरकारी (ख) महा-महाकाव्य, महापुरूष
आ) अन्त्य परिवेश	{ (क) इच्छु- शुभेच्छु, हितेच्छु (ख) परायण- कर्तव्यपरायण, धर्मपरायण (ग) शाला- धर्मशाला, पाठशाला (घ) शाली- भाग्यशाली, शक्तिशाली (ङ) हरु- गाईहरु, मानिसहरु (च) ज्ञ- अल्पज्ञ, विज्ञ, विशेषज्ञ, सर्वज्ञ (छ) स्थ- गृहस्थ, तटस्थ
इ) दुवै परिवेश	{ (क) स्व-आद्य परिवेश (स्वदेश, स्वतन्त्र) (ख) स्व -अन्त्य परिवेश (राजस्व, सर्वस्व)

नेवृशाले यस्ता शब्दांशलाई प्रविष्टि दिई उदाहरणद्वारा तिनको भाषिक महत्त्व प्रस्ट्याएको पुष्टि उपर्युक्त शब्दांश र शब्दद्वारा गर्न सकिन्छ ।

५.३.८ उपसर्ग, प्रत्यय र विभक्ति

शब्द निर्माणका महत्त्वपूर्ण तत्त्व सर्गहरु पनि कोशीय प्रविष्टिका दृष्टिले उपयुक्त सामग्री मानिन्छन् (जुगुस्ता : २४१) । भाषामा प्रचलित सबै सर्गहरु भने प्रविष्टि योग्य मानिदैनन् । तर व्युत्पादनशील सर्गलाई शब्दकोशमा मुक्त शब्द भैं प्रविष्टि दिइन्छ, (सिंह : ८३-८४) ।

नेपालीमा आधार पद वा प्रकृतिको अगि वा पछि जोडिने आधारमा सर्ग दुई प्रकारका देखिन्छन् । उपसर्ग आधार पदको अगि जोडिने सर्ग मानिन्छन् भने प्रत्ययहरु धातु वा शब्दभन्दा पछि जोडिन्छन् । संयोजन हुने स्थानका आधारमा यिनलाई पूर्वसर्ग र परसर्ग पनि भन्ने गरिन्छ ।

५.३.८.१ उपसर्ग

नेवृशामा शब्द व्युत्पादनका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण ठानिएका केही उपसर्ग प्रविष्टीकृत देखिन्छन् । उदाहरणार्थ :

प्र, परा, अ, अन, अन्, वि, बि, कु, स, न, वद इत्यादि ।

उपर्युक्त उपसर्गमध्ये अ, कु, न जस्ता उपसर्गहरु संस्कृत तत्सम शब्द र तद्भव शब्दमा समेत प्रयुक्त देखिन्छन् । अतः यिनको व्युत्पादकत्व शब्दस्रोतका दृष्टिले पनि बढी देखिन्छ । जस्तै :

अ- { अचूक, अछापे, अछूत, अदेख, अबाटो, अबेर (तद्भव शब्दका साथमा संयोजन)
{ अज्ञान, अखण्ड, अमर, अचेत, अतथ्य, अदृश्य (संस्कृत शब्दका साथमा संयोजन)

कु- { कुलत, कुलच्छिन, कुवाटो, कुमान्छे (तद्भव शब्दका साथमा संयोजन)
{ कुख्यात, कुपात्र, कुरुप, कुपुत्र, कुरीति (संस्कृत तत्सम शब्दका साथमा संयोजन)

न- { ननिको, नजाती, (तद्भव शब्दका साथमा संयोजन)

नगण्य, नपुंसक (संस्कृत तत्सम शब्दका साथमा संयोजन)

अन र अन् उपसर्ग कतिपय शब्दमा एउटै जस्तो देखिने हुदा नेवृशले दुवै उपसर्गलाई अलग अलग प्रविष्टि दिई अर्थसहित उदाहरणद्वारा तिनीहरु बीचको द्विविधा हटाउने प्रयास गरेको देखिन्छ (नेवृश : ३२) ।

५.३.८.२ प्रत्यय

शब्द वा आधार पदको पछाडि जोडिने सर्ग वा प्रथम तथा द्वितीय व्युत्पन्न शब्द भनी चिनिने कृदन्त र तद्धितान्त शब्दको निर्माण प्रत्ययबाट हुने भएकाले शब्द निर्माणमा प्रत्ययको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । प्रत्ययको अर्थ नहुने भए पनि प्रत्ययको योगपछि शब्दको पदवर्ग परिवर्तन हुने भएकाले यिनमा व्याकरणात्मक अर्थ रहेको मानिन्छ । त्यसैले प्रत्ययहरु पनि शब्दकोशमा कोशीय शब्द भै प्रविष्टि योग्य एकाइ मानिन्छन् (जुगुस्ता : २४९) । नेवृशमा केही कृत् तथा तद्धित प्रत्ययहरु प्रविष्टि देखिन्छन् :

५.२ : प्रविष्टिको रूपमा प्रत्यय

प्रत्यय	किसिम	निर्मित शब्द
इङ्गर	तद्धित	पतिङ्गर
इङ्गल	तद्धित	कचिङ्गल
इन्जेल	कृत्	खाइन्जेल/बसिन्जेल
इन्जेल	तद्धित	कतिन्जेल, यतिन्जेल, जतिन्जेल
ची	तद्धित	कानुनची, नगर्ची
दार	तद्धित	इमानदार, वजनदार
वाला	तद्धित	हकवाला, बहालवाला

नेवृशमा प्रविष्टि प्रत्ययहरु शब्द निर्माणका दृष्टिले त्यति व्युत्पादनशील भने देखिदैनन् । उदाहरणार्थ उपर्युक्त प्रत्ययमध्ये इङ्गर र इङ्गल प्रत्ययलाई लिन सकिन्छ ।

५.३.८.३ विभक्ति

कारकलाई व्यक्त गर्ने चिह्न विभक्ति हुन् (अधिकारी : पूर्ववत्-क : १९३) । विभक्तिको पनि स्वतन्त्र अर्थ र प्रयोग हुदैन । वाक्यमा कारकको रूपमा आएका नामिक पदसाग जोडिएर विभक्तिले वाक्यात्मक महत्त्व प्रमाणित गर्ने हुदा उपसर्ग र प्रत्यय भै यिनको पनि कोशीय महत्त्व रहेको पाइन्छ (अधिकारी : पूर्ववत्-ख : २९४) । नेवृशले नेपालीमा प्रचलित विभक्तिहरुलाई प्रविष्टि दिई अर्थसहित केहीलाई वाक्यात्मक प्रयोग वा उदाहरणद्वारा त्यसको कारकीय अर्थ र महत्त्वसमेत प्रमाणित गरेको देखिन्छ । उदाहरणार्थ :

५.३ : प्रविष्टिको रूपमा विभक्ति

प्रविष्टि विभक्ति	वाक्यात्मक प्रयोग/उदाहरण
को	-

देखि	-
द्वारा	-
बाट	तपाईं घरबाट कहिले आउनुभयो ? आकाशबाट पानी पर्छ ।
मा	घरमा, कोठामा, रुखमा
लाई	भाइलाई बोलाऊ । म हरिलाई पुस्तक दिन्छु ।
ले	भाइले कलमले लेखे । मैले हातले इसारा गरें ।

५.३.९ व्यक्तिवाचक नाम

व्यक्तिवाचक नामको खास अर्थ नहुने भएकाले कोशमा व्यक्तिवाचक शब्द प्रविष्टि योग्य मानिदैनन् (जुगुस्ता : २४५) । तर कतिपय व्यक्ति, स्थान आदिका नाम ऐतिहासिक, धार्मिक, पुरातात्विक र सांस्कृतिक महत्त्वका भएमा र तिनले सामान्यभन्दा विशेष वा लाक्षणिक अर्थ दिएमा प्रविष्टि योग्य मानिन्छन् (सिंह : ८४) । नेबृशमा व्यक्ति, स्थान, संस्था आदिका नामहरू प्रविष्टि देखिन्छन् । प्रविष्टि शब्दहरूमध्ये ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, पुरातात्विक महत्त्व रहेका र लाक्षणिक अर्थ दिने व्यक्तिवाचक नाम शब्दहरू रहेका छन् ।

उदाहरणार्थ :

- (क) धार्मिक तथा पौराणिक व्यक्तिको नाम : काली, कृष्ण, क्राइस्ट, महावीर, मुहम्मद, राम, सरस्वती, सीता, लक्ष्मी,
- (ख) इतिहाससाग सम्बन्धित व्यक्तिका नाम : त्रिभुवन, पृथ्वीनारायण शाह, प्रताप मल्ल,
- (ग) नदीका नाम : अरूण, काली गण्डकी, गङ्गा, तमोर, त्रिशूली, नारायणी, यमुना,
- (घ) तीर्थस्थलका नाम : गया, देवघाट, पशुपतिनाथ, मुक्तिक्षेत्र, वराहक्षेत्र, स्वर्गद्वारी,
- (ङ) सभ्यता, संस्कृति आदिसाग सम्बन्धित स्थानको नाम : मोहेन्जोदाडो, हडप्पा ।
- (च) संस्थाको नाम : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, साभ्ना प्रकाशन इत्यादि ।

पौराणिक कथाका पात्रको रूपमा परिचित तर लाक्षणिक अर्थमा समेत प्रयुक्त हुने केही व्यक्तिवाचक नाम पनि नेबृशमा प्रविष्टि देखिन्छन् :

- (क) अगस्ति : वि.३. घिचुवा खन्चुवा,
- (ख) कर्ण : महादानी अति उदार.....,
- (ग) कुबेर : धनाढ्य व्यक्ति.....,
- (घ) कुम्भकर्ण : धेरै सुत्ने, सुताहा.....,
- (ङ) दुर्वासा : अत्यन्त रिसाउने स्वभाव भएको, रिसाहा.....,
- (च) नारद : एक जनाको कुरा अर्कोलाई लगाई भगडा पार्ने छुल्याहा,

कोशीय प्रविष्टिका दृष्टिले उपयुक्त मान्न सकिने उपर्युक्त किसिमका व्यक्तिवाचक नामका साथै नेबृशमा देश, विकास क्षेत्र, जिल्ला, अञ्चल, जिल्ला सदरमुकाम आदिका साथै कतिपय पदक, पुरस्कार आदिका नामसमेत प्रविष्टि देखिन्छन् :

- (क) देश : अमेरिका, चीन, भारत आदि
- (ख) विकास क्षेत्र : पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र, पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र आदि
- (ग) जिल्ला : कालीकोट, तनहु, लमजुङ, सल्यान आदि

(घ) अञ्चल : कोशी, लुम्बिनी, सगरमाथा आदि

(ङ) पदक पुरस्कार : अति प्रबल गोरखा दक्षिण बाहु, नेपाल प्रताप भाष्कर, मदन पुरस्कार आदि । यसरी प्रविष्ट कतिपय व्यक्तिवाचक शब्द भने कोशीय महत्त्वका दृष्टिले अनुपयुक्त पनि देखिन्छन् ।

५.३.१० वर्णहरु

कोशीय प्रविष्टिका दृष्टिले भाषामा प्रचलित वर्ण (स्वर, व्यञ्जन) को खास अर्थ हुदैन । सामान्य वक्ताले वर्णलाई वागव्यवहारमा शब्दको रूपमा व्यवहार नगरे पनि भाषावैज्ञानिक दृष्टिले भने यी वर्ण अर्थवान् मानिन्छन् । प्रसिद्ध शब्दकोशहरुले यसै आधारमा वर्णलाई पनि कोशमा प्रविष्टि दिएको पाइन्छ । नेबृशले पनि नेपाली वर्णमालाका स्वर तथा व्यञ्जन वर्णलाई प्रविष्टि दिई तिनको उच्चारण स्थान, प्रयत्न, घोषत्व, प्राणत्व सम्बन्धी सूचना र वर्णमालामा सङ्ख्यागत स्थान (पााचौ, सत्रौं, सत्ताइसौं आदि) को सूचना दिएको पाइन्छ ।

५.४ प्रविष्टिको व्यवस्थापन

कोश निर्माणको लामो परम्परा र प्रयोगसागै कोशीय प्रविष्टिको व्यवस्थापनका विभिन्न युक्ति तथा विधि विकसित देखिन्छन् । प्रविष्टि चयनको क्षेत्र र कोशको प्रयोजनका आधारमा कोशीय प्रविष्टिको व्यवस्थापनका विधि निर्धारित हुन्छन् (जुगुस्ता : २८२) । प्रयोजनका आधारमा अर्थगत (वर्गगत) र रूपगत (वर्णगत) दुई भिन्न भिन्न विधि प्रविष्टि व्यवस्थापनमा प्रयुक्त देखिए पनि रूपगत आधार हाल बढी प्रचलित देखिन्छ (सिंह : १३२) । रूपगत आधारअन्तर्गत शब्दमा प्रयुक्त आद्य वर्ण र त्यसपछिको वर्णानुक्रमिक शृङ्खलालाई प्रविष्टि व्यवस्थापनको आधार बनाएको पाइन्छ (जुगुस्ता : २८२) । विश्वका विभिन्न भाषाका शब्दकोशहरु वर्णानुक्रमको यस विधिद्वारा सम्पादित देखिन्छन् । नेबृशले पनि वर्णानुक्रममा नै प्रविष्टिको व्यवस्थापन गरेको छ ।

५.४.१ नेबृशको वर्णानुक्रम

सम्बन्धित भाषामा प्रयुक्त लिपिका वर्णहरुद्वारा कोशको वर्णानुक्रम तयार गरिन्छ । नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा प्रचलित भएकाले यस भाषामा प्रयुक्त देवनागरी लिपिका वर्णहरु मिलाएर नेबृशको वर्णानुक्रम निर्धारित गरिएको छ । नेबृशको वर्णानुक्रम निम्नानुसार रहेको छ :

क) स्वरवर्ण : अ आ अं अः आ इ ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ

ख) व्यञ्जन वर्ण : क (क्ष) ख ग घ ङ च छ ज (झ) झ ञ ट ठ ड ढ ण त (त्र) थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह

ग) मात्रा : ा ि ि ु ू े ै ो ौ

व्यञ्जन वर्ण अर्को व्यञ्जनसाग जोडिएर संयुक्त हुदा निम्न रूपमा रहने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

क =क्	ख=ख	ग=ग	घ=घ	ङ=ङ
च=च	छ=छ	ज=ज	झ=झ	ञ=ञ
ट=ट्	ठ=ठ्	ड=ड्	ढ=ढ्	ण=ण
त=त्	थ=थ्	द=द्	ध=ध्	न=न्
प=प्	फ=फ्	ब=ब्	भ=भ्	म=म्

य=य	र=र (रेफ)-, , , , (उदा. सर्प, च्याल, देब्रे, कोक्रो)			
ल=ल	व=व	श=श	ष=ष	स=स
ह=ह	क्ष=क्ष	त्र=त्र		

यसरी संयुक्त हुने व्यञ्जन वर्णमा पनि पूर्वोक्त मात्रा (ा, ि, ि, ि, ि, ि, ि) को नै प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ ।

नेवृशको वर्णानुक्रमको समीक्षा गर्दा पूर्ववर्ती शब्दकोशहरूको वर्णानुक्रमसाग तुलना गर्नु उपयुक्त हुन्छ । नेवृश पूर्ववर्ती चर्चित शब्दकोशको वर्णानुक्रम निम्नानुसार देखिन्छ :

५.४ : वर्णानुक्रमका दृष्टिले नेवृश पूर्ववर्ती कोशहरू

कोशकार	कोशको नाम	वर्णानुक्रम
१. च्याल्फ लिली टर्नर	नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश (१९३१ ई.)	अ आ अं अः आ इ ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ क (क्ष) ख ग घ ङ च छ ज (ज्ञ) झ ञ ट ठ ड ढ ण ङ ढ त (त्र) थ द ध न प फ व भ म य र ल व श ष स ह
२. चक्रपाणि चालिसे	नेपाली बगली कोष (१९९८)	अ आ इ ई उ ऊ ऋ ऋ लृ लृ ए ऐ ओ औ अं आ क (क्ष) ख ग घ ङ च छ ज (ज्ञ) झ ञ ट ठ ड ढ ण त (त्र) थ द ध न प फ व भ म य र ल व श ष स ह
३. रामचन्द्र ढुङ्गाना	संक्षिप्त नेपाली कोश (२००७)	अ आ अं आ इ ई उ ऊ ऋ ऋ लृ लृ ए ऐ ओ औ क (क्ष) ख ग घ ङ च छ ज (ज्ञ) झ ञ ट ठ ड ढ ण त (त्र) थ द ध न प फ व भ म य र ल व श ष स ह
४. बालचन्द्र शर्मा	नेपाली शब्दकोश (२०१९)	ॐ अ आ अं अः आ इ ई उ ऊ ऋ ऋ लृ लृ ए ऐ ओ औ क (क्ष) ख ग घ ङ च छ ज (ज्ञ) झ ञ ट ठ ड ढ ण त (त्र) थ द ध न प फ व भ म य र ल व श ष स ह
५. हर्षनाथ भट्टराई	बृहत् नेपाली शब्दकोश (२०२३)	अ आ आ इ ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ क (क्ष) ख ग घ ङ च छ ज (ज्ञ) झ ञ ट ठ ड ढ ण त (त्र) थ द ध न प फ व भ म य र ल व श ष स ह अनुस्वारलाई उच्चारणानुसारी वर्णक्रममा राखेको पाइन्छ भने विसर्ग (:) वारे कोश मौन देखिन्छ ।

पूर्ववर्ती नेपाली शब्दकोशहरूमध्ये नेवृशको वर्णानुक्रम टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश (१९३१ ई.) साग मिल्दोजुल्दो र निकट देखिन्छ । ड ढ वर्णका दुई संवर्ण ङ ढ लाई छोडेर टर्नरको शब्दकोशको वर्णानुक्रमलाई नेवृशले अनुसरण गरेको छ । शब्दकोशमा वर्णलाई महत्त्व दिइन्छ, उच्चार्य भिन्नताको रूपमा आउने वर्णको परिपूरक वितरण वा संवर्णलाई महत्त्व दिइदैन यस्ता संवर्णलाई तिनको मूल वर्णसागै अन्तर्निहित गरिन्छ (जुगुस्ता : २८३) । अतः टर्नरले आ^१नो वर्णानुक्रममा राखेका उपर्युक्त दुई संवर्ण पनि स्वयंमा अनालोच्य देखिदैनन् । उनले ड ढ आद्य वर्ण हुने एउटा शब्द पनि प्रविष्टि दिन नसक्नुले यसको पुष्टि भएको छ ।

कोशको वर्णानुक्रम शब्दको व्यवस्थापनसाग मात्र नभई कोशका प्रयोक्तासाग बढी सम्बन्धित हुन्छ। प्रयोक्ताले आफूले चाहेको शब्द तत्सम्बन्धी सूचना र अर्थ जति सक्दो छिटो, पूर्ण र स्पष्ट पाउनुमा कोशको वैशिष्ट्य रहन्छ (अधिकारी : पूर्ववत्-ख : २३४)। शब्द खोज्ने मुख्य आधार नै वर्णानुक्रम मानिन्छ। सम्बन्धित भाषामा प्रयुक्त शब्द त्यही वर्णानुक्रमको माध्यमबाट खोजिने भएकाले वर्णानुक्रममा स्पष्टता, सरलता र एकरूपता अपेक्षित हुन्छ। यस दृष्टिले नेबृशको वर्णानुक्रम वैज्ञानिक र सरल रहेको छ।

५.४.२ प्रविष्टि र उपप्रविष्टिको वर्णानुक्रम

नेबृशले प्रविष्टि र उपप्रविष्टि गरी दुई तहमा शब्दको व्यवस्थापन गरेको पाइन्छ। यसमा मूल प्रविष्टि वा शीर्ष शब्दबाट व्युत्पादित, तथा सहप्रयोगको रूपमा आएका संसक्त शब्दलाई नीडन विधिद्वारा उपप्रविष्टिको रूपमा सूचीकृत गरिएको छ। मूल प्रविष्टि पूर्वोक्त वर्णानुक्रममा रहेको पाइन्छ। उपप्रविष्टि मूल प्रविष्टिको अन्त्य वर्णपछि जोडिने अंशको वर्णानुक्रमबाट व्यवस्थित गरिएको छ। यसरी शीर्ष शब्द वा मूल प्रविष्टिको क्रमभित्र अर्को वर्णानुक्रम रहेको छ।

उदाहरणार्थ .

मूल प्रविष्टि : अकर्मक - उपप्रविष्टि ञ्क्रया इत्यादि

मूल प्रविष्टि : घन्कनु - उपप्रविष्टि श्र घन्काइ, घन्काइनु, घन्काउनु, घन्किनु, घन्को इत्यादि।

मूल प्रविष्टि : छिटो - उपप्रविष्टि - छरितो, -थोपो, इत्यादि

मूल प्रविष्टि : जेप/जेब इत्यादि

मूल प्रविष्टिबाट व्युत्पन्न शब्दहरु उपप्रविष्टिमा राख्दा व्युत्पन्न शब्द भएमा व्युत्पादक चिह्न, ९३० पूर्वापर घटकमा विकार नआई बनेको समस्त शब्दमा योजक चिह्न, (-) विशेषण विशेष्य जस्तो भई सहप्रयोगका रूपमा आउने असंयोजित पदावली भएमा घुम्निएको चिह्न ९३० र वैकल्पिक रूप भएमा विकल्प जनाउने चिह्न (/) प्रयोग गरी उपप्रविष्टिको व्यवस्थापन गरिएको देखिन्छ (नेबृश : १४-१५)। यो नीति र चिह्न प्रयोगलाई नेबृशले प्रविष्टि उपप्रविष्टिको व्यवस्थापनमा सर्वत्र राम्ररी उपयोग गरेको भने पाइदैन।

५.५ उद्देश्य भागका सूचना

शब्दकोशमा प्रविष्टि शीर्ष शब्द र तत्सम्बन्धी सूचना रहने दुई भागमध्ये पहिलो भागलाई उद्देश्य भाग भनिन्छ (जुगुस्ता : २४९)। उद्देश्य भागमा प्रविष्टि शब्द, त्यसको मानक उच्चारण, व्याकरणिक तथा व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचनाहरु दिइन्छ (बन्धु : पूर्ववत् : १३७)। प्रविष्टि शब्दका रूपात्मक र व्याकरणात्मक सूचनाहरुले अर्थबोधमा समेत मद्दत पुऱ्याउने हुदा यी सूचना महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् (सिंह : ९९)।

नेबृशको उद्देश्य भागमा प्रविष्टिको रूपमा सूचीकृत शब्दपछि त्यसका व्याकरणिक तथा व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचनाहरु दिएको पाइन्छ। व्याकरणिक सूचना अन्तर्गत समग्र प्रविष्टि शब्दको शब्दवर्गीय सूचना दिएको देखिन्छ, भने आवश्यक व्युत्पत्ति सम्बन्धी विविध सूचनाहरु अपेक्षित

भएमा यस्ता सूचनाहरु दिइएको छ । आवश्यक ठाउामा लिङ्ग र कारकका आधारमा रूपायनको सूचना पनि दिएको देखिन्छ । यी बाहेक ऐतिहासिक आधारमा कालक्रमिक विकसित रूप, भाषिका, औपचारिक, र कथ्य रूप आदिको सूचना पनि फाट्टफुट्ट दिएको पाइन्छ । उद्देश्य भागमा प्रवाहित यी सूचनाहरुलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ ।

५.५.१ व्याकरणिक सूचना

नेवृशले प्रविष्ट शब्दको व्याकरण सम्बन्धी सूचनामा शब्दवर्ग, लिङ्ग र वचनका आधारमा रूपायन र तिर्यक् कारक सम्बन्धी व्याकरणिक सूचनाहरु निम्नानुसार दिएको पाइन्छ ।

५.५.१.१ शब्दवर्ग

व्याकरणात्मक कार्यका आधारमा नेपाली शब्द नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, नामयोगी, क्रियायोगी (क्रियाविशेषण) संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात गरी नौ प्रकारका देखिन्छन् (अधिकारी : पूर्ववत्-क : १८) । नेवृशले शब्द वर्गको यही वर्गीकरण अनुरूप प्रविष्ट शब्दको शब्दवर्गीय सूचना दिएको पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ :

आगार - ना.
इच्छा - ना.
म - सर्व.
ता - सर्व.
ऊ - सर्व.
कालो - वि.
ज्ञानी - वि.

नामिक पद भनी चिनिने नाम, सर्वनाम र विशेषणको शब्दवर्गीय सूचना उपर्युक्त ढङ्गले दिएको पाइन्छ । सङ्ख्येय, असङ्ख्येय^U व्यक्ति, जाति, सजीव, निर्जीव मूर्त, अमूर्त जस्ता नामको वर्गीकरणका थप आधारअनुसार तिनको सूचना भने दिएको देखिदैन । सर्वनाम तथा विशेषणको पनि भेदको सङ्केत गरेको देखिदैन तर क्रियाको सूचनामा भने तिनका प्रकारको पनि सङ्केत पाइन्छ ।

कर्म र पूरकका आधारमा नेपाली क्रिया अकर्मक, एककर्मक, द्विकर्मक र पूरकापेक्षी गरी चार प्रकारका देखिन्छन् (अधिकारी : पूर्ववत्-क : १०२-१०४) । नेवृशमा क्रियाको सूचना यसै आधारमा पाइन्छ । तर द्विकर्मक तथा एककर्मक दुवै क्रियालाई सकर्मक अन्तर्गत नै छरितो ढङ्गले सूचित गरिएको देखिन्छ । पूरकापेक्षी क्रिया सकर्मक अकर्मक दुवै किसिमको हुने भए पनि यसलाई पनि सकर्मक अकर्मकमा नै अन्तर्भूत गरेको पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ : किन्- नु - स.क्रि.
घट् - नु - अ.क्रि.
ठान् - नु - स.क्रि.

छ- अ.क्रि.

मूल क्रियामा व्युत्पादक सर्गको योगद्वारा बनाइने व्युत्पन्न क्रियाहरूबारे पनि नेबृशले सूचना दिएको पाइन्छ तर यस्तो सूचनामा समग्र क्रिया समेटिएका भने देखिदैनन् ।

उदाहरणार्थ : किनिनु - क.क्रि.

पठाउनु - प्रे.क्रि.

नेपालीमा सकर्मक क्रियाबाट कर्मवाच्य र अकर्मक क्रियाबाट भाववाच्य क्रियापद बन्दछन् । नेबृशले उपर्युक्त ढङ्गले कर्मवाच्य क्रियाको र सोही विधिद्वारा बन्ने प्रेरणार्थी क्रियाको पनि सूचना दिएको पाइन्छ । भाववाच्य क्रियाबारे भने नेबृश मौन देखिन्छ ।

क्रियाविशेषण वा क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपातको पनि प्रकारको उल्लेखविना सामान्य सूचना मात्र दिएको पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ : कहा - क्रि. वि.

कहिले - क्रि. वि.

कसरी - क्रि. वि.

किन - क्रि. वि.

अनि - संयो.

अहो - वि. बो.

त^२ - निपा.

५.५.१.२ शब्द रुपायन

व्याकरणिक सूचना अन्तर्गत रुपायनको सूचना पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । शब्दकोशमा शीर्ष शब्दका नियमित रूपको प्रविष्टि अपेक्षित हुदैन र तत्सम्बन्धी सूचना पनि दिइदैन । तर अनियमित रूप र तत्सम्बन्धी सूचना भने आवश्यक मानिन्छ (जुगुस्ता : २४२) । नेपाली भाषामा लिङ्ग, वचन, पुरुष, कारक, काल, पक्ष, भाव तथा वाच्य शब्द रुपायनका व्याकरणिक आधार मानिन्छन् । नेबृशमा प्रविष्टि केही शब्दको लिङ्ग, वचन र कारकसम्बन्धी सूचना दिएको पाइन्छ । उदाहरणार्थ :

अ) लिङ्ग सम्बन्धी

अन्तरी - वि. स्त्री अन्तरेको स्त्रीलिङ्गी रूप

काडारो - स्त्री. काडार्नी

खुम्रे - स्त्री. खुम्री

तरूनो - स्त्री. तरूनी

बहिरो - स्त्री. बहिरी

बाछो - स्त्री. बाछी

रातो - स्त्री. राती

- आ) वचन सम्बन्धी
- आखा (आखोको बहुवचन रूप)
- कोखा (कोखोको बहुवचन रूप)
- पाठा (पाठोको बहुवचन रूप)
- इ) कारक (तिर्यक् कारक) सम्बन्धी
- घोडा (घोडोको तिर्यक् रूप)
- छोरा (छोरोको तिर्यक् रूप)
- धमिरा (धमिरोको तिर्यक् रूप)
- परेला (परेलोको तिर्यक् रूप)
- पल्ला^३ (पल्लोको तिर्यक् रूप)
- राटा (राटोको तिर्यक् रूप)

काल, पक्ष, भाव वाच्य जस्ता क्रिया रूपायनका आधारबाट बन्ने क्रियाका अपवाद रूपका साथै लिङ्ग, वचन तथा पुरूषका आधारमा चल्ने अपवाद रूपसम्बन्धी सूचना भने कमै पाइन्छन् ।

५.५.१.३ व्याकरण सम्बन्धी अन्य सूचनाहरू

कोशीय एकाइको रूपमा प्रविष्ट विभक्ति, पूर्वसर्ग, शब्दांश र सर्ग आदिको सूचनामा भने एकरूपता पाइदैन (लम्साल : २०५३ : ४६) । उदाहरणार्थ विभक्ति, नामयोगी र अन्य शब्दहरूको सूचनामा देखिएको विविधतालाई हेर्न सकिन्छ :

५.५ : नेवृशमा व्याकरणसम्बन्धी सूचना

अ) विभक्ति	}	को	- विभ.
		देखि/देखिन्	- प.स.
		बाट	- विभ.
		लाई ^१	- प्रत्य.
आ) पूर्वसर्ग	}	ले	- विभ.
		क) पूर्वसर्ग	
ख) उपसर्ग	}	आम	- अर्थद्वारा सूचित, विशेषणवत्
		गैर	- अर्थद्वारा सूचित नामवत्
		सह	- नायो.
		अ	- पू.स.
		अन	- पू.स.
		अप	- उप.
		परा	- उप.

इ)शब्दांश(उत्तरपद)	वि	- उप.
	वे	- पू.स.
	कर ^१	- अनु. (अनुसर्ग ? सङ्क्षिप्त रूप नभएको)
	कार	- वि.
	गामी	- वि.
	परक	- प.स.
	रत	- वि.
	रूपी	- वि.
	शील	- अर्थद्वारा विशेषणवत् सूचित
	ई) प्रत्यय	इङ्गार
इन्जेल		- (प्रत्य.)
ची		- (प्रत्य.)
तः		- (प्रत्य.)
दार		- (प्रत्य.)

उपर्युक्त प्रविष्टिमध्ये केही शब्दांश अर्को शब्दसाग जोडादा बन्ने शब्दको व्याकरणात्मक कार्य कितान गरी शब्दवर्ग निर्धारण गरेको देखिन्छ ।

उदाहरणार्थ : अग्रगामी - वि. (नेवृश : पृ. ९)
 कलाकार - वि. (नेवृश : पृ. २१२)
 हितकर / हितकारी - वि. (नेवृश : पृ.१४१९)

तर सोही प्रकृतिको शब्दांश 'परक' लाई परसर्ग भनी सङ्केत गरिएको छ (नेवृश : ७७९) । त्यसैले केही कोशीय एकाइको शब्दवर्गीय सूचनामा एकरूपता नभएको स्पष्ट देखिन्छ ।

५.५.२ व्युत्पत्ति

उद्देश्य भागको अर्को महत्त्वपूर्ण सूचना व्युत्पत्ति मानिन्छ । शब्दको आगमन स्रोत, मूल रूपबाट क्रमिक विकसित रूपहरु र व्युत्पादन विधि, व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना मानिन्छन् । व्युत्पत्तिमूलक तथा तुलनात्मक शब्दकोशमा प्रविष्ट शब्दको पुख्यौली केलाउने कार्यमा व्युत्पत्ति सम्बन्धी समग्र सूचना दिइन्छ, भने अन्य एकभाषी कोशहरुमा पनि व्युत्पत्तिको स्थान महत्त्वपूर्ण रहने गर्दछ । समग्रात्मक शब्दकोश तथा अन्य एकभाषी शब्दकोशमा प्रविष्ट शब्दको अर्थबोधको सहयोगीको रूपमा व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना दिने गरेको पाइन्छ । अमेरिकाबाट प्रकाशित हुने लघु आकृतिका विद्यार्थी कोशमा पनि सङ्क्षेपमा व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना दिइन्छ (जुगुस्ता : २५१ र सिंह : १३३) । त्यसैले शब्दकोशमा व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना अपरिहार्य भै बनेको देखिन्छ । प्रयोक्ताको शब्द भण्डार बढाउने कार्यमा पनि व्युत्पत्ति महत्त्वपूर्ण सूचना मानिन्छ, (अधिकारी र भट्टराई : च) तर शब्दकोशमा व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना सङ्क्षिप्त, स्पष्ट र प्रामाणिक अपेक्षित हुन्छ, (जुगुस्ता : २५१) ।

नेवृशमा प्रायजसो प्रविष्ट शब्दको स्रोत, मूल रूपको कितान, कालक्रमिक विकसित रूपहरु, व्युत्पादन वा शब्दनिर्माण विधि र तुलनीय रूपद्वारा व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना दिएको पाइन्छ ।

व्युत्पत्तिबारे अज्ञात शब्दहरु प्रश्न सूचकद्वारा सङ्केतित देखिन्छन् ।

५.५.२.१ शब्दस्रोत

नेपाली शब्द भण्डार संस्कृतका तत्सम, संस्कृतबाट विकसित तद्भवका साथै स्वदेशी तथा विदेशी भाषाका आगन्तुक र अनुकरणात्मक शब्दले बनेको देखिन्छ । मूल शब्दबाट विभिन्न व्युत्पादन विधिद्वारा निर्मित शब्दहरु पनि शब्द भण्डारमा प्रशस्त पाइन्छन् । विभिन्न भाषाबाट आएका शब्दको स्रोत सङ्केत नेवृशले सम्बन्धित भाषाको नामबाट गरेको पाइन्छ । उदाहरणार्थ तलका शब्द हेर्न सकिन्छ :

असल-	अ.
कोट-	अङ्.
लिची-	चिनि.
जुडो-	जापा.
भ्यालिन्चा-	नेवा.
कैची-	पोर्त.
माउ-	प्रा.
सरकार-	फा.
सेमिनार-	जर्मन (सङ्केत सूचीमा नरहेको)
मन्दिर-	सं.
बिजुवा-	लि.

भाषा स्रोतबारे सूचना दिदा त्यस शब्दको स्रोतभाषा स्पष्ट नभएमा सम्बन्धित भाषापरिवारको नामोल्लेख गरेको पनि पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ : डम्फु, रक्सी भो.वे. जिरेल- भो.व. जिरी+एले.

नेवृशले नेपाली शब्द भण्डारमा अङ्ग्रेजी, अरबी, उडिया, चिनिया, जर्मनेली, जापानी, तामाङ, धिमाली, नेवारी, पोर्तगली, प्राकृत, फारसी, फ्रान्सेली वा फ्रेन्च, मगराती, लिम्बू, स्पेनिस, संस्कृत र हिन्दी भाषाबाट आएका शब्दको भाषास्रोत खुलाएको छ । यसबाट नेपाली शब्द भण्डारको स्रोत सम्बन्धी सूचना खुलेको देखिन्छ । केही शब्दमा भने भोटवर्मेली र भारत इरानेली जस्ता भाषा परिवारको नामबाट मात्र स्रोत सङ्केत गरिनाले अस्पष्टता रहेको देखिन्छ ।

५.५.२.२ मूल रूपको किटान

शब्दको व्युत्पत्ति दिने क्रममा नेवृशले कतिपय शब्दको आधार तत्त्व निर्दिष्ट गरेको देखिन्छ । यसलाई मूल रूपको किटान भनी सूचित गरेको र रेजा चिह्नले चिनाएको पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ :	उगेरा	✓ उग्राउनु
	कार्तोस	✓ कारतुस
	खेवा ^२	✓ खियाउ

खोकिलो ✓ कोख ॐ
 गेडागुडी ✓ गेडागेडी ॐ

मूल रूपको कितानमा प्रयुक्त रेजा चिह्न भने कतै दिएको र कतै नदिएको पनि देखिन्छ ।

उदाहरणार्थ : कप्तान ॐ अङ्. क्याप्टन ॐ
 लपेस ॐ नेवा. लप्ते ॐ
 लप्टन ॐ अङ्. लेफ्टिनेन्ट ॐ

पोर्तगाली 'कारतुस' शब्दबाट विकसित भई नेपालीमा प्रचलित 'कार्तोस' शब्दमा रेजा चिह्नद्वारा आधार तत्त्वको सङ्केत गरिएको देखिन्छ । तर सोही प्रकृतिका उपर्युक्त कप्तान, लपेस, लप्टन जस्ता शब्दमा रेजा चिह्नको प्रयोग गरेको देखिदैन ।

५.५.२.३ कालक्रमिक व्युत्पत्ति

मूल रूपबाट विभिन्न समयमा विकसित रूपहरु कालक्रमिक व्युत्पत्तिका उदाहरण मानिन्छन् । नेवृशले कुनै मूल भाषाबाट विकसित भई विभिन्न रूप हुँदै नेपालीमा प्रचलित केही शब्दको व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना दिएको पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ :

अम्बोरा ॐ अ. आबखोर ? ग्री. अम्फोरियरे
 छोरो ॐ ? प्रा. छोर ? सं. सावके
 भ्नाक ॐ प्रा. ने. छाक ? प्रा. छङ्ग ? सं. शृङ्गे
 पैसा ॐ पोर्त. पइसा ? इटा. पिसो
 भिना ॐ ? प्रा. भैनीबइ ? सं. भगिनीपति
 माखो ॐ ? प्रा. मक्खअ ? सं. मक्षिको
 माभ ॐ ? प्रा. मज्भ ? सं. मध्ये
 लाख ॐ ? प्रा. लाख्ख ? सं. लक्षे
 हामी ॐ ? प्रा. अम्ह ? सं. अस्मत्

कतिपय शब्दको भने प्राकृत रूप र त्यसबाट विकसित नेपाली रूप मात्र निर्दिष्ट गरेको पाइन्छ ।

बाछ्रो ॐ प्रा. वच्छ्रो ॐ
 हरियो ॐ प्रा. हरिओ ॐ
 हात ॐ प्रा. हत्थ ॐ
 हियो ॐ प्रा. हिअअ ॐ

नेवृश व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश नभई सामान्य एकभाषी शब्दकोश भएकाले यसले संस्कृत प्राकृत हुँदै विकसित सबै तद्भव नेपाली शब्दको कालक्रमिक व्युत्पत्ति दिएको देखिदैन । व्युत्पत्ति दिइएका शब्दको प्राकृत रूप दादा यसले प्राकृतको भेद नदेखाई केवल प्राकृत भन्ने मात्र सङ्केत गरेको छ ।

५.५.२.४ व्युत्पत्तिबारे अज्ञात शब्द

व्युत्पत्तिबारे निश्चय नभएका शब्दहरूको व्युत्पत्ति सङ्केत गर्ने स्थानमा प्रश्न चिह्न (?) दिइएको पाइन्छ। उदाहरणार्थ निम्न शब्द हेर्न सकिन्छ :

उरिलो -	?
कोका ^१ -	?
क्यामकल -	?
घमन्ड -	?
तोडा -	?
सिसितिल -	?+तिले
कच्चिडो -	कण्टक + चिन्डो ?
हिजडा -	?

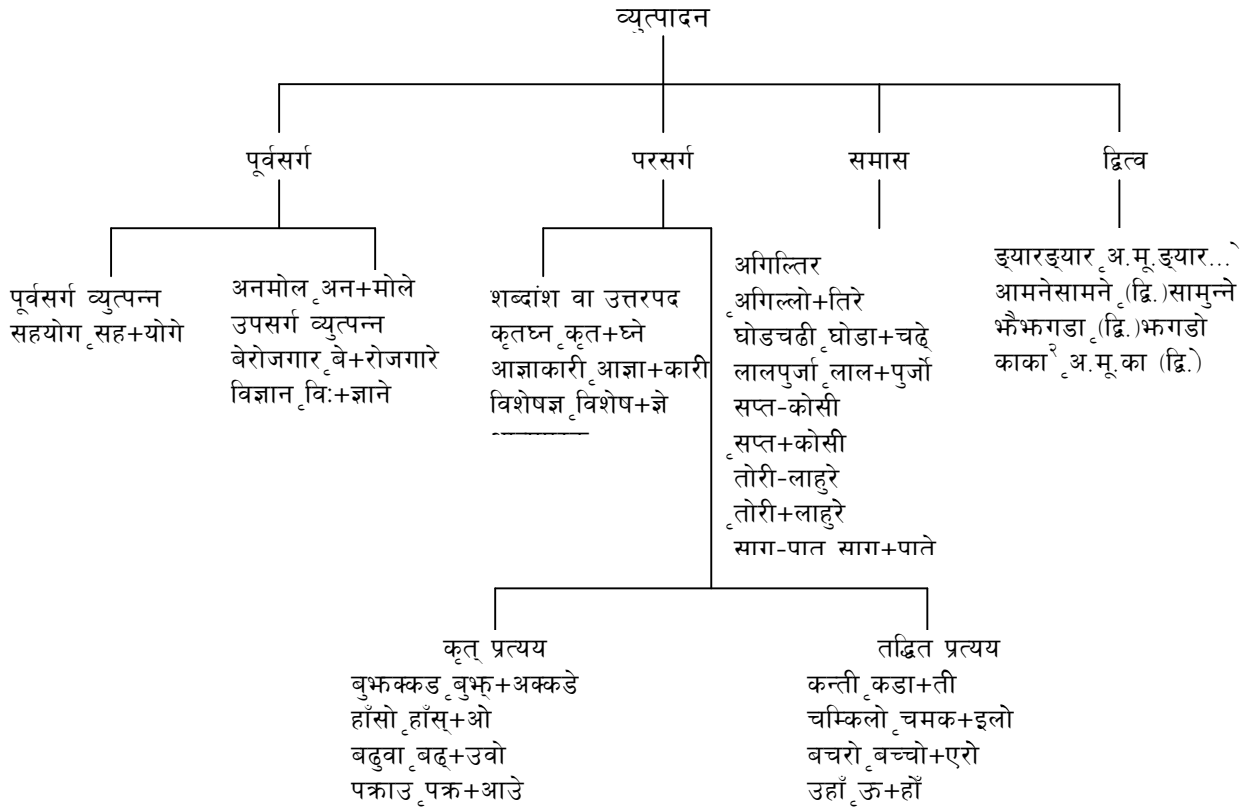
नेवृशमा केही शब्दको व्युत्पत्ति सम्बन्धी कुनै सूचना (स्रोत व्युत्पत्ति आदि) दिएको देखिदैन। यस्ता शब्दलाई नेवृशले पनि नेशले भै नेपाली शब्द मानेको देखिन्छ।

उदाहरणार्थ : छिचिन्कोटे, भ्याले, भ्यास, ढोसो, दमदमे

५.५.२.५ शब्द व्युत्पादनको सूचना

सर्गपद्धति, समास तथा द्वित्व प्रक्रिया शब्द निर्माणका महत्त्वपूर्ण विधि मानिन्छन्। नेपाली शब्द भण्डारमा उपर्युक्त विधिद्वारा व्युत्पन्न शब्दको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ। कृत् तथा तद्धित प्रत्ययको योगबाट तथा समास र द्वित्व विधिद्वारा निर्मित शब्दहरूको व्युत्पादनको सूचना दिएर नेवृशले एकातिर ती शब्दको निर्माणविधि खुलस्त पारेको र अर्कातिर प्रयोक्ताको शब्द भण्डार अभिवृद्धिका निम्ति सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ। नेवृशको शब्द व्युत्पादन सम्बन्धी सूचना तलको आरेखमा हेर्न सकिन्छ :

५.२ नेबृशको शब्द व्युत्पादन

नेबृशले पूर्वसर्गको योगबाट बनेका आमनिर्वाचन, गैरकानुनी, सहयोग जस्ता शब्दको पूर्वसर्ग र आधारपद देखाई व्युत्पादनबारे सूचित गरेको छ। प्र, परा, अप, सम् जस्ता संस्कृत तत्सम उपसर्ग, वे, बद् जस्ता आगन्तुक उपसर्ग र अन, वि जस्ता नेपाली उपसर्गको योगले बनेका शब्दको उपसर्ग र आधारपद पृथक् गरी व्युत्पादनको सङ्केत गरेको देखिन्छ। प्रत्यय भै शब्दको पछाडि जोडिने शब्दांश वा उत्तरपदको योगबाट व्युत्पन्न शब्दको निर्माणका घटकहरू देखाइएको छ भने धातुमा कृत प्रत्यय र शब्दमा तद्धित प्रत्ययको योगले बनेका कृदन्त र तद्धितान्त शब्दको व्युत्पादन सम्बन्धी सूचना दिएको पाइन्छ। समस्त शब्दको व्युत्पादन सम्बन्धी सूचनामा तिनका पूर्वापर घटक देखाइएको छ साथै द्वित्व तथा अनुकरणात्मक शब्दको मूल रूपको सङ्केत गरिएको छ।

५.५.३ उद्देश्य भागका अन्य सूचना

नेबृशको उद्देश्य भागमा फाट्टफुट्ट कथ्य वा उच्चार्य रूपको सूचना पाइन्छ। यसरी दिइएका सूचनाहरू स्तरीय वा मानक भने देखिदैनन्।

उदहरणार्थ : अनुहार - कथ्य - अनुवार
त्यान्द्रो - कथ्य - त्यान्द्रो
फैसला - कथ्य - फसेला

भकिअमिलो - कथ्य - भकिम्लो

रूद्राक्ष - कथ्य - रूद्राच्छे

शत्रु - कथ्य - सत्तुर

सिरौला - कथ्य - सिरम्ला

केही शब्दको प्राचीन नेपाली रूपको सङ्केत पनि फाट्टफुट्ट दिएको पाइन्छ :

अधालो - प्रा. ने. आलो = खेते

घाल - प्रा. ने.

केही शब्दमा भाषिकाको सूचना पनि फाट्टफुट्ट दिएको पाइन्छ :

काटा^१ - प.ने.

बैकिनी-प.ने.

नेवृशमा बालबोलीमा प्रयुक्त शब्दहरु पनि प्रविष्ट देखिन्छन् । तिनलाई उद्देश्य भागमा बालबोली भनी चिनाइएको छ ।

उदाहरणार्थ : आका, गुजी, गुजु, चिउाचिउा, चिची, भी, तेते, नाना, नुनु, पापा, माम आदि शब्द हेर्न सकिन्छ ।

यी बाहेक कतिपय प्रविष्टिका सादृश्य तथा तुलनीय शब्द उद्देश्य भागमा दिई तिनको स्रोतको सम्भाव्य सूचना पनि दिएको पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ : कठी - हि. कठी तुल. सं. क्वाथे

कमिलो - तुल. पाली - किपीलिका

गड्कनु - तुल. कड्कनु, गर्जने

चुत्को - तुल. सुदखोरे

पपरी - तुल. फा. परी

केही शब्दमा भने सा. (सादृश्य ?) भन्ने सङ्केत पनि पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ : खोस्टो सा. लोक्टो

सा. को पूर्णरूप भने सङ्केत सूचीमा पाइदैन ।

केही अनुकरणात्मक शब्दमा निरन्तरता अर्थ जनाउन सात=सातत्य सङ्केत गरेको पाइन्छ । तर यस्तो सूचना कमै शब्दमा मात्र भेटिन्छ ।

उदाहरणार्थ : पटटट सात.

सातत्यको सूचना अर्थतर्फ पनि दिएको पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ : सिर - सात. सिरिरि, सिरिरिरे

केही शब्दको ध्वनिपरिवर्तनको सङ्केत, लघु रूपको सङ्केत र शब्दको आगमन सङ्केत पनि दिएको पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ :

ध्वनिपरिवर्तन : डबको- बटुकोको विपर्यासे

लघु रूप : सिलिविलि- सिलिडविलिडको लघुरूपे

आगमन स्रोत : होरो- सं. युनानीबाट गृहीते

केही शब्दको कालक्रमिक व्युत्पत्ति देखाउने क्रममा शब्दको पुनर्निर्माण पनि गरेको देखिन्छ ।

उदाहरणार्थ : पहिरनु - सं. परिधान श्र ढपधिरान श्र ढ पहिराणे

थाउलो- सं ढ स्थाकुल (टाकुरो)

थाती - सं ढ स्थाति = स्थिति

थोपो- सं. स्फोट श्र प्रा. फोटो श्र ढ टोफो

कोष्ठकभिन्न ताराङ्कित ढ स्थाकुल, ढ स्थाति र ढ टोफो पुनर्निर्मित रूप हुन् । सङ्केत सूचीमा ताराङ्कित चिह्न र यसको अर्थ भने पाइदैन (नेवृश : २३) ।

५.६ अर्थविधान

प्रविष्टिको मुख्य भाग मानिने अर्थविधानका निम्ति परिभाषा वा व्याख्या पर्याय, उदाहरण र वाक्यात्मक प्रयोग मुख्य युक्ति मानिन्छन् (जुगुस्ता : २५२) । प्रकारान्तर कथन, विवृत्ति र बीजक अर्थविधानका थप युक्ति मानिएका छन् (सिंह : ११८-१२५) । नेवृशले परिभाषा वा व्याख्या प्रकारान्तर कथन र पर्यायको प्रयोग व्यापक मात्रामा र उदाहरण तथा प्रयोग आवश्यक पर्दा मात्र उपयोग गरेको देखिन्छ (नेवृश : १८-१९) । अर्थविधानमा यसले विवृत्ति र बीजकको पनि फाट्टफुट्ट उपयोग गरेको पाइन्छ । अर्थविधानका निम्ति उपयोगमा ल्याइएका उपर्युक्त विधि र अर्थविधान निम्नानुसार देखिएका छन् ।

५.६.१ परिभाषा तथा व्याख्या

कोशीय एकाइको कोशवैज्ञानिक वर्णन परिभाषा वा व्याख्या मानिन्छ (जुगुस्ता : २५२) । परिभाषा सरल, स्पष्ट र सङ्क्षिप्त हुनुपर्छ (सिंह : १०५) । नेवृशले शब्दको अर्थविधान प्रायः सरल, स्पष्ट र पूर्ण परिभाषाद्वारा गरेको पाइन्छ । कोशीय, संरचनात्मक, प्राविधिक, पुरातन तथा नव प्रचलित शब्दका साथै बद्ध रूप (सर्ग, शब्दांश वा उत्तरपद) को समेत परिभाषाकरण गरी अर्थको प्रस्तुति गरिएको र कतिपय शब्दको प्रचलनको क्षेत्रसमेत निर्दिष्ट गरिएको छ ।

नेवृशले परिभाषाकरण युक्तिद्वारा गरिएको अर्थविधानका नमुना निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ :

- क) अर्माली - घर बाहिर पेटी वा पिंडीमा घामपानी छेक्नका निम्ति हालिने सानो छानो; पाली ।
- ख) आत्था - प्रायः आगाले पोल्दा र काडा आदिले घोच्दा आत्तिर बोलिने पीडासूचक शब्द ।
- ग) खडकुलो - सामान्यतया दुईतिर कडा लागेको, फराक मुख भएको, विशेष गरेर विहा व्रतबन्ध, चाडपर्व आदिमा भात, दाल आदि पकाउने

काममा प्रयोग गरिने तामा, पित्तल आदिको ठूलो भाडो ।

- घ) चौतारो -१ चारैतिर ढुङ्गा वा झटले चिनेको, अग्लो पेटीमा मानिसहरु बस्ने र सुस्ताउने समेत व्यवस्था भएको ठाउँ, २. वर-पीपल आदिका छाहारीमुनि वरिपरि ढुङ्गा वा झटले चिनेर त्यसमाथि पेटी बनाइएको ठाउँ ।
- ङ) टाक -कोट-कमिज आदिको अगाडिको फेरो अल्झाउन फेराकै किनारमा केही फरक पारी टासेर सिइने सानो पैसाका छाटको र विभिन्न आकारको धातु, सिपी, काठ, प्लास्टिक आदिको वस्तु; बटन ।

नेवृशमा रूप, आकृति हुने वस्तु बुझाउने शब्दलाई त्यसको रूप, आकृति आदिका आधारमा परिभाषा गरेको पाइन्छ भने प्रायः भाव, विचार जस्ता अमूर्त विषयलाई बुझाउने शब्दको अर्थविधान व्याख्याद्वारा गरेको देखिन्छ :

- क) ईख अरुको लाग्ने वचन सुनेर वा अरु व्यक्ति बनेको वा सप्रेको देखेर नजानिंदो किसिमले मनमा उठ्ने डाह; प्रतिशोधको भावनाले मनमा उठ्ने द्वेष ।
- ख) उत्सव १.कुनै विशेष अवसरमा खुसीयाली मनाउँदा धूमधामसाग गरिने सार्वजनिक पर्व वा मङ्गल कार्य ।
- ग) उल्था एक भाषामा भनिएको वा लेखिएको कुरा अर्को भाषामा लेख्ने वा भन्ने काम; अनुवाद ।
- घ) दया १.अर्कामा आइपरेका दुःख, पीडा आदिलाई अनुभव गरेर संवेदनशील हुने तथा उसप्रति उद्धार र सहयोग गर्ने मनोभाव वा वृत्ति, २. आफन्त वा आफूभन्दा निर्धा व्यक्तिप्रति गरिने उक्त प्रकारको कमलो व्यवहार ।
- ङ) व्याख्या १ अर्थ स्पष्ट नभएको कुनै पद, वाक्य, कविता आदिको अर्थ र भाव स्पष्ट खुलाउने विवरण; टीका ।

व्याख्यात्मक अर्थविधानको सिलसिलामा कतिपय शब्दको अर्थविधान शब्दकोशीय ढाँचाको सीमामा नरही विस्तृत व्याख्या र विश्वकोशीय सूचनातर्फ समेत अभिमुख देखिन्छ । उदाहरणार्थ निम्न शब्द र तिनको अर्थविधान हेर्न सकिन्छ ।

- (अ) कमिलो-गुलियो आदि स्वादिला पदार्थ रूचाउने; दुला, गोला वा पातमा गाड लगाएर फुल पार्ने; ऋतु अनुसार फुल आदि बोकेर ठाउँ सर्ने; भविष्यको लागि अन्न, फुल आदि सञ्चय गर्ने र पीधमा बारूला आदिको भैं चिल्ने खील हुने; जीवविज्ञानका अनुसार फर्मिसिडी परिवारमा पर्ने; ज्यादै सानोदेखि लिएर ठिक्कको सानो आकारमा र जात अनुसारको रङमा देखा पर्ने; भाले, पोथी र नपुंसक समेत सम्मिलित भएर समुदाय गठन गरी सामूहिक रूपमा रहने एक जातको कीरो ।

(आ) कस्तूरी- १. नेपालमा प्रायः हिमप्रदेशमा हुने, हिजाबाट बगेर आएको पानी र हिजा पगलेपछि ढुङ्गाको लेउ खाने, छोटो पुच्छर, भीना खुट्टा र नर (भाले ?) को नाभिनेर सुगन्धी बिना भएको, मृगका जातको भन्डै स्याल जत्रो प्रसिद्ध जन्तु; नेपालमा पाइने बदामी रङ्गको, कामरुप देश (पश्चिम आसाम) मा पाइने कालो रङ्गको र काश्मीरमा पाइने पिङ्गल वर्णको गरी तीन जात मानिएका र मध्य एसियाका घना जङ्गलका ठन्डा ठाउामा पाइने सोही जन्तु । ...

यसरी शब्दको अर्थ राम्ररी खोल्न गरिएका केही शब्दको व्याख्यात्मक अर्थविधान कोशवैज्ञानिक सीमाबाहिर विश्वकोशीय ढाचामा समेत पुगेका देखिन्छन् । उदाहरणार्थ नेवृशमा प्रविष्ट कला (पृ. २११), चौरासी सिद्ध (पृ. ४३३), बत्तीस लक्षण (पृ. ९३५) आदि शब्दको अर्थ हेर्न सकिन्छ ।

५.६.२ प्रकारान्तर कथन

परिभाषा वा व्याख्यापछि प्रकारान्तर कथन अर्थविधानको अर्को महत्त्वपूर्ण युक्ति मानिन्छ (अधिकारी र भट्टराई : भ्र) । प्रकारान्तर कथन प्रविष्टको शाब्दिक रूपसाग सम्बद्ध अर्थविधानको युक्तिको रूपमा चिनिन्छ । नेवृशले सम्पादकीयमा प्रकारान्तर कथनलाई अर्थविधानको युक्तिको रूपमा नलिए पनि यस युक्तिको उपयोग भने गरेको देखिन्छ । उदाहरणार्थ निम्न शब्दको अर्थविधान हेर्न सकिन्छ :

- क) आगाले- ... १. एक आगालामा अटाउने; आगालामा बोकिने; आगालाभरिको ।
- ख) कृतज्ञता- ... कृतज्ञ हुनाको काम, भाव वा अवस्था ।
- ग) दुःस्वभाव- ... वि. २ नराम्रो स्वभाव भएको; दुष्ट प्रकृतिको; दुःशील ।
- घ) सेठानी- ... सेठकी पत्नी, सेठकी स्त्री ।
- ङ) सैन्धव- सिन्धु देशमा भएको; सिन्धु सम्बन्धी ।

नेवृशले स्थापनामा यस युक्तिको प्रयोगबारे उद्घोष नगरे पनि उपयोग भने व्यापक मात्रामा गरेको उपर्युक्त उदाहरणबाट पुष्टि हुन्छ ।

५.६.३ पर्याय

प्रविष्ट शब्दको पर्यायद्वारा अर्थविधान गर्ने युक्ति पुरानो र प्रचलित युक्ति मानिन्छ । पर्यायसागै विपर्यायद्वारा पनि अर्थबोधमा सहयोग पुग्ने हुदा यस्ता शब्दको उपयोग पनि अर्थविधानमा गरिन्छ । यस युक्तिद्वारा पर्यायवाची कोश (थेसारस) तथा पर्याय विपर्याय कोशहरु निर्मित र प्रचलित रहेका छन् । शब्द भण्डारको अभिवृद्धिमा पर्याय विपर्यायको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

नेवृशले परिभाषा र प्रकारान्तर कथनपछि पर्याय विपर्यायलाई अर्थविधानको युक्तिको रूपमा उपयोगमा ल्याएको देखिन्छ । उदाहरणार्थ निम्न शब्दको अर्थविधान हेर्न सकिन्छ :

- क) आकाश- ... अकास; सगर; आसमान; अन्तरिक्ष ।
- ख) इरादा- १. मनसुवा; कामना; इच्छा । २. निर्णय; अठोट; सङ्कल्प । ३.

भावना; सोचाइ; विचार

- ग) तुच्छ- नीच; चुत्थो; छोटो (छोटो ?)
घ) दाम- रूपियाँ; पैसा; मुद्रा ।
ङ) निर्वेद- १. खेद; खिन्नता; दुखेसो । २. पछुतो; पश्चात्ताप । ३. वैराग्य;
विरक्ति ।
च) भित्तो- ३. निश्चय; टुङ्गे; निधो ।

पर्याय अर्थविधानको महत्त्वपूर्ण एक युक्ति मानिए पनि पर्यायको मात्र प्रयोगद्वारा विहित अर्थविधान उपयुक्त मानिदैन (राणा : २०५८ : ३८७) । परिभाषात्मक अर्थको सहयोगीको रूपमा मात्र पर्यायको प्रयोग वाञ्छनीय मानिन्छ (जुगुस्ता : २६०) तर नेवृशले कतिपय शब्दको अर्थविधान पर्यायद्वारा मात्र गरेको उल्लेख पाइन्छ (नेवृश : १८-१९) । उपर्युक्त उदाहरणबाट यसको पुष्टि पनि भएको छ ।

५.६.४ विपर्याय

अर्थविधानमा पर्याय भन्ने विपर्याय पनि उपयोगी मानिन्छ । शब्दको अर्थलाई स्पष्ट पार्न पर्याय जत्तिकै विपर्याय पनि महत्त्वपूर्ण हुने स्विकारिएको छ (अधिकारी : पूर्ववत् : २२७) । नेवृशले अर्थविधानका अन्य युक्तिका साथै विपर्यायलाई पनि आवश्यक ठाउँमा उपयोग गरेको उल्लिखित छ (नेवृश : १९) । साथै फाट्टफुट्ट प्रयोग पनि गरेको देखिन्छ । उदाहरणार्थ :

- (क) अन्नृणी- ... विप. ऋणी
(ख) अङ्कित- ... , अनङ्कित
(ग) अज्ञ- , विज्ञ
(घ) अज्ञात- , ज्ञात
(ङ) अताराङ्कित- , ताराङ्कित
(च) अनेकाश्रयी- ... , एकाश्रयी
(छ) ऋणात्मक- , धनात्मक
(ज) धीमा- , तेज
(झ) स्वकीया- , परकीया

केही शब्दको अर्थविधानमा विपर्यायको प्रयोग पाइए पनि विपर्यायले अर्थ प्रस्ट्याउने कतिपय शब्दमा पनि यसको उपयोग गरेको देखिदैन । अनियन्त्रित, अनियमित, अनुपयुक्त, अनुपलब्ध आस्तिक, निरीश्वरवाद, पापी, भुत्ते जस्ता अनगिन्ती शब्दको अर्थविधानमा विपर्यायको उपयोग गरेको पाइदैन ।

५.६.५ उदाहरण

प्रविष्ट शब्दले अन्य कोशीय शब्दका साथ गर्ने कार्यको सप्रमाण पुष्टि उदाहरणबाट हुने भएकाले अर्थविधानमा उदाहरणको उपयोग महत्त्वपूर्ण मानिन्छ (जुगुस्ता : २६३-२६४ र सिंह : ११२-११७) । पदावलीगत प्रयोग र अन्य प्रयोग गरी उदाहरणका दुई प्रकार प्रचलित छन् ।

५.६.५.१ पदावलीगत प्रयोग

सबै शब्द सबै शब्दको सान्निध्यमा रहन सक्दैनन् तर केही शब्दका साथमा रहेर तिनले शब्दको अर्थ प्रस्ट्याउन सहयोग पुऱ्याउछन् । एक शब्दको अर्को शब्दसाग रहने यो साहचर्य अर्थ सम्बन्धलाई सन्निधान भनिन्छ (यादव र रेगमी : २०५८ : २७४-२७५ र बन्धु : २०५६ : १) । कोशमा प्रविष्ट शीर्ष शब्दको अर्थलाई पुष्टि गर्न र स्पष्ट पार्न सन्निधान वा सहप्रयोग महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । प्रायः अनेकार्थी शब्दका अलग अलग अर्थको स्पष्टीकरणमा यो विधि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ र बढी उपयोग गरिन्छ (बन्धु : २०५८ : १३८) ।

नेवृशले शीर्ष शब्दभित्र त्यसबाट व्युत्पन्न तथा सहप्रयोगको रुपमा प्रचलित शब्दलाई उपप्रविष्टको रुपमा राखी सम्पूर्ण सूचना र अर्थसमेत दिएकाले उदाहरणको रुपमा सन्निधान वा सहप्रयोगलाई त्यति धेरै महत्त्व दिएको देखिदैन । प्रविष्टभित्र उपप्रविष्टको रुपमा सन्निधान वा सहप्रयोगको रुपमा आउने शब्द र पदावलीको नमुना तल हेर्न सकिन्छ :

- (क) काचो- ँ कचिलो- ँ पदार्थ- ँ पात- ँ बारूद- ँ
भाडो - ँ मासु- ँ लाहा-
- (ख) काध- - मा काध मिलाउनु- ँ हाल्नु- ।
- (ग) तातो- - छारो - ँ न छारो- ँ न्यानो- ँ रगत - ँ
रिस-
- (घ) दिव्य - - चक्षु - दृष्टि - नारी- पुरुष-
रत्न - वाक्य ...।
- (ङ) वचन- - पत्र - बद्ध - बद्धता ँ लाउनु ।

नेवृशले समस्त र द्वित्व व्युत्पन्न शब्दका साथै टुक्का र रूढ समस्त शब्द तथा पदावलीलाई समेत उपप्रविष्टमा सूचीकृत गरी सूचना र अर्थविधान गरे पनि कतिपय शब्दको अर्थ प्रस्ट्याउन उदाहरणको रुपमा सन्निधान वा सहप्रयोगलाई महत्त्व दिएको देखिन्छ ।

उदाहरणार्थ :

- (क) अन्तरिम- ... (अन्तरिम अवधि, अन्तरिम काल, अन्तरिम व्यवस्था, अन्तरिम शासन, अन्तरिम सरकार)
- (ख) अपि- ... (तथापि, यद्यपि, तदपि)
- (ग) कटौती- ... (रकम, तलब, पारिश्रमिक)
- (घ) कमौटे- ... (खेताला, हली, सुनार, लोहार)
- (ङ) काचो-१ ... (काचो धागो, काचो माटो, काचो झट)
- (च) कागजी- ... (कागजी योजना, कागजी कार्यक्रम)
- (छ) जन्मसिद्ध- ... (जन्मसिद्ध अधिकार, जन्मसिद्ध नागरिक)
- (ज) डाले- ... (डाले घास, डाले स्याउला)
- (झ) तगुवा- ... (तगुवा दोलाइ, तगुवा खास्टो, तगुवा भादगाउले टोपी)
- (ञ) हाल्नु- ... (बाहुलामा हात हाल्नु, ओढ्नेमा खोल हाल्नु इ.) ३. रूपियाा हाल्नु, पैसा हाल्नु इ.। ४. (... भाका हाल्नु, किरिया हाल्नु ई.)

उदाहरणको रुपमा दिइएका सहप्रयोग कतै शीर्ष शब्दसागै र कतै एकलै कोष्ठबद्ध गरी प्रस्तुत देखिन्छन् । तिनको प्रस्तुतिमा एकरूपता भने पाइदैन ।

५.६.५.२ अन्य प्रयोग

उदाहरणको रूपमा उद्धरण, उखान आदिको प्रस्तुति अन्य युक्ति मानिएका छन्। नेवृशले केही शब्दको अर्थगत प्रस्तुताका लागि उद्धरणको प्रयोग गरेको देखिन्छ। प्रयुक्त उद्धरणहरु कविता तथा लोक पद्यका पाइन्छन्। उदाहरणार्थ :

(अ) उद्धरण

- (क) अनारदाना-वि. २ अनारको दानाजस्तो (उदा. अनारदाना दातका लहर खोलेर हास न। लक्ष्मीप्रसाद देवबोटा 'मुनामदन'।)
- (ख) कटक- २. लडाइ, युद्ध (उदा. जाई कटक नगर्नु भिकी कटक गर्नु। दिव्य.)
- (ग) कसला- पीर, तकलिफ। (उदा. लिएथे त्यो शिक्षा अब अनि घट्यो कष्टकसला। - लेखनाथ 'तरुण तपसी'।)
- (घ) कुसाख- असल साख नभएको; नाता-साइनु राम्रो नपर्ने। उदा. (सुग्रीव हो कति साख म हा कति कुसाख हा दैव क्या मन् दियौ। (भानुभक्त)
- (ङ) तरक्क- १. आसु, पसिना आदि चुहुने वा तहरिने भएर। (उदा. काढी तरक्क पसिना दिनरात डोको, बोके पनी उदरगर्त रहन्छ भोको। (लेखनाथ)
- (च) डढेलो लाग्नु- ...१. वनमा आगो सल्कनु। (उदा. फेरी सोही बखत् सबै वनभरी लाग्यो डढेलो तहा। - होमनाथ, 'श्रीमद्भागवत् कृष्णचरित्र'।)
- (छ) वरेण्य- १. वरण गर्न उचित वा योग्य; पूज्यतम। २. सबैभन्दा उत्तम; श्रेष्ठतम; प्रधान; मुख्य। (उदा. श्री राजन्यवरेण्य मित्रवर ए वीरत्वका सागर- वदरीनाथ भट्टराई, चिठी)।

उदाहरणको रूपमा प्रयुक्त केही उद्धृतांशको स्रोत (कृति वा रचना) र रचनाकारको समेत सूचना दिएको पाइन्छ तर केहीको स्रोतको उल्लेख पाइदैन।

नेवृशले लोक पद्यलाई पनि फाट्टफुट्ट उदाहरणको रूपमा उद्धृत गरेको देखिन्छ। उदाहरणार्थ :

काकरी- हे. काक्री (उदा.काकरीको बानैवान्, कुदी आयो हनुमान्, काकरीलाई थाकरी त फर्सीलाई छानु (उखान)।

उदाहरणमा दिइएको पहिलो अंशलाई उखान भन्ने सूचना दिइएको छ। तर यस्ता कथनलाई उखानको सूचीमा राखेको पाइदैन (कोइराला : २०५६ : २२२)। यस कथनमा गेयात्मक लय र अनुप्रास भएकाले यसलाई उखान नभई लोकपद्य मान्न सकिन्छ।

आ) उखान

प्रविष्ट शब्दको अर्थगत पुष्टिका निम्ति नेबृशले फाट्टफुट्ट उखानको पनि प्रयोग गरेको देखिन्छ । उखान जस्तो सार वाक्यद्वारा अर्थको पुष्टि गर्नुलाई महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

- (क) अगुल्टो- बलेको वा सल्केको दाउरो । (अगुल्टो पनि नठोसी बल्दैन । (उखान)
- (ख) अचानु/अचानो- . ३. पशु आदि मार हान्दा अचानाले बेहोर्नु परे जस्तै चोट बेहोर्नुपर्ने स्थिति; त्यस प्रकारको सङ्कट । (उदा. रामले श्यामसित बदला लिन मलाई अचानो बनायो ।) अचानाको चोट खुकुरीले जान्दैन (उखान) ।
- (ग) अस्ति- भाव; सत्ता; विद्यमानता; हुनुको सत्त्व; रहनुको भाव । (उदा. भन्ने वेलामा भन्ने अस्ति-अस्ति; दिने वेलामा नास्ति-नास्ति)
- (घ) कर्द- चक्कु जस्तो नमोडिने सानो हतियार; चक्कुका आकारको सानो हतियार । (उदा. खुकुरीभन्दा कर्द लाग्ने बाबुभन्दा छोरो जान्ने-उखान)
- (ङ) काँक्रो- खास गरी वर्षा कालमा लहरामा भाङ्गिएर फल्ने, हरियो वा सेतो पातलो बोक्रा भएको र लाम्चो आकारको, सलादमा राखिने वा अचार पार्नु हुने फल विशेष; ककडी । काँक्रो चोरलाई मुड्कीको सास्ती (उखान)
- (च) ठक्कर- २. मानसिक आघात वा चोट । ३. हन्डर; चोट । ठक्कर नखाई बुद्धि आउँदैन (उखान)
- (छ) ढेवा- रूपियाँ- पैसा; पैसा (उदा. ढेवा मरू कसो गरू ?)

उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत कुनै कुनै उखान शीर्ष शब्दले सङ्केत गरेको वस्तु र त्यसको परिभाषात्मक अर्थको पुष्टिका निम्ति पूर्ण उपयुक्त नहुने खालका पनि देखिन्छन् । यसको उदाहरणको रूपमा कर्द शब्दको अर्थविधानलाई लिन सकिन्छ । यसको परिभाषामा “खुकुरी जस्तै तर सानो” भन्ने पदावली सुरूमा राखेको भए उखानद्वारा अर्थ प्रस्ट हुने थियो । त्यस्तै काक्रो शब्दको अर्थगत पुष्टिका लागि प्रयुक्त उपर्युक्त उखानले काक्रो चिनाउन खास महत्त गरेको देखिदैन । यसरी फाट्टफुट्ट केही खट्किने स्थिति भने उखानको प्रयोगमा भेटिन्छ । त्यस्तै केही उखान कोष्ठबद्ध र केही कोष्ठबद्ध नहुनुले एकरूपता नरहेको देखिन्छ ।

५.६.६ स्वनिर्मित वाक्यात्मक प्रयोग

लिखित वाङ्मयमा पाइने उद्धरणबाट शीर्ष शब्दको अर्थगत पुष्टि बढी प्रामाणिक मानिने भए पनि पाठसङ्ग्रहमा आधारित कोशमा मात्र यसको पूरापूर प्रयोग गर्न सकिने देखिन्छ । सबै शीर्ष शब्द भएका उद्धरण र उखान पनि पाइदैनन् । त्यसैले कोशकार स्वयंले शीर्ष शब्दको सन्दर्भपूर्ण अर्थ खुल्ने गरी वाक्य बनाएर कोशमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । यसलाई कोशविज्ञानले पनि उपयुक्त मानेको देखिन्छ (सिंह : ११४-११५) । अङ्ग्रेजी भाषाको प्रसिद्ध

शब्दकोश अक्सफर्ड डिक्सनरीमा त्यसका सम्पादक हर्निले आफैँ वाक्य बनाएर उदाहरण दिएबाट यसको पुष्टि भएको पाइन्छ (जुगुस्ता : २६५-२६६) ।

प्रविष्ट शब्दको अर्थलाई वाक्यात्मक उदाहरणद्वारा पुष्टि गर्न नेबृशले सन्दर्भसहित स्वनिर्मित वाक्य प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। प्रायः अनेकार्थी र कठिन अर्थका शब्दको सन्दर्भपरक अर्थविधानमा वाक्यात्मक उदाहरण दिइएको छ।

- (क) खोइ- कुनै काम-कुरो वा अग्रसरता बुझाउने र विस्मय, बेवास्ता आदि जनाउने विस्मयात्मक तथा प्रश्नात्मक अव्यय; खै । (उदा. राम खोइ कता गयो ? खोइ दाइ ! म अगि जान्छु ।)
- (ख) ठेगान/ठेगाना-.. १. घर वा डेरा गरेर बसेको कुनै निश्चित ठाउँ; थातथलो; पत्ता (उदा. तपाईंको घरको ठेगाना टिपिदिनुहोस् है ।)
२. कुनै काम कुराको टुङ्गे लाग्ने वा थिति बस्ने काम; निधो; थान्को । (उदा. घरको भ्रमेलाको बल्ल ठेगान लाग्यो ।)
३. कुनै काम वा कुराको बन्दोबस्त; प्रबन्ध । (उदा. भाइहरुको पढ्ने ठेगान मिलाएर म घर आउँछु ।)
- (ग) ताईको फुरौलो- क्षणिक फुर्ती देखाएर मख्व पर्ने (व्यक्ति) । (उदा. कस्ता कस्ता कहाँ गए, यो ताईको फुरौलाले के गर्ला ?)
- (घ) ताक- १. अवसर; मौका । (उदा. उनी छोराको बिहे गर्ने ताकमा छन् ।)
२. उद्देश्य; लक्ष्य । (उदा. ताक राम्रो भएपछि काम पनि सफल हुन्छ ।)
३. हेराइ; दृष्टि । (उदा. एकै ताकमा कान्छोसित पुतली मोहित भइन्छ ।)
४. तिर; छेक । (उदा. अब दसैँताक हाम्रो भेट हुन्छ ।)
- (ङ) परी^१- १. तरिका; काइदा; ढर्ना; ढाँचा २. थरी; प्रकार (उदा. उनीसँग परीपरीका कुरा गर्न कसले सक्छ ?) ।
परी^२ -..... १. सविस्तार वर्णन; व्याख्या । २. लम्बे चौडे कुरो; बेलीविस्तार । (उदा. उनी परी लाएर कुरा गर्न सिपालु छन् ।)
- (च) याँ^१- यति थोरै वा धेरै मात्रै; यो हदसम्म मात्रै (उदा. त्यसको सम्पत्ति भन्छौँ याँ त होइन तर जताततै फँलिएको पाएँ ।) वि. २ थोरै; कम्ती त, अलिकति । (उदा. त्यसको धन भन्छौँ याँ त होइन त, जति खर्च गरे पनि नरिक्तिने रहेछ ।) ३. फुलेको; ठूलो । (उदा. ऊ रिसाएर याँ भएको रहेछ ।)

५.६.७ विवृत्ति

परिभाषा, प्रकारान्तर कथन, पर्याय, विपर्याय उदाहरण जस्ता अर्थविधानका युक्ति पछि प्रविष्ट शब्दको अर्थ बुझाउने थप युक्ति विवृत्ति मानिन्छ (जुगुस्ता : २५२ र २७०-२७२) । प्रविष्ट शब्दको अर्थ स्पष्ट नहुदा गरिने व्याख्या वा थप स्पष्टीकरणलाई विवृत्ति भनिन्छ । आर्थी

व्याकरणात्मक र विश्वकोशीय गरी विवृत्तिका प्रमुख तीन भेद मानिन्छन् । प्रविष्ट शब्दको अर्थ खोल्न कोष्ठबद्ध शब्द नै, दिने, पदावलीद्वारा प्रस्ट्याउने वा वाक्यद्वारा नै व्याख्या गर्ने आधारमा आर्थी विवृत्तिलाई तीन प्रकारमा छुट्टयाउन सकिन्छ । नेबृशले तीनै प्रकारका आर्थी विवृत्तिको प्रयोग गरेको देखिन्छ । नेबृशमा विवृत्तिको प्रयोग निम्नानुसार देखिन्छ ।

५.६.७.१. आर्थी विवृत्ति

- क) गुलजार- .. चहलपहल वा रमिताले पूर्ण भएको (बस्ती, शहर आदि) । हरिलोभरिलो तथा आकर्षक (खेती, बगैँचा आदि) २. आनन्ददायक, शोभायुक्त (घर, परिवार आदि)
- ख) गुर् ...कराएको वा गर्जेको आवाज आउने गरी (पेट कराउने, बाघ, भालु गर्जने, बादल गड्कने आदि)
- ग) चिना^२ ...ज्योतिष शास्त्रअनुसार मानिसको जन्मका समयको ग्रह नक्षत्रहरूको स्थिति र तिनीहरूको आपसी सम्बन्ध (जसको आधारमा मानिसको भाग्यको निर्धारण गरिन्छ ।) बारे लेखिएको कुण्डली आदि समेत भएको कागज)

५.६.७.२ व्याकरणात्मक विवृत्ति

शब्दको व्याकरणात्मक कार्यको सूचना तथा उदाहरण सहितको स्पष्टीकरण व्याकरणात्मक विवृत्ति मानिन्छ । नेबृशले सम्पूर्ण शब्दको शब्दवर्गीय सूचना दिएको पाइन्छ । वाक्य संरचनामा प्रयोग हुने सर्वनाम तथा अव्ययहरूको अर्थगत स्पष्टीकरण व्याकरणात्मक विवृत्तिद्वारा गरेको पाइन्छ :

- (क) यिन यिनी सर्वनामको निर्यक् रूप (जस्तै- यिनलाई, यिनले, यिनको आदि)
- (ख) जेठ २ जेठो (केही समस्त शब्दमा मात्र सीमित, जस्तो जेठरैती, जेठकान्छी आदि)
- (ग) र२ - संयो.१ दुई समान पद,पदावली वा वाक्य जनाउनलाई जोड्ने शब्द, तथा, अनि । २ .यसकारण । तिमिले बोलायौ र म आए । ...

५.६.७.३ विश्वकोशीय विवृत्ति

विस्तृत सूचना सहितको स्पष्टीकरण विश्वकोशीय विवृत्ति मानिन्छ । नेबृशमा यस विवृत्तिको उपयोग भएको देखिन्छ । उदाहरणार्थ :

चमू ... प्राचीन कालको सेना (७२९ हात्ती, ७२९ रथ ७२८७ घोडचढी र ६६४५ पदाति रहेको)

नेबृशमा विश्वकोशीय विवृत्ति प्रशस्त पाइन्छन् । उदाहरणार्थ करण, कला, गोरखा दक्षिण

बाहु, सिद्ध आदि शब्दको अर्थ हेर्न सकिन्छ ।

५.६.८ बीजक

सम्बन्धित शब्दको प्रकार्यगत, स्थानगत, स्तरगत, कालगत र विषय क्षेत्रगत सङ्क्षिप्त सूचनालाई बीजक भनिन्छ (लम्साल : २०५७ : १२४) । बीजकको प्रकार निर्धारण गर्न नसकिने भए पनि यसलाई प्रकार्यपरक, स्तरगत र विषय क्षेत्रगत गरी चार समूहमा छुट्टयाएको पाइन्छ । उक्त समूहभित्र विभिन्न प्रकारका सूचनाहरू समाविष्ट हुने उल्लेख पाइन्छ । प्रकार्यपरक बीजक शब्दको वाक्यात्मक कार्यसाग, स्तरगत बीजक शब्दको काल, स्थान तथा शैलीगत भेदसाग र विषय क्षेत्रगत बीजकअन्तर्गत ज्ञानविज्ञानका विभिन्न क्षेत्र र विषयसाग सम्बद्ध सूचनाको रूपमा रहने गर्दछन् (अधिकारी : पूर्ववत्-ख : २३०-२३१) । नेवृशमा बीजकको प्रयोग निम्नानुसार देखिन्छ ।

५.६.८.१ प्रकार्यपरक बीजक

वाक्यात्मक कार्यका आधारमा शब्दको व्याकरणात्मक नामाङ्कन पनि प्रकार्यात्मक सूचना भएकाले शब्दवर्गीय सूचनालाई प्रकार्यात्मक बीजकको उदाहरण मान्न सकिन्छ । नेवृशमा प्रविष्ट सम्पूर्ण शब्दको शब्दवर्गीय सूचना उद्देश्य भागमा नै दिएको हुदा यस बीजकको प्रयोग उद्देश्य भागमा नै भएको छ ।

५.६.८.२ स्तरगत बीजक

अश्लील, शिष्ट, आदर, विशिष्ट आदर, निन्दा वा हेय जस्ता सामाजिक स्तरगत अर्थ, शब्दको कालगत अर्थ र स्थानगत अर्थसम्बन्धी सङ्क्षिप्त सूचना स्तरगत बीजकमा पाइन्छन् । नेवृशमा स्तरगत बीजकका नमुना निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ :

- (क) जाठाजाठी - आइमाई वा पुरुषको समुदाय (अश्लील अर्थमा)
- (ख) ससुरो - (आद. ससुरा)
- (ग). मुडुले - ... (उपेक्षाको अर्थमा) जोगी, सन्न्यासी ।
- (घ) ट्वाट- जाड वा रक्सी (निन्दा वा हेयार्थमा)
- (ङ). ज्यूनार- भोजन गर्ने क्रिया; खाना (शिष्ट प्रयोग)
- (च) राज गर्नु-.... आसन ग्रहण गर्नु; बस्नु (विशिष्ट आदरार्थी प्रयोगमा)
- (छ) देउती माता- २. जून (बालबोलीमा)

५.६.८.३ कालगत बीजक

भाषाको कालक्रमिक अर्थविभेद र स्थानीय वा क्षेत्रीय विभेद सम्बन्धी सूचना पनि कालगत बीजकअन्तर्गत नै पर्दछन् । नेवृशले अर्थविधानमा यस्तो सूचनाको पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । उदाहरणार्थ :

- (क) चपरासी अड्डा- ... जेलको हेरचाह गर्ने अड्डा (राणाकालभन्दा अगि) बाटोघाटो सम्बन्धी अड्डा (राणाकालमा)
- (ख) भोड्नु- ... कुलो वा पैनीको झार-जङ्गल फाडेर राम्रो बनाउनु (तराईतिर)

प्रचलित)

(ग) बैकिनी -.. विवाहिता युवती ; बिहे भएकी तरूनी (प.ने.=पश्चिम नेपाली)

५.६.८.४ विषय क्षेत्रगत बीजक

विज्ञान, चिकित्सा, ज्योतिष, आयुर्वेद, सङ्गीत, साहित्य जस्ता विषय तथा विधाको सूचना विषय क्षेत्रगत बीजकअन्तर्गत पर्ने सूचना मानिन्छन् । नेवृशमा विषय क्षेत्रगत बीजकलाई अर्थभित्र सङ्क्षिप्त सूचनामा नभई अर्थमा नै दिएको उल्लेख सम्पादकीयमा गरिएको छ (नेवृश : १८)। उदाहरणार्थ निम्न शब्द र तिनको अर्थविधान हेर्न सकिन्छ :

- (क) रस- ... १३. साहित्यमा विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भावका संयोगबाट प्रस्फुरण हुने शृङ्गार, वीर, करुण, हास्य, अद्भुत, करुण, रौद्र, वीभत्स र शान्तसमेतका अनुभूतिगत नवरस ।
- (ख) रस- १५. आयुर्वेदीय पद्धति अनुसार विभिन्न धातुहरुको भस्म बनाएर तयार गरिएको औषधी, रसादि ।
- (ग). रस- २१. गणित-ज्योतिषमा ६ अङ्कको नाम; छ अङ्कलाई बुझाउने शब्द
- (घ) नगण- ... छन्द शास्त्रका नियमअनुसार तीन लघु मात्रा हुने एक गण (III) ।
- (ङ). राग^२ -..... १०. सङ्गीत शास्त्र अनुसार स्वर र गायन प्रक्रियाद्वारा सुव्यवस्थित सुन्दर र आकर्षक ध्वनिहरुको संयोजन ... ।
- (च) दिक्शूल - फलित ज्योतिष अनुसार शनिबार र सोमबार पूर्व, बृहस्पतिबार दक्षिण, शुक्रबार र आइतबार पश्चिम र मङ्गलबार र बुधबार उत्तर दिशातिर यात्रा आरम्भ गर्न निषेध गरिएको शूलयोग; ।

५.६.९ प्रतिनिर्देश

भाषामा प्रचलित रूपभेद र कथ्य भेद हुने शब्दमध्ये स्तरीय र मानक शब्दतर्फ र अप्रचलित रूप भए बहुप्रचलित रूपतर्फ आवश्यक सूचना र अर्थ हेर्न निर्देश गर्ने विधि प्रतिनिर्देश मानिन्छ (सिंह : १२६-१२७) । अर्थविधानमा सङ्क्षिप्तता र वैज्ञानिकताका साथै लेख्य भाषाको मानकीकरणमा प्रतिनिर्देश प्रभावशाली युक्तिको रूपमा प्रचलित र प्रयुक्त देखिन्छ । शब्दकोश स्वयंमा सन्दर्भ निर्देश वा प्रतिनिर्देश ग्रन्थ मानिन्छ । यसमा प्रविष्ट शब्दले यद्यपि परस्परमा सन्दर्भित भई अर्थ दिइरहेका हुन्छन् तथापि स्पष्टतः निर्देश गरिएका स्थान र सूचनालाई प्रतिनिर्देश भनी चिनिन्छ । प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी प्रतिनिर्देश मुख्य दुई प्रकारका मानिन्छन् (सिंह : १२६-१२७) । प्रविष्ट अप्रचलित वा अवसित शब्द तथा रूप भेद वा कथ्य भेदको रूपमा आएको शब्दलाई बहुप्रचलित स्तरीय शब्दतर्फ हेर्न गरिने निर्देश प्रत्यक्ष र प्रकारान्तर कथन भै अर्थविधान वा पर्यायको मात्र प्रयोगलाई अप्रत्यक्ष प्रतिनिर्देश मानिन्छ । यसलाई व्यक्त र अव्यक्त प्रतिनिर्देश नामले वा प्रकटित तथा अन्तर्निहित नामले पनि चिनाएको पाइन्छ (लम्साल : २०५७ : १३०-१३१ र अधिकारी : पूर्ववत् -ख : २३२-२३३) ।

नेवृशाले प्रत्यक्ष वा प्रकटित र अन्तर्निहित वा अप्रत्यक्ष दुबै प्रतिनिर्देश विधिको उपयोग गरेको देखिन्छ। वैकल्पिक रूप तथा कथ्य भेदलाई मानक रूपतर्फ तिनको समग्र सूचना र अर्थ हेर्न प्रतिनिर्देश गरेको पाइन्छ। उदाहरणार्थ निम्न शब्द हेर्न सकिन्छ :

- (क) अडेनी/अडैनी - हे. अडेनी
- (ख) कमाड चीफ -हे. कमान्डर इन चिफ
- (ग) कलिजुग- हे. कलियुग
- (घ) घौडा-हे. देउडा
- (ङ) रच्छे -हे. रक्षा

वर्णविन्यासका दृष्टिले भिन्नभिन्न रूपमा देखा परेका शब्दलाई बहुप्रचलित स्तरीय रूपतर्फ तिनको सही वर्णविन्यास हेर्न प्रतिनिर्देश गरेको पाइन्छ। उदाहरणार्थ तलका शब्द हेर्न सकिन्छ :

- (क) इशारा-हे. इसारा
- (ख) उजूर- हे. उजुर
- (ग) कानून -हे. कानुन
- (घ) गीलो -हे. गिलो
- (ङ) जवाब -हे. जवाफ
- (च) नजीक - हे. नजिक
- (छ) कन्जूस -हे. कन्जुस
- (ज) पीड -हे. पिड

अप्रत्यक्ष वा अन्तर्निहित प्रतिनिर्देश पर्याय, प्रकारान्तर कथन, समावेशी जस्ता अर्थविधानका युक्तिको अर्को नाम मानिएको छ (अधिकारी : पूर्ववत्-ख : २३३)। प्रविष्ट शब्दको अर्थविधानमा परिभाषा नगरिएको स्थिति पनि प्रतिनिर्देश मान्न सकिन्छ। अतः प्रकारान्तर कथन, पर्याय, विपर्याय सबै अप्रत्यक्ष वा अन्तर्निहित प्रतिनिर्देशका उदाहरण मानिन्छन्। नेवृशभिन्न यस्ता अप्रत्यक्ष वा अन्तर्निहित प्रतिनिर्देशहरू पनि प्रयुक्त भेटिन्छन्। उदाहरणार्थ तलका शब्द र तिनको अर्थविधान हेर्न सकिन्छ :

- निर्माया- माया नभएको; निठुरी,
- प्रज्ञाहीन- बुद्धिहीन,
- प्रण- दृढनिश्चय; प्रतिज्ञा; अठोट; सङ्कल्प;
- जमिकन्द- ओल इत्यादि।

५.७ भिन्नार्थी शब्द

समलिपिक तथा समध्वनिक भएर पनि अर्थमा भिन्नता हुने शब्द भिन्नार्थी मानिन्छन् (अधिकारी : २०६१ : २३)। यिनलाई समरूपी शब्द पनि भनिन्छ (लम्साल : २०५७ : १४०)। कोशविज्ञानद्वारा निर्दिष्ट विधि अनुसार प्रविष्ट भिन्नार्थी शब्दको छेउमा सानो १, २ अङ्क दिई नेवृशाले अलग्गै प्रविष्टसहित अर्थविधान गरेको पाइन्छ। उदाहरणार्थ भिन्नार्थीको रूपमा प्रविष्ट दिई अर्थविधान गरिएका निम्न शब्द र तिनको अर्थ हेर्न सकिन्छ :

- (क) खाजा^१- ना. खजमज ? १.पोते उन्दा धागामा नउनिई छिरलिका दाना। २. छाप्ने

अक्षरका विभिन्न टाइप एकै ठाउँ मिसिएको रास वा थुप्रो खाजा^२- ना. प्रा. खञ्ज ? सं. खाद्ये १. मध्याह्न घर्केपछि खाइने खानेकुरो^३ दिउसाको साधारण खाना; चमेना, अर्नी

(ख) तग्-नु^१- अ.क्रि. सं.तिके १. बुढ्याइँ, कडा विरामी आदिका अवस्थामा पनि बाँच्न सक्नु; शरीरमा टिक्ने वा अड्ने शक्ति हुनु । २. अरुको भनाइ, बुहार्तन आदि खपेर बस्नु; कष्ट-कहर सहनु ।

तग्-नु^२- स.क्रि. सं.टङ्क+ने तग हालेर वा अस्तरसमेत गरी सिउनु; दुई तह कपडाको बीचमा रूवा हाली सो रूवालाई समेत खुटी बुट्टा पारी (कपडा, दोलाई, सिरक, खास्टो आदि) सिउनु

केही भिन्नार्थी शब्दलाई सम्पूर्ण सूचना र अर्थसहित अलगगै प्रविष्टि दिए पनि कतिपय भिन्नार्थी शब्दलाई अनेकार्थीवत् कोशीय उपचार गरेको पनि भेटिन्छ । उदाहरणार्थ तलका शब्द र तिनको अर्थ हेर्न सकिन्छ :

- ताल^२- १. नाचगानको ढङ्ग वा पारा; छाँट; चाल ।
 २. खुसी प्रकट गर्दा दुई हत्केला बजाएर निकालिने शब्द; ताली ।
 ३. मादल, तबला, भ्याम्टा आदि ठोकेर वा जुधाएर बजाइने बाजाको मात्रा ।
 ४. ढोकाको आग्लो खोल्ने वा लगाउने फलामे साधन ।
 ५. भ्याल ढोकाको चौकोस कस्नाका निम्ति गारोमा तेर्स्याइने लामो काठ ।
 ६. ताडको रुख
 ७. काम गराइको चोटि वा पटक ।
 ८. सन्जोग; मौका ।

उपर्युक्त आठ अर्थमध्ये सुरूका तीन अर्थ एकै किसिमका देखिन्छन् । चौथो तथा पाचौको अर्थ पनि एउटैमा समेटिने खालका छन् । छैटौँ, सातौँ र आठौँ भने अलगअलग अर्थ प्रकृतिका देखिन्छन् । यिनलाई पाच भिन्नार्थी शब्दको रूपमा अलग अलग प्रविष्टि दिई अर्थविधान गर्नु पर्नेमा एकै शब्दमा खादिएको छ ।

५.८ अनेकार्थी शब्द

भाषामा बढी प्रचलित शब्दले भिन्न भिन्न सन्दर्भमा अलग अलग अर्थ दिने गर्दछन् । यसरी भिन्नाभिन्नै अर्थ दिने शब्द नै अनेकार्थी शब्द मानिन्छन् (सिंह : २४) । शब्दकोशमा अनेकार्थी शब्दको सन्दर्भगत अर्थको प्रस्तुति महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । एकभन्दा बढी अर्थ भएमा फरक अर्थको शब्दवर्गीय भिन्नतासहित अर्थ दिने गरिन्छ । अनेकार्थी शब्दको अर्थ तिनको अर्थगत महत्त्वका आधारमा शब्दवर्ग सहित १, २, ३ अड्क राखी क्रमैसाग दिइन्छ (जुगुस्ता : २५८) ।

नेवृशले कोशविज्ञान अनुरूप अनेकार्थी शब्दको सन्दर्भगत अर्थमा १, २, ३ अड्कपछि शब्दवर्गीय सूचनासहित अर्थविधान गरेको पाइन्छ । उदाहरणार्थ तलका शब्दको अर्थविधान हेर्न सकिन्छ :

- (क) उतार- ना. १ सकलबाट सारेको पत्र; सकल । २. टिपोट; टिप्पणी । ३. उद्धृत अंश; उद्धरण । ४. सङ्गीतमा चढेको स्वर ओर्लने क्रम; अवरोह ।

- (ख) घडी- ना. १ चौबीस मिनेटको समय; रात-दिनको साठी भागको एक भाग ।
 २. समय बताउने यन्त्र; मिनेट, घन्टा आदि जनाउने यन्त्र । ३. अवसर, मौका ।

अनेकार्थी शब्दको सन्दर्भपूर्ण अर्थ प्रष्ट पार्न उदाहरण वा वाक्यात्मक प्रयोग अपेक्षित मानिन्छ (जुगुस्ता : ६९ र सिंह : ३१) । नेवृशले अनेकार्थी शब्दलाई कतैकतै उदाहरण तथा प्रयोगद्वारा सन्दर्भपूर्ण पुष्टि गरेको र कतिपय अनेकार्थी शब्दको अर्थ मात्र दिएको पाइन्छ ।

- उदा. ठेगान/ठेगाना- ना. १ घर वा डेरा गरेर बसेको कुनै निश्चित ठाउँ; थातथलो; पत्ता (उदा. तपाईंको घरको ठेगाना टिपिदिनुहोस् है)
 २. कुनै काम कुराको टुङ्गो लाग्ने वा थिति बस्ने काम; निधो; थान्को । (उदा. घरको भ्रमेलाको बल्ल ठेगान लाग्यो)
 ३. कुनै काम वा कुराको बन्दोबस्त; प्रबन्ध । (उदा. भाइहरुको पढ्ने ठेगान मिलाएर म घर आउँछु ।)

उपर्युक्त ढङ्गले केही शब्दको सन्दर्भगत अर्थ प्रस्टिने वाक्यात्मक उदाहरण दिएको पाइन्छ भने कतिपय अनेकार्थी शब्दमा उदाहरणविना अर्थ मात्र दिएको देखिन्छ । उदाहरणार्थ कालो (नौ अर्थ), प्रकृति (१० अर्थ), काल (११ अर्थ), मुद्रा (१३ अर्थ), गुण (१४ अर्थ), कला (१५ अर्थ), योग (१८ अर्थ) तथा रस (२२ अर्थ) शब्दको शब्दविधान हेर्न सकिन्छ । उपर्युक्त शब्दको अर्थ हेर्दा नेवृशले अनेकार्थी शब्दको अर्थदोहन खुब गरेको देखिन्छ । कतिपय अर्थ नेपालीमा अप्रचलित पनि देखिन्छन् । उदाहरणार्थ प्रकृति शब्दको छैटौं र सातौं अर्थ; पक्ष शब्दको आठौं, दसौं र एघारौं अर्थ, अर्थ शब्दको छैटौं अर्थ; काल शब्दको छैटौं, सातौं र आठौं अर्थ नेपाली प्रयोग र सन्दर्भका दृष्टिले अप्रचलित देखिन्छन् ।

५.९ नेवृशको वर्णविन्यास

५.९.१ शब्दकोश र वर्णविन्यास

शब्दकोशमा अन्य सूचना भन्ने वर्णविन्यास पनि महत्त्वपूर्ण सूचना मानिन्छ । शब्दको अर्थ र त्यसको सही वर्णविन्यास जान्ने उद्देश्यले अधिकांश प्रयोक्ताले शब्दकोशको प्रयोग गर्दछन् (जुगुस्ता : २१५) । शब्दकोशले दिने महत्त्वपूर्ण सूचना भएर पनि वर्णविन्यासको खास स्थान र क्रमशः प्रस्तुति नहुने भएकाले यसलाई प्रत्यक्ष वा प्रकटित सूचना नभएर अप्रत्यक्ष वा अन्तर्निहित सूचना मानिन्छ । प्रयोक्ताले आफूले खोजेको शब्दको सही वर्णविन्यास जान्न शीर्ष शब्द वा प्रविष्टि हेर्ने भएकाले यस सम्बन्धी सूचनाको प्राप्तस्थान भने प्रविष्टि नै मानिन्छ । त्यसैले सामान्य एकभाषी कोशमा प्रविष्टि स्तरीय वर्णविन्यासमा दिइन्छ (बन्धु : २०५८ : १३७-१३८) ।

लेख्य भाषामा प्रचलित वर्णविन्यासका नियमहरु सम्बन्धित भाषाको व्याकरणमा पाइए पनि सामान्यीकृत सीमित नियमभित्र तिनलाई व्यवस्थित गरी केही उदाहरण र अपवादको प्रस्तुतिद्वारा बुझाइने गरिन्छ । सूत्रात्मक नियम र सीमित उदाहरण तथा नियमभित्र नपर्ने अपवादको व्याख्याले शिक्षित व्यक्तिलाई सहयोग पुऱ्याए पनि सामान्य व्यक्ति तथा शिक्षार्थीका निमित्त यी नियम दुर्बोध्य हुने गर्दछन् । यी नियमद्वारा समग्र शब्द भण्डारका शब्दको वर्णविन्यास जान्न र बुझाउन गाह्रो हुने उल्लेख गरिएको छ (पोखरेल : २०५७-क : १३-१४) । त्यसैले

वर्णविन्यास सम्बन्धी सूचनाको सरल र आधिकारिक सन्दर्भ ग्रन्थ शब्दकोश मानिन्छ, (अधिकारी : २०६३-ख : ३२) ।

५.९.२ नेबृशपूर्वका नेपाली शब्दकोश र वर्णविन्यास

प्रयोजनका दृष्टिले व्युत्पत्तिमूलक र भाषाका दृष्टिले द्विभाषी भएर पनि टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक तथा व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश (१९३१ ई.) ले नेपाली वर्णविन्यासबारे प्रयोगद्वारा केही मौलिक प्रस्तावहरु अगि सारेको देखिन्छ। टर्नरपूर्वका शब्दावली र शब्दकोश यसबारे उल्लेख्य देखिदैनन्। टर्नरले कथ्य र लेख्य दुवै अवस्थामा समान रहेका संस्कृत तत्सम शब्दबाहेक अन्य संस्कृत तत्सम शब्दलाई तद्भव र आगन्तुक शब्द भैं उच्चारणानुसारी वर्णविन्यासतर्फ भुकाउ राखेको पाइन्छ। तर सर्वत्र यस मान्यतामा टर्नर पनि अडेका भने देखिदैनन्। अनुस्वार, श, ष, स, ऋ, रि, जस्ता समोच्चारित वर्ण र व, व को प्रयोगमा उनको दोहोरो नीति देखिन्छ (हे. तालिका ३.२) ।

हलन्त बहिष्कार आन्दोलन (१९६५) ले मानवेतर कर्तामा समेत लिङ्गानुसारी क्रियापद, अव्ययका इकार उकार दीर्घ र सर्वत्र अजन्त लेख्ने परिपाटीको थालनी गरेपछि यसका पक्षधर र विरोधी गरी दुई समूहमा विभाजित लेखकहरु बीच मिलनविन्दु खोज्ने प्रयास तत्कालीन चन्द्रिका व्याकरण (१९६९) ले गरेको देखिन्छ (अधिकारी : २०६३-ख : २०) । यस व्याकरणका वर्णविन्यास सम्बन्धी नियमहरुको सङ्क्षिप्त सङ्कलन नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ? (१९९१) / नेकशुले नेपाली भाषाको वर्णविन्यास सम्बन्धी पहिलो संस्थागत प्रयासबाट बनेको दस्तावेज मानिन्छ, (पोखरेल : २०६२ : १२) । नेकशुलेका नियमभित्र रही बनेको नेबको करिब ६००० प्रविष्टि रहेको लघु कोश भएकाले र यस कोशले बहुप्रचलित शब्दभन्दा अर्थका दृष्टिले कठिन शब्दलाई प्रविष्टिमा प्राथमिकता दिएकाले वर्णविन्यास सम्बन्धी नेकशुलेका सम्पूर्ण नियमको प्रयोग यसमा देखिदैन। नेबकोले संस्कृत तत्सम शब्द र आगन्तुक तत्सम शब्द सम्बन्धित भाषाकै वर्णविन्यास अनुसार र तद्भव शब्द पनि प्रचलित नेपाली लेख्य परम्परा अनुसार प्रविष्टि दिएको छ। अनुस्वारलाई सवर्गीय पञ्चम वर्ण र शिरोविन्दु दुवैमा लेख्न सकिने तर स्पष्टतः 'म' उच्चारण हुनेमा भने 'म' को प्रयोग गरिएको देखिन्छ। सङ्क्षेपमा वर्णविन्यासबारे उपर्युक्त स्थापना प्रस्तुत गरे पनि केहीमा विचलन समेत पाइन्छ (हे. तालिका ३.६) । सनेकोले तद्भव र आगन्तुक शब्दको अनुस्वारबारे सवर्गीय पञ्चम वर्णको प्रयोगलाई नै सकारेको देखिन्छ, भने केही अति प्रचलित तत्सम शब्दको वर्णविन्यास उच्चारणानुसारी व, स गर्न सकिने वैकल्पिक प्रयोगको प्रस्ताव अगि सारेको पाइन्छ (हे .तालिका ३.७) ।

भर्रोवादी आन्दोलन (२०१३) ले वर्णविन्यासका क्षेत्रमा ल्याएको नयाा सोच पनि मननीय देखिन्छ। कुनै देशको नागरिकले अर्को देशमा जादा त्यहीको ऐन कानुन मान्नु परे भैं नेपाली शब्द भण्डारमा भित्रिएका तत्सम हुन् वा आगन्तुक सम्पूर्ण शब्दको वर्णविन्यास नेपाली नियमानुसार हुनुपर्ने धारणा भर्रोवादीले राखेको पाइन्छ (पोखरेल : २०३२ : २५) । महानन्द सापकोटा र अन्य भर्रोवादी बीच तालमेल नहुदा भर्रोवादीहरुका प्रयोगमा परस्पर अन्तर्विरोध देखिए पनि केही आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासमा यस आन्दोलनले पारेको प्रभाव नेशमा देख्न सकिन्छ (अधिकारी : २०६३-ख : २१) ।

नेशले संस्कृत तत्सम शब्दलाई संस्कृतकै वर्णविन्यासमा लेख्ने र केही अति प्रचलित

संस्कृत तत्सम शब्द भने उच्चारण अनुसार लेख्ने प्रस्ताव राखेको पाइन्छ। यस कोशमा उर्दू, फारसी, अरबी स्रोतका शब्दहरू हिन्दी शब्दकोश अनुसारकै वर्णविन्यासमा प्रविष्टि दिइए पनि केही अङ्ग्रेजी शब्द उच्चारणानुसारी वर्णविन्यासमा पनि पाइन्छन्। अनुस्वारयुक्त तद्भव र आगन्तुक शब्द पनि उच्चारणानुसारी नासिक्य व्यञ्जनमा प्रविष्ट देखिन्छन् (हेँ तालिका : ३.९)।

वृनेशले अनुस्वारयुक्त संस्कृत तत्सम, तद्भव र आगन्तुक सबै किसिमका शब्दलाई परवर्ती वर्णको सवर्गीय पञ्चमवर्ण ड, ञ, ण, न, म वा शिरोविन्दु दुवै दिन सकिने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। केही आगन्तुक शब्दमा उच्चारणानुसारी नासिक्य व्यञ्जनको प्रयोग गरेको पनि पाइन्छ। उदाहरणार्थ निम्न शब्द हेर्न सकिन्छ : अङ्क, अंक; सङ्क्षेप, संक्षेप, सन्धेप; भङ्गटी, भङ्गटी, मन्जूर, नामञ्जूर; रण्डा, रण्डी इत्यादि। श, ष, स, ब, व को प्रयोगमा पनि यो कोश स्रोत भाषाका शब्दकोशानुसारी देखिन्छ। उदाहरणार्थ शिकार, शेयर, रेशम इत्यादि। त्यस्तै ह्रस्वदीर्घ प्रयोगमा पनि प्रचलित परम्पराकै अनुसरण पाइन्छ। उदाहरणार्थ नजीक, नजीर, तजबीज, कानून, मशहूर, मजदूर आदि आगन्तुक शब्द हेर्न सकिन्छ। यस कोशले सङ्ख्यावाचक शब्दको वर्णविन्यासमा भन् विथोलो मच्चाएको देखिन्छ। प्रयोगमा नै नदेखिएको पचानब्बे, पञ्चानब्बे, चालिश, चालीश, चालिस, चालीस शब्द प्रविष्टि दिई भन् अन्योल, द्विविधा र भ्रम सिर्जना गरेको पाइन्छ। कतिपय शब्दमा आधार र औचित्यविना दीर्घ मात्राको प्रयोग गरेको पाइन्छ।

उदा. पीछलग्गू, पीटपाट, भ्नीगा, अमील्दो आदि।

यसै सन्दर्भमा २०२९ सालमा साभा प्रकाशनले नेपाली वर्णविन्यासबारे छलफल गोष्ठी आयोजना गरेको देखिन्छ। भर्खरवादी तारानाथ शर्मा लगायत नेपाली विद्वान्हरू सहभागी रहेको सो गोष्ठीमा तत्सम शब्दको वर्णविन्यास नचलाउने, तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासमा प्रयोग र प्रचलनका साथै समयानुरूप सुधार गर्ने गरी बनेको सहमति तारानाथ शर्माले नै लिपिवद्ध गरेको सूचना वासुदेव त्रिपाठीले दिएका छन् (पन्थी : २०५७ : ४२)। साभा प्रकाशनका तत्कालीन अध्यक्ष कमल दीक्षित र सहमतिपत्र लिपिवद्ध गर्ने व्यक्ति भनिएका तारानाथ शर्माले भने निष्कर्षमा नपुगेको, सहमति नबनेको र लिपिवद्ध पनि नगरेको टिप्पणी गरेका छन् (भाषाका कुरा कार्यक्रम : २०६२।७।२७)। त्रिपाठी र अन्य बीच परस्परमा विचार बाँझे पनि गोष्ठीको आयोजना र छलफल भने भएको देखिन्छ।

२०३४ मा त्रिविका नेपाली विषय अध्यापन गर्ने प्राध्यापकहरूको राष्ट्रिय गोष्ठी र त्यसपछि आयोजित क्षेत्रीय गोष्ठीमा वर्णविन्यासबारे छलफल भएका देखिन्छन्। ती छलफलका निष्कर्षहरू अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन (२०३६)/अनेशिनमा प्रकाशित भएको र त्यसले उच्च शिक्षामा वर्णविन्यास सम्बन्धी पठनपाठनमा एकरूपता ल्याएको देखिन्छ। यसले अति प्रचलित तत्सम शब्दको वर्णविन्यासमा सामान्य परिवर्तन तर तद्भव र आगन्तुक शब्द भने प्रायः नेपाली वर्णविन्यास अनुरूप लेख्ने गरी गरेको सुधारलाई नै नेराप्रले पनि स्वीकार गरी राष्ट्रभर चलाउन नेवृशको वर्णविन्यास सम्बन्धी नियम तर्जुमा गरेको बुझिन्छ (त्रिपाठी :शोधार्थीसागको कुराकानी)।

५.९.३ वर्णविन्यासबारे नेवृशका स्थापना र प्रयोग

पूर्ववर्ती शब्दकोशका वर्णविन्यास सम्बन्धी स्थापना, भाषिक आन्दोलनहरूले अगि सारेका मान्यता र त्रिवि अनिवार्य नेपाली विषय समितिले अनेशिनमार्फत प्रस्तुत नियमहरूलाई समेत आत्मसात् गरी नेवृशले वर्णविन्यास सम्बन्धी नियमहरू प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। नेवृशले

वर्णविन्यासमा शिष्ट प्रचलन र त्रिविका नेपाली प्राध्यापकहरुको सम्मेलनद्वारा पारित नया सहमतिको वैकल्पिक प्रयोगलाई महत्त्व दिएको उल्लिखित छ (नेबृश : १९) । स्थापित लेखकहरुको प्रयोगलाई शिष्ट प्रचलनको रूपमा र सुधारवादी चिन्तन र प्रयोगलाई नया सहमतिको रूपमा नेबृशले अर्थात्को र यसलाई वैकल्पिक प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ ।

५.९.३.१ संस्कृत तत्सम शब्दको वर्णविन्यास

संस्कृत तत्सम शब्दको वर्णविन्यासका सम्बन्धमा निम्नानुसार दुई बादा प्रस्तुत देखिन्छन् (नेबृश : २०) :

(अ) संस्कृत तत्सम शब्दलाई संस्कृतकै वर्णविन्यासका नियम अनुसार यथावत् कायम गरिएको छ ।

(आ) अति प्रचलित भई तद्भवतुल्य भएका वन, लसुन जस्ता शब्दलाई नेपाली शिष्ट परम्परा अनुसार नै स्वीकार गरी वैकल्पिक रूपमा प्रचलित नेपाली उच्चारण अनुसार पनि दिइएको छ ।

उपर्युक्त दुई नियमानुसार संस्कृत तत्सम शब्दका वर्ण (इ, ई, ऊ, ऊ, ऋ, ञ, ण, व, व, श, ष, स, क्ष, त्र, ज्ञ) मात्रा (ह्रस्व, दीर्घ- ि,ी,ु,ू) तथा अजन्त र हलन्तको प्रयोगमा संस्कृतको नियमलाई यथावत् ढङ्गले पालना गरेको प्रस्टिन्छ । अनुस्वारबारे भने परवर्ती वर्ण स्पर्शी (संस्कृत व्याकरण अनुसार) भएमा सवर्गीय पञ्चम वर्ण र अन्तस्थ वा उष्म भएमा शिरोविन्दु प्रयोग गर्ने नियम प्रस्तुत्याएको पाइन्छ ।

संस्कृत तत्सम शब्दको वर्णविन्यासलाई नचलाई यथावत् कायम गर्ने प्रचलन नेबृशको मात्र नभई पूर्व प्रकाशित सबै नेपाली एकभाषी शब्दकोशमा पाइन्छ । टर्नरले भने लेख्य र उच्चार्य दुवै स्थितिमा एकनास रहेका संस्कृत तत्सम शब्दलाई मात्र संस्कृत नियमानुसार प्रविष्टि दिई अन्यलाई नेपाली उच्चारणानुसारी वर्णविन्यासमा प्रविष्टि दिएको देखिन्छ । टर्नरको शब्दकोश कथ्य नेपाली भाषामा आधारित तथा सामान्य एकभाषी नभई व्युत्पत्तिमूलक कोश भएकाले वर्णविन्यासबारे यसका मान्यतालाई मानक मान्न सकिदैन ।

नेबृशले अति प्रचलित संस्कृत तत्सम शब्दको वर्णविन्यासबारे वैकल्पिक रूपमा सुधारवादी प्रस्ताव राखेको पाइन्छ । बहुप्रचलनका कारण त्यस्ता शब्दलाई तद्भव तुल्य मान्दै नेपाली वर्णविन्यास तथा उच्चारण अनुसार पनि लेख्न सकिनेतर्फ भुकाउ राखेको देखिन्छ । संस्कृत नियम अनुसार वन, लशुन/लशून क्रमशः व र श वर्णमा र लशुन, लशून ह्रस्व र दीर्घ दुवै हुने देखिन्छन् (गौतम : २०२६ : १०३) । यी दुई शब्द नेपाली वर्णविन्यास र उच्चारण अनुसार वन, लसुन गर्न सकिने उदाहरण दिई वैकल्पिक प्रविष्टिको रूपमा यस्ता शब्दको वर्णविन्यासमा सरलता र सुधार गर्ने प्रस्ताव अगि सारेको पाइन्छ (नेबृश : २०) । यो प्रस्ताव यद्यपि सुधारवादी देखिन्छ । तर यस्तो सुधारको ढोका खोल्ने पहिलो ग्रन्थ भने नेबृश होइन । यस्तो सुधार पूर्ववर्ती सामग्री र कोशहरुमा पनि पाइन्छ (नेकशुले : ४) । नेकशुलेको यस नियमलाई नेबको, संनेको र नेशले पनि अनुसरण गरेको देखिन्छ । अनेशिनिमा पनि यसलाई महत्त्व दिइएको छ ।

५.९.३.२ तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यास

सामान्यतः संस्कृत भाषाबाट रुप वा ध्वनिमा केही विकार आई नेपालीमा प्रचलित शब्दहरु तद्भव नामले चिनिन्छन् । संस्कृत र संस्कृतबाट विकसित प्राकृत भाषाका समेत अनेक भेद भएकाले नेपालीमा प्रचलित सम्पूर्ण तद्भव शब्दको प्राकृत वा संस्कृत रुप केलाउन गाह्रो हुने देखिन्छ । त्यसैले आगन्तुक भनी स्पष्टतः चिनिने बाहेकका सम्पूर्ण ठेट शब्दसमेत तद्भव मानिन्छन् (पोखरेल : २०३२ : ७२) । नेवृशले पनि यस्ता शब्दलाई तद्भव नै मानी तिनको वर्णविन्यास नेपाली वर्णविन्यास र ध्वनि अनुसार हुने नियम दिएको पाइन्छ (नेवृश : २०) । नेपाली वर्णविन्यास भन्नाले ह्रस्व मात्रा, उच्चारणानुसारी व, व, ओ, दन्त्य सकार, अनुस्वारका निम्ति उच्चारणानुसारी नासिक्य वर्ण ड, न, म को प्रयोग मानिन्छ ।

५.१.३.२.१ ह्रस्व नियम

इ उ ह्रस्व स्वरवर्ण मानिन्छन् । व्यञ्जनमा तिनको प्रतिनिधित्व ि,ु मात्राबाट हुने गर्दछ । नेपालीमा ह्रस्व वर्ण र मात्राको प्रयोग तद्भव, आगन्तुक र अनुकरणात्मक शब्दको आदि र मध्य परिवेशमा बढी पाइन्छ ।

(क) अगाडि : डाट, उखु, डाट, किन, किसान, इमान, चिया, इनार, बुइगल, तिमी, जुन, गुलियो, चिल्लो, हरियो, सित, तिर, भित्र, किर, डिच्च, फुत्त, खुइय्य, धिक्कार, थुक्क, उहु, पिट्नु, छुनु, हुनु, दिनु, निल्नु, इत्यादि ।

(ख) बीचमा : कनिका, कात्तिक, भानिज, भतिज, जरूर, नजिर, वकिल, नजिक, दिउल, पालुवा, कछुवा, गहिरो, हरियो, सजिलो, कुटुक्क, मुसुक्क, पिलिक्क, जुरूक्क, बाहिर, हुरूक्क,

(ग) अन्त्यमा : दाइ, भाइ, नाति, जुवाइ, दाजु, भिनाजु, बाबु, डाकु, छेउ, लेउ, निहु, भेउ, स्याउ, च्याउ, भ्याउ, माउ, गोरू, चाहि, कि, नि, अनि, पनि, हागि, माथि, मुनि, पछि, अगि, खुरूखुरू, गुटुमुटु,

तद्भव, आगन्तुक र अनुकरणात्मक शब्दको आदि र मध्यमा ह्रस्वको प्रयोग बढी पाइन्छ । अन्त्य वर्णमा भने उकारान्त शब्दको तुलनामा ह्रस्व इकारको प्रयोग कम पाइन्छ ।

५.१.३.२.२ दीर्घ नियम

नेपाली उच्चारणमा दीर्घता नपाइए पनि केही तद्भव र आगन्तुक शब्दका आदि, मध्य र अन्त्यमा दीर्घ मात्राको प्रचलन देखिन्छ । खास नियममा समेटिने र नसमेटिने यस्ता शब्दबारे नेवृशले सम्पादकीयमा स्पष्टीकरण र उदाहरण दिएको पाइन्छ ।

(क) क्षतिपूर्तिदीर्घाभवन

संस्कृत अवस्थाको शब्दको मध्यमा रहेको संयुक्त व्यञ्जन प्राकृत अवस्थामा समीभवनको प्रक्रिया बेहोरी आधुनिक आर्य भाषा कालमा ती समीभूत व्यञ्जनमध्ये एक व्यञ्जनको लोप भई अग्रवर्ती स्वर दीर्घ भएको मान्ने प्रचलनलाई नेवृशले क्षतिपूर्ति दीर्घाभवन मानेको पाइन्छ (नेवृश : २०) । यस प्रक्रिया अनुसार विकसित भई नेपालीमा प्रचलित तद्भव शब्दहरु दीर्घमा प्रविष्ट

देखिन्छन् ।

उदा. जूठो, तीतो, दूध, पीठो, बूढो, मीत, सीप इत्यादि ।

(ख) शिष्ट परम्परा वा शिष्ट प्रचलन

संस्कृत रुपमा सामान्य परिवर्तन भई नेपालीमा प्रचलित केही शब्दलाई नेबृशले अर्ध तत्सम मानी त्यस्ता शब्दलाई दीर्घ लेख्ने शिष्ट परम्परा रहेको भनी दीर्घ गरेको पाइन्छ (नेबृश : २०) । सोही स्थापना अनुसार तलका शब्द दीर्घ देखिन्छन् :

कीरो, कीलो, खील, चीना, जूवा, कपूर, पीर इत्यादि ।

उपर्युक्त दुई नियमको व्यवस्था नेबृशले नै गरेको र चलाएको भने होइन । नेकशुले, संनेको, नेश, अनेशनिमा पनि उपर्युक्त शब्दको वर्णविन्यास यही देखिन्छ । यस दृष्टिले नेबृशमा परम्पराको अनुसरण रहेको छ ।

उपर्युक्त नियम र प्रचलनमा नपरे पनि नेबृशभित्र केही नेपाली तद्भव र आगन्तुक शब्दका अन्त्यको इकार दीर्घ पाइन्छ । तिनलाई निम्नानुसार समूहन गर्न सकिन्छ :

- (अ) **इकारान्त मानवेतर नाम** : ओखती, कुटी, चौलानी, जुनी, टोपी, तोरी, धोती, दही, दाही, पानी, फर्सी, बानी, रक्सी, मही, सिमी इत्यादि ।
- (आ) **इकारान्त, उकारान्त स्त्रीलिङ्गी नाम** : आइमाई, गाई, चौरी, दिदी, बहिनी, अमाजू, दुलही, बुहारी, फुपू, सासू, भाउजू, माइजू, भुनी, पोथी, भैसी इत्यादि ।
- (इ) **इकारान्त, उकारान्त सर्वनाम** : ऊ, उनी, तिनी, तिमि, तपाईं, हामी ।
- (ई) **जात, थर, पेसा बुझाउने शब्द** :
- क) **जात** : कामी, छेत्री, थकाली, राई, सार्की
- ख) **थर** : कार्की, गुरागाईं, जोशी
- ग) **पेसा** : कसाईं, तेली, धोबी
- (ऊ) **स्थानवाची इकारान्त नाम** : गुल्मी, कैलाली, डोटी, दिल्ली, इत्यादि ।
- (ऋ) **उकारान्त संयुक्त व्यञ्जन हुने विशेषण** : उल्लू, खग्गू, छट्टू, भल्लू, पत्रू, लड्डू, लन्ठू, हत्तू, इत्यादि ।
- (ए) **इकारान्त विशेषण** : बासी, साजी, सही ।

प्रविष्टिका आधारमा वर्णविन्यासको स्थिति निहाली समूहबद्ध माथिका अव्युत्पन्न शब्द दीर्घान्त पाइन्छन् । पूर्ववर्ती कोश र वर्णविन्यास सम्बन्धी नियमहरुसाग मेल खाने गरी यी शब्दको वर्णविन्यास सम्बन्धी सूचना नेबृशले प्रविष्टिद्वारा दिएको देखिन्छ । यी मध्ये नेबृशको वर्णविन्यास अनेशिनिसाग बढी मेल खाने देखिन्छ । केही आगन्तुक शब्द दर्जा र मान पदवी जनाउने भएकाले अपवादको रुपमा दीर्घ हुने स्पष्टीकरण दिइएको छ (नेबृश : २०) ।

५.९.३.२.३ श, ष, स सम्बन्धी नियम

देवनागरी लिपिका श, ष, स को अलग अलग उच्चारण नेपालीमा नपाइने भए पनि संस्कृत तत्सम शब्दका कारण लेख्य नेपाली वर्णमालामा तीनवटै सकार प्रयोगमा रहेका

देखिन्छन् । तद्भव र आगन्तुक शब्दमा 'ष' को प्रयोग कमै पाइन्छ तर केही आगन्तुक शब्दमा तालव्य 'श' को प्रयोग हुने गरेको र नेवृशपूर्वका नेपाली शब्दकोशहरुमा पनि यस्तो प्रयोग देखिएकाले नेवृशले सम्पादकीयमा तद्भव र आगन्तुक शब्दबारे श, ष, स सम्बन्धी निम्न लिखित नियम प्रस्तुत गरेको छ । (नेवृश : २०) :

“सकारमा पनि संस्कृत तत्समबाहेक तद्भव तथा आगन्तुक शब्दहरुमा प्रायः 'स' लाई नै मूल रूपमा प्रयोग गरिएको छ । जस्तै- सुरु, सुरुआत, स्टेसन, करपोरेसन, असिस्टेन्ट इ. । नाम, थर, पदवी आदिमा विशेष रूपले प्रचलित भइसकेका शब्दमा भने पूर्वरूप 'श' लाई नै कायम राखी प्रविष्टि दिइएको छ । जस्तै- शाह, शाहकाल, शमशेर, शाहजादा, शाहजादी आदि । ”

सम्पादकीयको उपर्युक्त उद्धृतांशमा मूल नियम र अपवाद दुबै प्रस्तुत देखिन्छन् । नाम, थर, पदवी आदिमा विशेष रूपले प्रचलित केही शब्दलाई अपवादमा छोडेर अन्य सम्पूर्ण तद्भव र आगन्तुक शब्द दन्त्य सकार गरिएको मूल नियम देखिन्छ । यसलाई नेवृशले दुई तरिकाले कार्यान्वयन गरेको पाइन्छ :

(क) दन्त्य 'स' मा मात्र प्रविष्टि, तत्सम्बन्धी सूचना र अर्थको प्रस्तुति,

उदाहरणार्थ :

सरम, सर्त, सर्म, सर्तह्यान्ड, सेर्पा, सलगम, सलवार इत्यादि

(ख) तालव्य 'श' मा पनि प्रविष्टि दिई अन्य सूचना र अर्थ हेर्न दन्त्य 'स' तर्फ प्रतिनिर्देश, उदाहरणार्थ :

शीशा- ना. ृ.फा. शीशे हे. सिसा

कोशिश- ना. ृ.फो. हे. कोसिस

शिकायत- ना. ृ.अ. हे. सिकायत

शिकार- ना. ृ.अ. हे. सिकार

शेयर- ना. ृ.अ. हे. सेयर

नाम, थर पदवीमा प्रचलित शाह, शाहकाल, शमशेर, शाहजादा, शाहजादी शब्द अपवादको रूपमा यथावत् राखेको स्पष्टीकरण दिइएको छ । तर यो अपवाद नियमले तालव्य 'श' मा लेखिदै आएका सबै थर तथा केही नामसमेत समेटेको भने देखिदैन (हे. ६.६.२) ।

५.९.३.२.४ अजन्त हलन्त सम्बन्धी नियम

स्वरयुक्त उच्चारणलाई अजन्त र स्वररहित उच्चारणलाई हलन्त भनिन्छ । लेख्य नेपालीमा हल् उच्चारण हुने कतिपय शब्द अजन्त र कतिपय उच्चारण र लेखन दुबै हलन्त नै हुने पाइन्छन् । निम्न शब्दहरु यसको उदाहरणमा देखाउन सकिन्छ :

(अ) उच्चारण र लेखन दुबै अजन्त हुने : अठार, आज, चौध, तर, तिर, पर, बाट, वर, वरपर, सलल इत्यादि ।

(आ) उच्चारण हलन्त तर लेखन अजन्त हुने : कलम, किताब, खेत, दनदन, भरखर, गर्त्यामगुर्लुम इत्यादि ।

(इ) उच्चारण र लेखन दुबै हलन्त हुने : भन्, धत्, कैयन् इत्यादि ।

नेवृशले तद्भव, आगन्तुक र अनुकरणात्मक शब्दको अजन्त हलन्तबारे आर्ना मान्यता निम्नानुसार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ (नेवृश : २०) :

“नेपाली तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको अन्तमा हल् उच्चारण हुने (नाम, सर्वनाम, विशेषण, अनुकरणात्मक शब्दहरू) ठाजामा पनि ‘अ’ स्वरसहितकै रूप लेखिने शिष्ट परम्परा अनुसार यथावत् कायम रहेका छन् ।”

उपर्युक्त मान्यता अनुसारको वर्णविन्यासमा नेवृशभिन्न तद्भव, आगन्तुक र अनुकरणात्मक शब्द प्रविष्ट देखिन्छन् :

(क) तद्भव शब्द : कपाल, काम, कुन, खाट, गोठ, घर, जुन, जून, थल, बीस इत्यादि

(ख) आगन्तुक शब्द : अदालत, कलम, किताब, कोट, गिलास, जुलुस, मदत इत्यादि

(ग) अनुकरणात्मक शब्द : फटाफट, दनदन, गर्त्यामगुर्लुम, सलसल इत्यादि ।

उच्चारण र लेखन दुबै हलन्त हुने शब्दबारे नेवृशले सम्पादकीयमा कुनै उल्लेख नगरे पनि तिनलाई हलन्तमा प्रविष्ट दिएको देखिन्छ ।

उदा. करोडन्, कैयन्, भन्, भन्भन्, भन् अस्ति, देखिन्, धत्, लखन्, हजारन् इत्यादि ।

५.९.३.२.५. अनुस्वार सम्बन्धी नियम

अनुस्वार खण्डेतर वर्ण मानिन्छ । स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग नहुने भएकाले खण्डीय वर्णका साथमा यो व्यक्त हुने गर्दछ । यसको मौलिक उच्चारण ‘म्’ मानिए पनि संस्कृत तत्सम शब्दमा परवर्ती वर्णसाग सन्धि हुदा सवर्गीय पञ्चम वर्ण वा शिरोविन्दु () द्वारा यो व्यक्त हुने गरेको देखिन्छ । उदाहरणार्थ निम्न संस्कृत शब्द हेर्न सकिन्छ :

अङ्क/अंक, सञ्चय/संचय, पण्डित/पंडित, सन्देह/संदेह, सम्पूर्ण/संपूर्ण, आदि परवर्ती वर्ण य, र, ल, व, श, ष, स, ह भएमा चाहा शिरोविन्दु मात्र रहने संस्कृत नियम रहेको देखिन्छ :

संयम, संरक्षण, संलग्न, संवाद, संशय, संसार, संहार इत्यादि ।

संस्कृत तत्सम शब्दमा उपर्युक्त ढङ्गले व्याप्त शिरोविन्दुको प्रयोग हिन्दी भाषामा पनि व्यापक मात्रामा गरेको उदाहरण पाइन्छ (वर्मा : २००० ई : ४३३) ।

संस्कृत सन्धिनियम र हिन्दी शब्दकोशको प्रभावका कारण नेपाली तद्भव र आगन्तुक शब्दमा अनुस्वारलाई शिरोविन्दुद्वारा व्यक्त गर्ने प्रवृत्ति बढेको देखिन्छ । उच्चारणको ख्याल नगरी सरलतातर्फ अभिमुख भएर जुनसुकै शब्दमा पनि शिरोविन्दु वा सवर्गीय पञ्चम वर्ण प्रयोग गर्ने

यस प्रचलनलाई नेबकोले पनि स्वीकृति दिएको पाइन्छ (चालिसे : १९९८ : परिभाषा) । ज, ण जस्ता अनुच्चार्य नेपाली वर्णको र 'म्' उच्चारण हुने शिरोविन्दुको जथाभावी प्रयोगले मच्चिएको बेथितिलाई अर्वाचीन नेपाली कोशहरूले नियमित गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ (शर्मा : २०१९ : ११) । तर पनि दोहोरो प्रयोगको अन्त्य भएको देखिदैन । अनुस्वार विषयक उपर्युक्त प्रयोग र परम्परामा नेबृशले उच्चारणानुसारी नासिक्य वर्णद्वारा अनुस्वारलाई व्यक्त गर्ने नियमको व्यवस्था गरेको देखिन्छ (नेबृश : २०-२१) । तदनुसार नेबृशमा अनुस्वारयुक्त तद्भव, आगन्तुक र अनुकरणात्मक शब्दहरू निम्नानुसार प्रविष्ट देखिन्छन् । उदाहरणार्थ :

- (क) तद्भव शब्द : खुम्च-नु, गान्टो, डन्डा, गुन्द्री, ढुङ्गो, ढुङ्गो, भान्जो, सम्भना, रून्चे, सम्धी, सन्जोग, सन्तानब्बे, सिन्की, पन्छी इत्यादि
- (ख) आगन्तुक शब्द : अङ्गुर, इन्जिन, गन्जिफा, जङ्गी, जङ्गल, गम्छा, बन्दुक, फन्दा, सिमन्टी, पैन्ट, परमाङ्गी, कम्प्युटर, जम्ल्याहा इत्यादि
- (ग) अनुकरणात्मक शब्द : भन्न, टड्ड, टन्टलापुर, टन्न, टम्म, डम्म इत्यादि

अनुस्वारबारे नेबृशले उपर्युक्त स्थापना र प्रयोग गरे पनि केहीमा विचलन देखिन्छ (हे.६.६.३) ।

५.९.३.२.६ वर्णविन्यासबारे थप सूचना र प्रयोग

नेबृशले ल, र, न, म साग ह जोडिदाको संयुक्त वर्णलाई ल, र, न, म को महाप्राण वर्ण मानेको पाइन्छ । यस्ता संयुक्त वर्णबारे सम्पादकीयमा संस्कृत तत्सम शब्द भए संस्कृतकै नियमानुसार र तद्भव तथा आगन्तुक शब्द भए उच्चारणलाई महत्त्व दिई प्रविष्टि दिइएको उल्लिखित पाइन्छ (नेबृश : पूर्ववत् : २१) ।

उदाहरणार्थ :

- (क) संस्कृत तत्सम : आहिनक, चिहन, प्रह्लाद, ब्रह्मा, ब्राह्मण, ह्रस्व, ह्रास इत्यादि
- (ख) तद्भव : अन्हाउनु, अन्होट, गन्हाउनु, गाहो, गह्वागो, बाह्न इत्यादि
- (ग) आगन्तुक : हलासा ।

यी बाहेक पूर्वपद दीर्घ इकारान्त भएमा र समास गर्दा अविकृत रहेमा दीर्घत्व नबिगार्ने नियम नेबृशले अगाडि सारेको पाइन्छ ।

उदाहरणार्थ : कालीमाटी, चरीचुच्चेः, ढिकीच्याउ, लालीगुरास इत्यादि

नेबृशले 'ब र व' बारे सम्पादकीयमा कुनै उल्लेख नगरे पनि प्रविष्ट शब्दका आधारमा तद्भव, आगन्तुक र अनुकरणात्मक शब्दमा उच्चारणानुसारी ब, व प्रयोग गरेको देखिन्छ । उदाहरणार्थ :

- (क) तद्भव : बलो, बाघ, बालुवा, बिरूवा, ब्वासो, प्वाल, पेवा, वरिपरि, वारि इत्यादि
- (ख) आगन्तुक : बकरे, बाकस, बकस, बगैँचा, बकिल, वारिस, ह्वेल इत्यादि
- (ग) अनुकरणात्मक : ह्वास्स, ह्वाल्ल, ह्वार, च्वाच्वा इत्यादि ।

तत्सम शब्दको बहुलता, अपवाद नियम र शिष्ट प्रचलनका कारण नेपाली शब्द भण्डारका केही मूल शब्दमा दीर्घ मात्रा, तालव्य श; ज, ण जस्ता अनुच्चार्य वर्णको प्रयोग भए पनि त्यस्ता

शब्दमा प्रत्यय जोडिई व्युत्पादित शब्दको वर्णविन्यास भने नेपाली वर्णविन्यास अनुसार हुने मान्यता नेवृशले राखेको पाइन्छ । निम्न प्रविष्टिद्वारा तिनको पुष्ट भएको छ ।

५.६ : नेवृशमा व्युत्पन्न शब्दको वर्णविन्यास (क)

मूल शब्द	व्युत्पन्न शब्द
मीत	मितिनी, मितेरी
मीठो	मिठाई, मिठास, मिठासे
बूढो	बुढ्यौली
सीप	सिपालु
दूध	दुधालु, दुधिलो, दुधेरो
शिला	सिलौटो
शिर	सिरान, सिराने
धोबी	धोबिनी

मूल शब्दमा प्रत्यय लाग्दा व्युत्पन्न शब्दको पदान्त मात्रा प्रत्ययानुसारी रहेको प्रविष्टिद्वारा सूचित पाइन्छ । तर यस नियममा नेवृश स्थिर भने देखिँदैन (हे.६.६.२) ।

५.७ : नेवृशमा व्युत्पन्न शब्दको वर्णविन्यास (ख)

मूल शब्द	प्रत्यय	व्युत्पन्न शब्द
दोहोरो	ई	दोहोरी
दोस्रो	ई	दोस्री
कोदालो	ई	कोदाली
ठेको	ई	ठेकी
दूध	आलु	दुधालु
दनदन	ती	दनदन्ती
सरासर	ई	सरासरी
त्यो (त्यस)	अरी	त्यसरी
को (कस)	अरी	कसरी
चोर्	ई	चोरी
खोक्	ई	खोकी
इमानदार	ई	इमानदारी
रोजगार	ई	रोजगारी
जादुगर	ई	जादुगरी
त्यो	ही	त्यही
के	ही	केही

सम्पादकीयमा प्रस्तुत पदयोग र पदवियोग सम्बन्धी सर्वत्र प्रचलित नियम देखिन्छन् तर यिनको पालन भने राम्ररी भएको देखिदैन ।

५.९.४ वर्णविन्यासको सुधारमा नेवृश

६२ हजार शब्द रहेको नेवृश नेपाली शब्द भण्डारको प्रकृति र प्रवृत्तिको अध्ययन भएको प्रामाणिक सन्दर्भ ग्रन्थ मानिन्छ । प्रविष्ट शब्दबारे अन्य सूचना भैं वर्णविन्यास सम्बन्धी सूचनाका दृष्टिले पनि नेवृश महत्त्वपूर्ण मानिएको छ । नेपाली भाषामा पूर्व प्रकाशित सामान्य नेपाली एकभाषी शब्दकोशहरुभन्दा यो कोश वर्णविन्यास सम्बन्धी सूचनाका दृष्टिले समेत महत्त्वपूर्ण देखिएको छ । वर्णविन्यासबारे यसका महत्ता र विशेषता पूर्ववर्ती कोशसाग तुलनीय देखिन्छन् :

५.८ : वर्णविन्यासको सुधारका दृष्टिले नेवृशका विशेषता

कोशको नाम/सम्पादक	अनुस्वारयुक्त शब्द सम्बन्धी नियम	श, ष, स, व, व सम्बन्धी नियम	सङ्ख्यावाचक शब्द र सङ्ख्यावाचक व्युत्पन्न शब्द सम्बन्धी नियम	अन्य
१. नेपाली बगली कोष (चक्रपाणि चालिसे- १९९८)	अनुस्वारयुक्त शब्दपछि आउने वर्णको सवर्गीय पञ्चम वर्ण वा शिरोविन्दु दुवैको प्रयोग	तत्सम शब्द तत्सम नियमानुसार आगन्तुकमा प्रचलित परम्परा अनुरूप	छुट्टै प्रविष्टि नदिइएको/समस्त शब्दमा केही सङ्ख्यावाचक शब्द रहेका- उदा. दुईसरो आदि।	अङ्ग्रेजी आगन्तुक केही शब्दमा दोहोरो हिज्जे प्रयोग उदा. रजिष्ट्रार, रजिस्टर
२. सङ्क्षिप्त नेपाली कोष (रामचन्द्र दुङ्गाना- २००७)	अनुस्वारयुक्त संस्कृत तत्सम शब्दपछि य, र, ल, व, श, ष, स, ह वर्ण आएमा शिरोविन्दु अन्य वर्ण आएमा सवर्गीय पञ्चम वर्णको प्रयोग। तद्भव तथा आगन्तुक शब्दमा पनि सवर्गीय पञ्चम वर्णको प्रयोग	तत्सम शब्दमा तत्सम नियमको प्रयोग केही अति प्रचलित तत्सम शब्दमा दन्त्य स तथा व प्रयोग आगन्तुक शब्दमा प्रचलित परम्परानुसार तालव्य श	— अगाडि दुई (दु) र त्रि लाग्नेमा ह्रस्व/ उन जोडिने शब्द ह्रस्व दीर्घ दुवै/ — तीन, तीस, बीस दीर्घ — बीचमा स्वर वर्ण ह्रस्व, व्यञ्जनको मात्रामा ह्रस्व दीर्घ दुवै — अन्त्यको इ सवै दीर्घ — सङ्ख्यावाचक व्युत्पन्न शब्द पनि मूल शब्द अनुरूप।	अगाष्ट/अगस्ट दुवै सकार
३. नेपाली शब्दकोश (बालचन्द्र शर्मा- २०१९)	अनुस्वारयुक्त तत्सम शब्दमा सवर्गीय पञ्चम वर्ण तथा शिरोविन्दु दुवै प्रयोग गर्न सकिने भए पनि य, र, ल, व, श, ष, स, ह मा मात्र शिरोविन्दु अन्यमा सवर्गीय पञ्चम वर्णको प्रयोग। आगन्तुक तथा तद्भव शब्दमा उच्चारणानुसारी नासिक्य व्यञ्जन (ङ, न, म)को प्रयोग।	तत्सम शब्दमा तत्सम नियमको प्रयोग। अति प्रचलित केही तत्सम शब्दमा 'व' को ठाउामा व, श, ष को ठाउामा स प्रयोग। तद्भव र आगन्तुक शब्दमा प्रचलित परम्पराको अनुसरण	- दुई र त्रि जोडिने सङ्ख्यावाचक शब्दको अगाडिका इ, उ ह्रस्व तर तीन, तीस, बीस दीर्घ। - बीचमा आउने इकार ह्रस्व दीर्घ दुवै। - पचीस दीर्घ मात्र। - बीचमा आउने उकार ह्रस्व। इकार स्वर भएमा ह्रस्व दीर्घ दुवै, व्यञ्जन भएमा दीर्घ मात्र। सङ्ख्यावाचक व्युत्पन्न शब्द मूल शब्द अनुरूप	आगन्तुक केही शब्दमा स्रोत भाषाकै कोशको नियम विशेषतः सकारको प्रयोगमा
४. बृहत् नेपाली शब्दकोश (हर्षनाथ भट्टराई- २०२३)	अनुस्वारयुक्त तत्सम शब्दपछि य, र, ल, व, श, ष, स, ह वर्ण आएमा शिरोविन्दुको मात्र प्रयोग।	तत्सम शब्दमा तत्सम नियम आगन्तुक शब्दमा प्रचलित परम्परा वा सम्बन्धित भाषाको कोशको वर्णविन्यासको अनुसरण	सङ्ख्यावाचक शब्दमा वर्ण र मात्रामा वैकल्पिक हिज्जेको व्यापक प्रयोग उदा. ऊनन्चास, उनचास, चालीस, चालिस, चालिश, चालीश, पञ्चानब्बे, पचानब्बे इत्यादि।	केही शब्दमा दीर्घ- ऊाधो, ऊाधौली आदि
	अनुस्वारयुक्त तत्सम शब्दसाग क्वर्गीय वर्ण आएमा सवर्गीय पञ्चम वर्ण तथा शिरोविन्दु दुवैको प्रयोग अन्त्यमा सवर्गीय पञ्चम वर्ण मात्र तद्भव र आगन्तुक शब्दमा उच्चारणानुसारी नासिक्य वर्ण र शिरोविन्दु दुवैको प्रयोग।			
५. नेपाली बृहत् शब्दकोश (संयो. बालकृष्ण पोखरेल) (सम्पा. वासुदेव त्रिपाठी र अरु- २०४०)	अनुस्वारयुक्त संस्कृत तत्सम शब्दमा पछि आउने वर्णको सवर्गीय पञ्चम वर्णको मात्र प्रयोग। य, र, ल, व, श, ष, स, ह वर्ण आएमा शिरोविन्दुको मात्र प्रयोग। तद्भव र आगन्तुक शब्दमा उच्चारणानुसारी नासिक्य वर्ण ङ, न, म को प्रयोग।	। तत्सम शब्दमा तत्सम नियमको प्रयोग । अतिप्रचलित केही शब्दमा दन्त्य स र व को प्रयोग । आगन्तुक शब्दमा दन्त्य स मात्र प्रयोग । तर पद तथा दर्जा र थर जनाउने केही अतिप्रचलित शब्दमा परम्परानुसार तालव्य 'श' प्रयोग	। दुई, त्रि र उन जोडिने शब्दको सुरूको इ उ ह्रस्व तीन, बीस, तीसमा दीर्घ । बीचमा आउने इ स्वर वर्ण भए ह्रस्व, मात्रा भए दीर्घ (केही शब्दमा दीर्घ स्वर वर्णको प्रयोग भए पनि ह्रस्व भएतर्फ हेर्न प्रतिनिर्देश) । अन्त्यमा आउने इ स्वर वर्ण तथा मात्रा दुवै दीर्घ बीचमा आउने उ ह्रस्व । सङ्ख्यावाचक व्युत्पन्न शब्द मूल शब्द अनुरूप	इ उ बीच सन्धिको यथावत् पालन- घ्यू, ज्यू, प्यूनु, ज्यूनु, व्यू, स्यूर इत्यादि प्रविष्टि दिए पनि घिउ, जिउ, पिउनु आदि तर्फ हेर्न प्रतिनिर्देश

नेपाली शब्द भण्डारमा रहेका संस्कृत तत्सम शब्दको वर्णविन्यासलाई नेवृशले खास चलाएको देखिदैन। अति प्रचलित भई तद्भव तुल्य बनेका भनी वन, लसुन जस्ता केही शब्दको 'व' बमा र 'श' समा परिणत गरे पनि यो प्रयोगको प्रारम्भ नेकशुलेबाट नै भएको र यसलाई सशक्त रूपमा नभई सामान्य रूपमा निरन्तरता दिने प्रयास मात्र नेवृशले गरेकाले संस्कृत तत्सम शब्दबारे नेवृश संस्कृत नियमानुसारी नै रहेको प्रस्टिन्छ।

तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासमा भने नेवृश पूर्ववर्ती शब्दकोशहरूको तुलनामा अग्रगामी देखिन्छ। तद्भव र आगन्तुक शब्दमा आउने अनुस्वारलाई संस्कृत तत्सम शब्दमा भैं सवर्गीय पञ्चम वर्ण वा शिरोविन्दु दिन सकिने नेवृशका र वृनेशका वैकल्पिक मान्यतालाई पन्छाएर नेवृशले उच्चारणानुसारी नासिक्य व्यञ्जन ड, न, म लेख्ने नियम स्थापित गरेको पाइन्छ। यस स्थापनाले अनुस्वारको उच्चार्य र लेख्य रूपबीच मेल गराएको र नेपाली उच्चारणमा नै नभएका ज, ञ आदि वर्णलाई तद्भव र आगन्तुक शब्दबाट हटाएको मान्न सकिन्छ।

प्रचलित परम्पराको आडमा स्रोत भाषाको वर्णविन्यासलाई नेपालीमा उताउँ श, स, व, व प्रयोग गर्ने पूर्ववर्ती शब्दकोशका वर्णविन्यास सम्बन्धी मान्यतालाई पनि नेवृशले उच्चारणानुसारी गरेको पाइन्छ। संनेकोले अति प्रचलित आगन्तुक शब्दको तालव्य 'श' लाई दन्त्य 'स' पनि गर्न सकिने वैकल्पिक नियमलाई नेवृशले नाम, थर र पदवी जनाउने केही शब्दमा मात्र तालव्य 'श' हुने गरी अन्य सबै 'दन्त्य 'स' मा मात्र लेख्ने निर्विकल्प नियमको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। आगन्तुक शब्दमा तालव्य 'श' गर्नेबारे नेवृशको यस व्यवस्थाले नेश, वृनेशको परम्परानुसारी तालव्य 'श' नै लेख्ने व्यवस्थालाई सुधारेको छ।

क्षतिपूर्ति दीर्घाभवन र अर्ध तत्सम नामकृत कथित प्रचलित परम्परानुसार दीर्घ लेखाइँ आएका केही शब्दबाहेक तद्भव शब्दको सुरु र बीचको मात्रा र वर्ण दुवै ह्रस्व हुने प्रचलनलाई नेवृशले पनि निरन्तरता दिएको छ। अन्त्यको उकार भने ह्रस्व र इकार धेरैजसो दीर्घ हुने नेपाली प्रवृत्तिलाई स्थापित गरेको पाइन्छ।

सङ्ख्यावाचक शब्दको बीचमा ह्रस्व दीर्घ दुवै गर्न सकिने पूर्ववर्ती नेश र वृनेशको वैकल्पिक नियमलाई सुधारेर नेवृशले स्वर भए ह्रस्व व्यञ्जन भए दीर्घ गर्ने नियम बसालेको देखिन्छ। सङ्ख्यावाचक शब्दमा बढी वैकल्पिक रूप वृनेशमा देखिन्छन्। नेवृशले ह्रस्व, दीर्घ, तालव्य तथा दन्त्य स, ज, ञ आदिको प्रयोगद्वारा बढाएका यस्ता रूपमध्ये स्तरीय र बहुप्रचलित रूप मात्र राखी सरलतातर्फ पाइला चालेको पाइन्छ।

क्षतिपूर्ति दीर्घाभवन र कथित शिष्ट परम्परा अन्तर्गत दीर्घ लेखाइँ गरेका केही शब्दलाई नेवृशले पनि दीर्घमा नै राखेको देखिन्छ। तर क्षतिपूर्ति दीर्घाभवनमा परे पनि ह्रस्व लेखाइँ गरेका मुठी, सुठी, दुर्छे, दुद जस्ता शब्दलाई ह्रस्वमा नै प्रविष्टि दिई तद्भव शब्दको दायरामा राखेको पाइन्छ। कथित शिष्ट परम्परा वा प्रचलन भनी दीर्घ लेखिने गरेका शब्दसाग मिल्दाजुल्दा दिगो, भुडा जस्ता शब्दलाई पनि ह्रस्वमा नै प्रविष्टि दिई सम्पूर्ण तद्भव शब्दलाई सकेसम्म ह्रस्वतर्फ प्रवृत्त गरेको छ। यस दृष्टिले नेवृश पूर्ववर्ती शब्दकोश मात्र नभई शिष्ट प्रचलनलाई बढी शिरोपर गर्ने नेकशुले भन्दा केही सुधारवादी देखिन्छ।

समग्रमा आगन्तुक शब्दलाई नेपाली वर्णविन्यास अनुसार लेख्ने नियम बसाल्नु,

अनुस्वारलाई शिरोविन्दुभन्दा पञ्चम वर्ण ड, न, म को प्रयोगमा अभिमुख गराउनु, दोहोरो प्रविष्टि दिइए पनि नेपाली वर्णविन्यासको प्रयोग भएतर्फ हेर्न प्रतिनिर्देश गर्नु जस्ता लेख्य मानक निर्धारणतर्फ नेवृश अभिमुख देखिन्छ (अधिकारी : पूर्ववत्-ख : २०३-२०४) । वर्णविन्यास सम्बन्धी यी मान्यताको प्रयोगद्वारा नेपाली भाषाको मानकीकरणमा यसले महत्वपूर्ण कार्य गरेको छ । यिनै आधारमा यस कोशलाई पूर्ववर्ती कोशको तुलनामा अग्रगामी सुधारको ढोका खोल्ने शब्दकोश मानिएको छ । (लम्साल : २०५७ : २०२) । वर्णविन्यास विषयक यस साहसिक सुधारले प्राथमिक तथा माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम र नेपाली माध्यममा छापिने पाठ्य पुस्तकको वर्णविन्यासलाई समेत अझ सरल, वैज्ञानिक र एकरूपतातर्फ लैजाने थप सुधारको ढोका खुलेको देखिन्छ । यसका स्पष्ट उदाहरण पाठ्यक्रम विकास केन्द्र/पाविके सानोठिमीले आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासबारे नेपाली शिक्षकहरुबीच आवश्यक परामर्श गरी नेपाली वर्णविन्यास अनुसार लेख्ने सहमतियुक्त प्रकाशन सम्पादन शैली (२०५६) र त्यसको ढाचामा जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रबाट प्रकाशित नेपाली पुस्तकहरु हेर्न सकिन्छ । ती पुस्तकमा लब्धप्रतिष्ठ लेखक र कविहरुका रचनामा परेका आगन्तुक शब्द मात्र नभई शीर्षकमा नै पनि सुधारको 'शहीद'लाई सहिद, 'शहीदहरुको सम्झनामा' लाई 'सहिदहरुको सम्झनामा' गरेको पाइन्छ (श्रेष्ठ र अरु : २०५६ : कक्षा-९ पृ. १०८ र कक्षा-१०, पृ. १३१-१३२) ।

वर्णविन्यासको क्रमिक सुधारमा नेवृशको जननी संस्था नेराप्रद्वारा २०५७ मा आयोजित नेपाली वर्णविन्यास विषयक अधिगोष्ठीको निष्कर्ष उल्लेखनीय देखिन्छ । सो अधिगोष्ठीको निष्कर्षमा क्षतिपूर्ति दीर्घाभवन प्रक्रियाद्वारा निर्मित शब्दको वर्णविन्यासबारे निम्न निर्णय दिएको पाइन्छ (पन्थी : २०५७ : ५५) :

“समीभूत व्यञ्जनहरुमध्ये एक व्यञ्जनको लोप भएपछि अग्रवर्ती स्वर दीर्घ मान्ने परम्परालाई क्षतिपूरक दीर्घाकरण भनिन्छ । यो शिष्ट नेपाली परम्परा हो, तापनि उच्चारणमा ह्रस्व नै पाइएकाले ह्रस्व नै लेख्नु उपयुक्त छ । जस्तो : तिक्त-तीतो, मिष्ट-मीठो, चिल्ल-चील, वृद्ध-बूढो, फुल्ल-फूल, चुक्र-चूक, दुग्ध-दूध, शुण्ठी-सूठो, यस्तो प्रयोग भइरहेको भए तापनि उच्चारणको प्रकृति अनुसार तितो, मिठो, चिल, बुढो, फुल, चुक, दुध, सुठो लेख्नु उपयुक्त छ ।”

सुधारको यस प्रक्रियालाई पाविके सानोठिमीबाट भरखरै प्रकाशित प्रकाशन सम्पादन शैली (२०६३) ले अझ अगि बढाएको देखिन्छ । यस पुस्तिकाले नेपाल सरकारले प्रकाशित गर्ने प्राथमिक तथा माध्यमिक तहका नेपाली र नेपाली माध्यममा प्रकाशित हुने सम्पूर्ण पुस्तकमा तद्भव र आगन्तुक शब्द नेपाली वर्णविन्यास अनुसार लेख्ने नियम बसालेको पाइन्छ । नेवृशले अर्ध तत्सम शब्द भनी दीर्घमा प्रविष्टि दिएका शब्दलाई समेत प्रकाशन सम्पादन शैली (२०६३) ले तद्भववत् ह्रस्व लेख्न प्रस्ताव गरेको छ । जसअनुसार नेवृशमा दीर्घ रहेका नीलो, कीरो, कीलो, जीउ आदि शब्द ह्रस्व लेखिने र तदनुसार पठनपाठन गराइने सुधारवादी ढोका खुलेको पाइन्छ । समग्रमा हलन्त बहिष्कारवादी र हलन्तवादीबीच ६० को दशकमा चलेको विवादको अन्त्य गराई लेख्य भाषाको मानकीकरण गराउने चन्द्रिका व्याकरण (१९६९) ले भैं आआँनो तर्क दिएर फरकफरक वर्णविन्यासको प्रयोग गर्ने सूर्यविक्रम ज्ञवाली, महानन्द सापकोटा र शिवराज आचार्य जस्ता आआँनो गुरुकुल चलाउन खोज्ने र परस्पर विपरीत धारमा रहेर हिज्जे सुधान् प्रयास गर्ने मुकुन्दशरण उपाध्याय तथा चूडामणि रेग्मी जस्ता विद्वान्हरुको सोचलाई क्रमशः शिथिल पार्न र

किनारा लगाउन समेत नेबृशले महत्त्वपूर्ण मदत पुऱ्याएको देखिन्छ ।

५.१० नेबृशको स्वरुप

शब्दकोशको स्वरुप मुख्य र परिधीय दुई भागले गठित पाइन्छ । प्रविष्टि, तत्सम्बन्धी सूचना र अर्थविधान भएको खण्ड मुख्य भाग मानिन्छ । मुख्य भाग नै शब्दकोश भएकाले यसको अगि र पछि रहने सामग्री परिधीय भाग मानिन्छन् । शब्दकोशको अगि र पछि रहने हुदा यिनलाई क्रमशः पूर्वभाग र उत्तर भाग पनि भनिन्छ । पूर्वभाग शब्दकोश सम्बन्धी सङ्क्षिप्त सूचना र सम्पादकीय आदि सामग्रीले तथा उत्तर भाग अवशिष्ट सामग्रीले बन्ने हुदा परिशिष्ट नामले पनि चिनिन्छ । सामान्य ज्ञान र सन्दर्भ ग्रन्थको सूची परिशिष्टमा दिइन्छ । कतिपय शब्दकोशमा परिशिष्टको आवश्यकता नहुने ठानिन्छ र राखिदैन (अधिकारी : पूर्ववत्-ख : २१२) ।

नेबृश मुख्य भाग र पूर्वभागले सङ्गठित छ । नेबृशको मुख्य भाग १४३१ पृष्ठमा फैलेको पाइन्छ । ३२ हजार प्रविष्टि र ३० हजार उपप्रविष्टिको रूपमा जम्मा ६२ हजार शब्द र तत्सम्बन्धी सूचना यसमा रहेका देखिन्छन् (शर्मा : १९९५ ई. : ९३) ।

नेबृशको पूर्वभाग सूचनात्मक र प्रबन्धात्मक गरी दुई प्रकृतिका सामग्रीले सङ्गठित देखिन्छ । अन्य पुस्तकमा भैँ यसको नाम, प्रकाशक, संस्करण, प्रकाशित सङ्ख्या, सर्वाधिकार, मूल्य, मुद्रक आदिबारे आवरण र भित्री पृष्ठमा क्रमशः सूचना दिइएको छ । उपर्युक्त सूचनापछि, नेराप्रका तत्कालीन संरक्षक राजा वीरेन्द्रको श्यामश्वेत तस्विर पछि यो कोश उनमा नै समर्पित गरिएको सूचना रहेको छ ।

पूर्व भागका अन्य सङ्क्षिप्त सूचनामा सम्पादक मण्डलको नाम दिइएको छ । यसको निर्देशकमा नेराप्रकाको भाषा विभागका सदस्य बालकृष्ण पोखरेल, विशेष सम्पादकमा वासुदेव त्रिपाठी र बल्लभमणि दाहाल, सम्पादकमा कृष्णप्रसाद पराजुली, सहसम्पादकमा गोपीकृष्ण शर्मा र सहायक सम्पादकमा हर्षनाथ भट्टराईको नाम रहेको छ । सम्पादक मण्डलमा रहेकामध्ये हर्षनाथ भट्टराईबाहेक सम्पूर्ण व्यक्ति त्रिविसाग सम्बद्ध नेपाली विषयका प्राध्यापक देखिन्छन् । बालकृष्ण पोखरेल त्यस समयमा प्राज्ञ भए पनि उनी लामो समयसम्म त्रिविअन्तर्गत प्राध्यापक रहेकाले र उनी स्वयंले आफूले त्रिविको नेपाली प्राध्यापकको भूमिका पनि निर्वाह गर्न सक्ने उल्लेख गरेकाले प्राज्ञ भए पनि उनलाई त्रिविको प्राध्यापक नै मान्न सकिन्छ (पोखरेल : शोधार्थीसागको कुराकानी) ।

सम्पादक मण्डलका अतिरिक्त पारिभाषिक शब्दबारे थप सूचना दिने १६ व्यक्तिहरू क्रमशः कमल दीक्षित, केदार न्यौपाने, घनश्याम काडेल, छविलाल गजुरेल, जनकलाल शर्मा, त्रैलोक्यमान प्रधान, फणीन्द्र काँले, भिक्टर प्रधान, राजेन्द्र सुवेदी, रामप्रसाद शर्मा, रेवतीरमण खनाल, शरणहरि श्रेष्ठ, शैलेन्द्र पोखरेल, श्रीहरि रुपाखेती, सोमनाथ घिमिरे र हेमाङ्गराज अधिकारीको नाम दिइएको छ । विचारणीय कुरा के छ भने शब्दकोश समितिका अध्यक्ष माधवप्रसाद घिमिरेको प्रकाशकीय मन्तव्यमा घनश्याम काडेल, दयाराम श्रेष्ठ, राजेन्द्र सुवेदी र नरेन्द्र चापागाईंले पनि यस कोशको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याएको उल्लेखसहित धन्यवाद ज्ञापन गरिएको छ । धन्यवाद ज्ञापन गरिएकामध्ये घनश्याम काडेल र राजेन्द्र सुवेदीको नाम पूर्वोक्त १६ जनाको नामावलीमा रहेको तर श्रेष्ठ र चापागाईंको नाम छुटेको देखिन्छ । चापागाईंको २०६१ सालमा नै निधन भएकाले

उनले गरेको कार्यबारे थाहा हुन नसके पनि नेबृशको निर्माणमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म अविच्छिन्न कार्यरत हर्षनाथ भट्टराईले चापागाईंले शब्द सङ्कलन र अर्थलेखनमा सहयोग पुऱ्याएको मौखिक सूचना दिएका छन् । यसरी सम्पादक मण्डल र सहयोगीको कुल सङ्ख्या क्रमशः ६+१६+२= गरी २४ जना रहेको सूचना पूर्व भागमा नै पाइन्छ ।

पूर्व भागमा कोश निर्माणार्थ गठित शब्दकोश समितिका पदाधिकारी र सदस्यहरुको नामावली देखिन्छ । अध्यक्षमा नेराप्रप्रका तत्कालीन उपकुलपति र सदस्य सचिव क्रमशः माधवप्रसाद घिमिरे र विजयबहादुर मल्ल तथा सदस्यहरुमा नेराप्रप्रका प्राज्ञ बालकृष्ण पोखरेल र धनवज्र वज्राचार्य तथा विशेष सम्पादकसमेत रहेका प्रा. वासुदेव त्रिपाठी र प्रा. बल्लभमणि दाहाल तथा काशीनाथ तमोट देखिन्छन् ।

पूर्व भागका अन्य सूचनामा शब्दकोशमा प्रयुक्त सङ्क्षिप्त सूची दिइएको छ । सङ्केत सूची र चिह्न सूची भनी दिइएका भिन्नभिन्न सूचीमा सङ्केत सूचीतर्फ ६० वटा सङ्क्षिप्त रूप वर्णानुक्रममा दिएको पाइन्छ । चिह्न सूची १० चिह्नको रहेको छ ।

पूर्व भागमा रहेका प्रबन्धात्मक सामग्रीहरुमा नेराप्रप्रका तत्कालीन संरक्षक राजा वीरेन्द्रबाट प्राप्त सन्देश, कुलपति लैनसिंह वाङ्देलको धन्यवाद ज्ञापन, शब्दकोश समितिका अध्यक्ष तथा उपकुलपति माधवप्रसाद घिमिरेद्वारा प्रस्तुत प्रकाशकीय र सम्पादक मण्डलको तर्फबाट प्रस्तुत सम्पादकीय रहेका देखिन्छन् ।

राजाको सन्देश र कुलपतिको धन्यवाद ज्ञापन औपचारिक प्रकृतिका देखिन्छन् ।

प्रकाशकीयमा नेबृशको निर्माण तत्कालीन उपकुलपतिको अध्यक्षतामा वि.सं. २०३३ मा नै शब्दकोश समिति गठित भई केही काम भइसकेको तर २०३६ मा नेराप्रप्र पुनर्गठन भएकाले नया उपकुलपतिको अध्यक्षतामा सामान्य हेरफेरसहित शब्दकोश समिति पनि पुनर्गठन भई काम अगाडि बढाएको उल्लेखसहित त्रिविका प्राध्यापकहरुको अधिक सहभागिता यसमा रहेकाले यो कोश त्रिवि र नेराप्रप्रको सहकार्यको रूपमा आएको उल्लिखित छ । टर्नरबाट प्रारम्भ भएको नेपाली शब्दकोश परम्परामा समिति (नेभाप्रस) का कोशहरु र नेशको लेख्य भाषामा एकरूपता कायम गर्ने अभियानलाई निरन्तरता दिने सन्दर्भमा यो कोश दुई कदम अगि रहेको दाबी गरिएको पाइन्छ (नेबृश :११-१४) । प्रकाशकीय मन्तव्यमा कोशनिर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने सबैमा धन्यवाद ज्ञापन गरिएको छ । कोशनिर्माणको संस्थागत प्रयास र धन्यवाद ज्ञापनका अतिरिक्त शब्द सङ्कलन, अर्थलेखनबारे पनि यसमा टिप्पणी पाइन्छ । यिनीहरुबारे पूर्ववर्ती अध्यायहरुमा पनि चर्चा र विवेचना गरिएको छ (हे ४.१) ।

पूर्वभागको महत्त्वपूर्ण प्रबन्धात्मक सामग्री सम्पादकीय रहेको छ । सात पृष्ठ लामो सम्पादकीयमा प्रस्तावना, शब्द चयन र प्रविष्टि अनुक्रम, व्युत्पत्ति, अर्थलेखन, वर्णविन्यास र उपसंहार गरी पाच उपशीर्षकमा शब्दकोश निर्माणका क्रममा आगालेका नीति र युक्तिको वर्णन गरिएको पाइन्छ (नेबृश :१५-२१) । सम्पादकीय कोशको महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिन्छ (जुगुस्ता : २४३ र सिंह : १६८) । यस दृष्टिले सम्पादकीय नेबृशको विवेचनाको महत्त्वपूर्ण सामग्री बनेको पाइन्छ । कोशविज्ञान र नेबृशद्वारा सम्पादकीयमा स्थापित नीति नियमको अनुपालन र विचलनलाई आधार

बनाएर प्रविष्टिदेखि वर्णविन्याससम्मका विषयमा यस शोध प्रबन्धको चौथो, पाचौ, छैटौ र सातौं अध्यायमा विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

५.११ सारांश

शब्दकोशको आधारभूत सामग्री नै शब्द मानिन्छ । तिनको सङ्कलन नै कोशको प्रस्थानविन्दु भएकाले नेबृशले नेपाली कथ्य र लेख्य दुवै स्रोतबाट शब्द सङ्कलन गरेको देखिन्छ । कथ्य क्षेत्र अन्तर्गत घरायसी, सामाजिक व्यवहार भाषिका र लोक साहित्यका शब्द र लेख्य स्रोत अन्तर्गत पूर्ववर्ती शब्दकोशहरुबाट विविध क्षेत्रका शब्दहरु अधिक मात्रामा सङ्कलन गरेको बुझिन्छ । पूर्ववर्ती शब्दकोशहरुमा नेश यसको महत्त्वपूर्ण स्रोत बनेको देखिन्छ । सङ्कलकको नियुक्ति गरी पुरानो लिखित वाङ्मय र समसामयिक लिखित वाङ्मयबाट पनि शब्द सङ्कलन गरेको पाइन्छ । साथै सम्पूर्ण देशवासी र विदेशमा बस्ने नेपालीहरुलाई समेत स्वयं सेवकको रूपमा शब्द पठाउन खुला आह्वान गरिएको र यसरी विविध स्रोतबाट सङ्कलित शब्दबाट बहुप्रचलित स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुने, आधार तत्त्वको रूपमा प्रयोगमा आउने शब्द र विशेष नियमद्वारा निर्मित वा अपवाद शब्द मात्र प्रविष्टिका निम्ति चयन गरेको बुझिन्छ । प्रविष्टि चयनमा नाम, विशेषण, क्रिया, क्रियायोगी जस्ता बहुप्रचलित र अर्थका दृष्टिले सबल शब्द तथा सर्वनाम, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक, निपात जस्ता सबल अर्थ नभए पनि वाक्य संरचनामा प्रयोगमा आउने शब्द रहेका देखिन्छन् । नेपाली भाषाको शब्द भण्डारमा महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्ने अनुकरणात्मक शब्द, ज्ञानविज्ञानका विविध क्षेत्रमा प्रयुक्त हुने केही पारिभाषिक तथा प्राविधिक शब्द, वागव्यवहारमा नव प्रचलनमा आएका शब्द र केही पुरातन शब्द पनि यस कोशको प्रविष्टि चयनमा परेका देखिन्छन् । केही समस्त तथा द्वित्व शब्द, बहुपदी कोशीय एकाइ, शब्दांश (पूर्वसर्ग, उपसर्ग, प्रत्यय, विभक्ति) पनि प्रविष्टि देखिन्छन् । यस कोशले केही व्यक्ति, स्थान, संघसंस्था, मानपदवी, पुरस्कार आदि जनाउने व्यक्तिवाचक नाम र नेपाली वर्णमालामा प्रचलित वर्णलाई समेत प्रविष्टि दिएको देखिन्छ । उपर्युक्त आधारमा नेबृशको शब्द सङ्कलनको क्षेत्र बृहत् रहेको र प्रविष्टि चयन पनि धेरै मात्रामा कोशविज्ञान अनुरूप रहेको पाइन्छ ।

नेबृशले वर्णानुक्रममा प्रविष्टिको व्यवस्थापन गरेको देखिन्छ । यसको वर्णानुक्रममा स्वरवर्णहरु अ आ अं अः आ इ ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ र व्यञ्जन वर्णमा क, (क्ष) ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त (त्र) थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह र यी व्यञ्जनमा ा, ि, ि, ु, ू, े, ै, ो, ौ मात्रा क्रमशः प्रयुक्त देखिन्छन् । संयुक्त व्यञ्जनमा पनि मात्राको यही क्रममा शब्दहरु व्यवस्थित देखिन्छन् । नेबृशको वर्णानुक्रम पूर्ववर्ती नेपाली शब्दकोशहरुमध्ये टर्नरको नेभाको तुव्युश (१९३१ ई.) भन्दा पनि वैज्ञानिक रहेको छ । यसले टर्नरको शब्दकोशमा रहेका ड, ढ वर्णका उच्चार्य भेद जनाउने ताडित संवर्ण ड ढ लाई हटाएको पाइन्छ भने नेबको (१९९८) संनेको (२००७) नेश (२०१९) को वर्णानुक्रममा रहेका ऋ लृ लृ वर्ण हटाएको छ । शिरोविन्दु, चन्द्रविन्दु र विसर्गको क्रमबारे नेबको, संनेको, नेश र बृनेशले प्रयोगमा ल्याएको अवैज्ञानिक क्रमलाई यसले वैज्ञानिकता दिई वर्णानुक्रममा स्थिरता दिएको देखिन्छ । मूल प्रविष्टिको शाब्दी प्रवाह नै उपप्रविष्टि भएकाले यही वर्णानुक्रम उपप्रविष्टिमा पनि प्रयुक्त छ ।

नेबृशले प्रविष्टिको उद्देश्य भागमा व्याकरणिक, व्युत्पत्ति सम्बन्धी र अन्य केही सूचना दिएको देखिन्छ । व्याकरणिक सूचना अन्तर्गत सबै शब्दको शब्दवर्गको सूचना दिएको पाइन्छ ।

प्रविष्ट शब्दको सामान्य वाक्यात्मक कार्य हेरी नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक, निपातको सूचना दिएको पाइन्छ । क्रियाबारे सकर्मक, अकर्मक, कर्मवाच्य क्रिया र प्रेरणार्थक क्रियाको मात्र सूचना दिएको देखिन्छ । भाववाच्य क्रिया र पूरकापेक्षी क्रियाको प्रविष्टि दिइए पनि सूचना भने दिएको देखिदैन । अविकारी शब्दको रूपमा चिनिने क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपातलाई कतै अलग अलग र कतै अव्यय मात्र भनी सूचित गरेको पाइन्छ । केही शब्दको लिङ्ग, वचन र तिर्यक् कारक सम्बन्धी रूपान्तरको सूचना पनि दिएको देखिन्छ भने बद्ध रूप मानिने विभक्ति, सर्ग र शब्दांशको सूचना पनि पाइन्छ । बद्ध रूपको सूचनामा एकै प्रकारका सङ्क्षिप्त रूपको प्रयोग भने देखिदैन । विभक्तिलाई कतै विभक्ति कतै परसर्ग र कतै उपसर्ग तथा अनुसर्ग भनी सूचित गरेको देखिन्छ । केही शब्दांशलाई तिनको प्रयोगले बन्ने शब्दका आधारमा नाम वा विशेषण भनी सूचित गरेको पाइन्छ ।

शब्दको स्रोत, आधारतत्त्वको किटान, कालक्रमिक व्युत्पत्ति र व्युत्पादन गरी व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना दिएको देखिन्छ । स्रोतको सूचनामा सम्बन्धित भाषाको नामको उल्लेख गरेको देखिन्छ । स्रोत भाषाबारे अनिश्चित तर भाषा परिवारबारे निश्चित शब्दको व्युत्पत्ति सम्बन्धी सूचना भाषा परिवारको नामबाट पनि दिएको पाइन्छ । केही शब्दको मूल रूपको किटान गरिएको र संस्कृत, प्राकृत हुँदै नेपालीमा प्रचलित तद्भव शब्दको पूर्व रूपको सूचना दिएको पाइन्छ । केही शब्दको तुलनीय रूप र पुनर्निर्मित रूपको सूचना पनि दिइएको र पुनर्निर्मित रूपलाई ताराङ्कित चिह्नद्वारा सूचित गरिएको पाइन्छ, तर ताराङ्कित चिह्नको प्रयोग केही शब्दमा मात्र गरिएको छ । व्युत्पत्तिबारे अज्ञात शब्दमा प्रश्न चिह्न दिएको र कुनै सूचना नदिई त्यसै छोडिएका शब्दलाई नेपाली मौलिक शब्द मानेको पाइन्छ । व्युत्पादन सम्बन्धी सूचनामा उपसर्ग र आधारपद, प्रकृति, प्रत्यय, द्वित्व र समस्त शब्दका पूर्वोत्तर घटक देखाइएको र अनुकरणात्मक शब्दलाई अमू. भनी सूचित गरिएको पाइन्छ । उद्देश्य भागका अन्य सूचनामा कथ्य रूप, लघु रूप, भाषिका, सातत्य र ध्वनि परिवर्तन सम्बन्धी सूचना पनि फाट्टफुट्ट देखिन्छन् ।

नेवृशले शब्दको अर्थविधानमा परिभाषा, व्याख्या वा वर्णन, प्रकारान्तर कथन र पर्यायको प्रयोग अधिक मात्रामा गरेको पाइन्छ । प्रायः रूप, आकृति आदि हुने शब्दको अर्थ विधानमा परिभाषा तथा वर्णन र भाव, विचार आदि अमूर्त विषयलाई जनाउने शब्दको अर्थविधान व्याख्याद्वारा गरेको देखिन्छ । व्याख्यात्मक अर्थविधानको सिलसिलामा कतिपय शब्दको अर्थविधान सम्पादकीयमा दावी गरेअनुसार सङ्क्षिप्त नभई विश्वकोशीय अर्थविधानको निकट पुगेको देखिन्छ । परिभाषा र व्याख्यापछि प्रयुक्त प्रकारान्तर कथनबारे सम्पादकीयमा कुनै उल्लेख नभए पनि अर्थविधानमा यस युक्तिको उपयोग भएको पाइन्छ । कतिपय शब्दको अर्थविधान पर्यायवाची शब्दले मात्र पनि गरेको पाइन्छ । केही शब्दमा परिभाषा वा व्याख्यापछि पर्याय दिएको पाइन्छ भने केही शब्दको अर्थ पर्यायद्वारा मात्र गरेको पनि देखिन्छ । विपर्यायको फाट्टफुट्ट मात्र प्रयोग गरिएको छ । सम्पादकीयमा उल्लिखित नीति अनुरूप केही शब्दको अर्थविधानमा उदाहरण तथा वाक्यात्मक प्रयोग गरेको पाइन्छ । उदाहरणहरू सहप्रयुक्त पदावलीको रूपमा र प्रचलित टुक्का पनि रहेका छन् । शब्दको अर्थ खोल्न प्रतिष्ठित लेखकहरूका काव्यकृति, लोकपद्य र उखान पनि प्रयुक्त पाइन्छन् । स्वनिर्मित वाक्यात्मक प्रयोग पनि गरेको पाइन्छ । यसरी विभिन्न किसिमका उदाहरण र प्रयोगको उपयोग गरिए पनि उदाहरण तथा प्रयोगापेक्षी कतिपय शब्दमा अर्थविधान मात्र

गरिएको छ, प्रयोग गरेको पाइँदैन । अर्थविधानमा फाट्टफुट्ट विवृत्ति र बीजकको उपयोग गरेको पाइँन्छ । प्रयुक्त विवृत्तिहरूमा आर्थी, व्याकरणात्मक र विश्वकोशीय विवृत्ति देखिन्छन् । प्रयुक्त बीजकहरूमा प्रकार्यपरक, स्तरगत, कालगत र विषय क्षेत्रगत बीजकको उपयोग बढी पाइँन्छ । विवृत्ति र बीजकको उपयोगबारे सम्पादकीयमा कुनै उल्लेख नभएकाले यसलाई असचेत प्रयोग मान्न सकिन्छ । अर्थविधानमा रूप भेद, कथ्य भेद हुने शब्दमध्ये अप्रचलित रूप भए प्रचलित स्तरीय रूपतर्फ अर्थ र अन्य सूचना हेर्न प्रतिनिर्देश गर्ने युक्तिको उपयोग पनि नेबृशले गरेको पाइँन्छ । अनेकार्थी शब्दलाई अङ्क विन्यासद्वारा अर्थविधान गरेको, प्रशस्त मात्रामा अर्थदोहन गरेको र भिन्नार्थी शब्दलाई प्रविष्टिको छेउमा नै अङ्कविन्यासद्वारा तिनको फरक फरक अर्थलगायत सूचनाहरू दिएको पाइँन्छ । कतिपय अनेकार्थी शब्दका अर्थमा भिन्नार्थी स्थितिको आभास पाइँन्छ भने प्रयोगबाट पन्छिइसकेका अर्थ पनि यसमा रहेका देखिन्छन् ।

अन्य सूचना जस्तै वर्णविन्यास पनि महत्त्वपूर्ण सूचना भएकाले नेबृशले सम्पादकीयमा यसबारे प्रस्ट्याएको र तदनुसारको वर्णविन्यास सम्बन्धी सूचना प्रविष्टिमाफत प्रवाहित गरेको देखिन्छ । लेख्य भाषामा स्तरीयता र एकरूपताका निमित्त त्रिवि, पाविके र अनिवार्य नेपाली विषय समितिको आयोजनामा सम्पन्न गोष्ठीपछि लागु गरेको वर्णविन्यास सम्बन्धी सुधारलाई नेबृशले आत्मसात् गरेको देखिन्छ । वर्णविन्यासबारे नेबृश त्रिविका मान्यतासाग धेरै मात्रामा सहमत रहेको छ । नेबृशले नेपाली शब्द भण्डारमा प्रचलित संस्कृत तत्सम शब्दलाई संस्कृत नियममा नै लेख्ने मूल नियम स्थापित गरेको छ । यस नियमभित्र सुधारका दुई प्रस्ताव अगि सारेको देखिन्छ । पहिलो प्रस्ताव अनुसार अति प्रचलित संस्कृत तत्सम शब्दलाई तद्भव तुल्य मानी नेपाली वर्णविन्यास नियम अनुसार पनि लेख्न सकिने वैकल्पिक नियमको व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै अनुस्वारलाई परवर्ती वर्ण जुन भए पनि वैकल्पिक रूपमा शिरोविन्दु पनि दिन सकिने संस्कृत नियममा सुधार गरी परवर्ती वर्ण य, र, ल, व, श, ष, स, ह भएमा मात्र शिरोविन्दु रहने अन्य वर्ण भएमा सवर्गीय पञ्चम वर्ण नै राख्ने नियम बसालेको छ । यद्यपि अति प्रचलित संस्कृत तत्सम शब्दलाई तद्भव तुल्य मानी लेख्न सकिने नियम नेबृशको नया आविष्कार नभई चन्द्रिका, नेकशुले हाँदै विकसित र अनेशनिले पनि निरन्तरता दिएको नियमको निरन्तरताको रूपमा लिन सकिन्छ ।

केही अपवादलाई छोडेर तद्भव र आगन्तुक शब्द नेपाली वर्णविन्यास अनुसार लेख्ने सुधारवादी कदम नेबृशले चालेको देखिन्छ । क्षतिपूर्ति दीर्घाभवन, कथित अर्ध तत्सम र शिष्ट प्रचलन भनी दीर्घ लेखिँदै गरेका केही शब्दबाहेक अन्य शब्दका सुरू र बीचका इकार उकार ह्रस्व लेख्ने नियम बसालेको पाइँन्छ । अन्त्य वर्णको मात्रामा भने मिश्रितता देखिन्छ । प्रचलन अनुसार स्त्रीलिङ्गी शब्द, जात, थर, पेसा बुझाउने शब्द, स्थानवाची शब्द र सर्वनाम शब्दका अन्त्यका इकार उकार दीर्घमा प्रविष्ट देखिन्छन् । इकारान्त अव्युत्पन्न विशेषण र संयुक्त व्यञ्जन भएका उकारान्त विशेषण र मानवेतर इकारान्त नाम दीर्घमा प्रविष्ट देखिन्छन् । तद्भव र आगन्तुक शब्दमा जात, थर, पदवी जनाउने शब्दबाहेक अन्यमा दन्त्य स को प्रयोगको नियम बसालेको तथा प्रयोग र प्रचलनका कारण केही आगन्तुक शब्दमा तालव्य 'श' प्रयुक्त भए पनि अर्थ र अन्य सूचना हेर्न दन्त्य स तर्फ प्रतिनिर्देश गरेको देखिन्छ । अनुस्वारलाई उच्चारणानुसारी पञ्चम वर्ण ड न म र ब व मा पनि उच्चारणलाई नै निर्धारक तत्त्व मानी लेख्ने थिती बसालेको पाइँन्छ । अजन्त हलन्तबारे प्रचलित र स्थापित परम्परा अनुसार हलन्त उच्चारण गरिए पनि अजन्त लेखिँदै गरेका

नाम, सर्वनाम, विशेषण र अनुकरणात्मक शब्दलाई यथावत् अजन्त गर्ने प्रचलन अनुसार नै उच्चारण तथा लेखन हलन्त भएका केही शब्द र क्रियापद हलन्त नै लेख्ने नियम नेबृशले आगालेको पाइन्छ ।

तद्भव भए पनि सङ्ख्यावाचक शब्दको वर्णविन्यासबारे नेबृशले छुट्टै नियमको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । सङ्ख्यावाचक शब्दको आद्य व्यञ्जनवर्ण दु, त्रि मात्र ह्रस्व अन्य दीर्घ गरेको र छुट्टै आएको स्वरवर्ण ह्रस्व गरेको पाइन्छ । व्यञ्जनमा भने आद्य, मध्य र अन्त्य तीनवटै परिवेशमा दीर्घ गरेको देखिन्छ ।

तत्सम, आगन्तुक जुनसुकै स्रोतको शब्दबाट प्रत्ययको योगले बन्ने व्युत्पन्न शब्दमा नेपाली वर्णविन्यास नियमको पालना गरेको पाइन्छ । केही तत्सम, आगन्तुक र तद्भव शब्दका न, र, ल वर्णमा संयोजित हुने ह वर्णलाई प्रचलन र उच्चारण अनुसार रहने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । वर्णविन्यासका सम्बन्धमा नेबृशले उपर्युक्त नियमहरू सम्पादकीयमार्फत र प्रविष्ट शब्दद्वारा स्थापित गर्न खोजेको देखिन्छ । तर, उपर्युक्त स्थापना विपरीत केही शब्द फरक वर्णविन्यासमा पनि प्रविष्ट देखिन्छन् । तथापि बहुसङ्ख्यक शब्द यही नियममा प्रविष्ट दिएकाले लेख्य नेपाली भाषाको मूल प्रवाह तयार गरी एकरूपता र सुधारको ढोका नेबृशले खुलाएको मान्न सकिन्छ । वर्णविन्यासमा वैज्ञानिक सुधारको यस अभियानलाई सरकारी पाठ्यपुस्तकको लेखन, प्रकाशन र पठनपाठनमा समेत लागू गर्ने गरी पाविके सानोठिमीले प्रकाशन गर्ने प्रकाशन सामग्री सम्पादन शैली (२०५६, २०५८, २०६३) ले अगाडि बढाएको प्रस्ट छ । नेराप्रप्रद्वारा २०५७ मा आयोजित वर्णविन्यास विषयक अधिगोष्ठी पनि यसको ठोस उपलब्धि मानिन्छ । लेख्य भाषामा सुधार, एकरूपता र मानकीकरणका दिशामा आएका केही सुधारले नेबृश नेतृत्वदायी कोश बनेको प्रस्टिन्छ ।

नेबृश मूल भाग र पूर्वभाग गरी दुई भागले सङ्गठित छ । प्रविष्टि र उपप्रविष्टि गरी ६२ हजार कोशीय एकाइ, तिनका विविध सूचना र अर्थयुक्त मूल भाग १४३१ पृष्ठमा विस्तारित छ । शीर्षक, सम्पादक, सहयोगीको नामावली, प्रकाशक, मुद्रक जस्ता औपचारिक पुस्तकीय सूचना, शुभकामना सन्देश, प्रकाशकीय र सम्पादकीय सङ्क्षिप्त सूची र चिह्न सूची जस्ता शब्दकोशसाग सम्बन्धित सामग्री पूर्वभागमा रहेका छन् । पूर्वभाग २१ पृष्ठमा फैलेको छ ।